

**KÖZÉPKORI ELEMÉK
A MAI MAGYAR ANYAGI KULTÚRÁBAN**

Tanulmányok a Kárpát-medence anyagi kultúrája
köréből
I.

**KÖZÉPKORI ELEMEEK
A MAI MAGYAR
ANYAGI KULTÚRÁBAN**

Budapest
2014

A kötet a Magyar Néprajzi Társaság Anyagi Kultúra Szakosztálya, az MTA Agrártörténeti és Faluszociológiai Bizottsága, a KRE Kora újkor, Gazdaság és Művelődéstörténeti Tanszéke, a Magyar Mezőgazdasági Múzeum, az egri Eszterházy Károly Főiskola Kulturális Örökség és Művelődéstörténeti Tanszéke, az MTA BTK Néprajztudományi Intézete és a Magyar Bortörténeti Társaság által 2013. június 7-én szervezett konferencia anyagait tartalmazza.

A sorozat szerkesztőbizottsága:

BODÓ SÁNDOR
KISBÁN ESZTER
KÓSA LÁSZLÓ
LISZKA JÓZSEF
PALÁDI-KOVÁCS ATTILA
POZSONY FERENC

Sorozatszerkesztő:

BÁTI ANIKÓ-CSOMA ZSIGMOND

A kötetet szerkesztette:

BÁTI ANIKÓ-CSOMA ZSIGMOND

ISSN:

ISBN: 978-963-88169-6-2

Készítette:

az Agroinform Kiadó és Nyomda Kft.
1149 Budapest, Angol u. 34.
www.agroinform.com
Felelős vezető: Stekler Mária
Budapest, 2014/59

Tartalomjegyzék

CSOMA ZSIGMOND: Középkor – Jelenkor. Sötétség vagy világosság. (Gondolatok a konferencia és a kötet elé)	
PALÁDI-KOVÁCS ATTILA: Középkor, anyagi kultúra, napjaink élő középkori öröksége	
FILEP ANTAL: Folyamatosság a magyar népi és/vagy közkultúrában. Hogyan jár az etnográfia órája?	
TAMÁSKA MÁTÉ: Falusi városok. Premodern városi szerkezetek, mint faluképek	
MÁTÉ GÁBOR–K. NÉMET ANDRÁS: Középkori eredetű malmok és malomhelyek továbbélése a Kapos és a V-ölgységi-patak vízgyűjtőjében	
GRÁFIK IMRE: A nyereg, mint hungaricum és a lovas kultúránk lehetőségei . .	
CSOMA ZSIGMOND: Középkori elemek a mai magyarországi szőlő-borkultúrában	
SIMON ANDRÁS: Középkori és kora újkori elemek a szőlőfeldolgozás- mustnyerés munkafolyamatában	
Muskovics Anna Andrea: Középkori és kora újkori pincék, bortároló építmények Magyarországon	
NAGY JANKA TEODÓRA: Az Ükkon pohártól a Szent János áldásig. Egy jogszokás alakváltozásai	
VIZI MARTA: Középkori szemeskályhák, kályhacsempék	
BENDA JUDIT: „Leugrok a sarki fűszereshez.” Bolttípusok rövid kereskedelem- és építéstörténete a középkortól napjainkig	
MÉSZÁROS MÁRTA: Középkori elemek, termékek az FVM-AMC HÍR-programban (Hagyományok, Ízek, Régiók)	
KEREKES IBOLYA: Szövött, fonott gyékények és más effélék	
DEÁK ÉVA: A vörös szín használata a viseletekben és az öltözködésben	

Középkor – Jelenkor

Sötétség vagy világosság

(Gondolatok a konferencia és a kötet elé)

A velünk együtt élő középkor, a középkori eredmények észrevétlenül, vagy éppen séggel nagyon is láthatóan, érezhetően vesznek részt mindennapi életünkben. Az ókor után számos visszalépést, kulturális fejlődési fáziskülönbséget tartunk számon az emberi kultúra, így az anyagi kultúra területén is. Mindezek tudományos kimutatása nem könnyű, de ugyanakkor nem is lehetetlen. Konferenciánk és kötetünk ezt kíséri meg a gazdálkodás, az anyagai kultúra, az életmód kutatása számos területén. Konferenciánk aktualitását adja, hogy a közelmúltban jelentek meg több, mint fél évszázad után *Belényesy Márta* összegyűjtött írásait tartalmazó kötetek, *Báti Anikó* értő, gondos szerkesztésében. Kötetünk tehát egyben tisztelgés *Belényesy* kutatói tevékenysége, eredményei előtt, ugyanakkor felismerése az eltelt évtizedek, az új ismereteket összegző igény előtt is. Látjuk ugyanakkor, hogy ma egyféle divattá is vált a középkorral foglalkozni, mintegy lelkiismereti kérdéssé téve, kései megfogalmazott kompenzációként, a korábbi évszázadok és évtizedek által sötétnek tartott és kikiáltott középkor-kép miatt is. Ezzel szemben a mai kutatási eredmények elismerik az ókori teljesítmények utáni változást, de ezt a társadalmi-gazdasági mássággal magyarázzák. A középkor Európában új körülményeket, új hatalmi- és életlehetőségeket, uralkodó dinasztiákat, kereskedelmi utakat, a gazdaság átrendeződését jelentette. Új civilizáció fejlődött ki, új tényezők alakították az anyagi kultúra elemeit, új ideológiák formálták a mindennapokat és ünnepnapokat, a keresztény egyház és vallás térnyerése közben, amely meghatározó és megkerülhetetlenné vált. A középkor végén a reformáció és a protestáns egyházak megjelenése az élet minden területére, a gazdálkodásra, az életmódra, a kereskedelmi etikára is alapvetően hatottak.

Az a sommás megállapítás, hogy az ókor tudományos és gazdálkodói, agrárismereti, mindennapi anyagi kultúrája után visszalépés, visszafejlődés következett be, így sommásan nem igaz, ellenben fejlődésbeli eltérés, fáziskülönbség, részleges és történeti lemaradás tapasztalható, az viszont ma már köztudott. De, hogy miben is, hogyan is áll ez a fajta különbség, hogyan mutatkozott meg, és napjaink életében is hogyan mutatkozik meg ez a hatás, ma még kevésbé ismert. Pedig a napjainkban oly sokszor emlegetett hungarikumok-agrárikumok között is több található, amely növény-, állatfajta, módszer, eljárás-technológia a középkor évszázadaiban alakult ki. A természeti-klimatológiai adottságok, a mainál kedvezőbb ókori adatok után a 13. század végéig, a 14. század elejéig még továbbra is jó időt jelentettek. A hőmérséklet, a csapadékviszonyok ezután kezdtek kedvezőtlen mértékűen változni. Az ún. „európai kis jégkorszak” hűvös és csapadékos, szangvinikus és kiegyenlítetlen időjárása Európában és a Kárpát-medencében ezután köszöntött be, a középkor végére.

A középkor emberének teljesítménye, némely területen maradandónak bizonyult és úgy tarthatjuk, hogy napjaink életébe is megtalálható. Hol nyomokban, hol jelentősebb mértékben, akár meghatározó szerepet is betölthet. A középkor eredményei, vívmányai ma nem csak továbbélnek, alkalmazkodva napjaink igényeihez, hanem beépülve a mindennapjainkba, szervesen egészítik ki a társadalmi-gazdasági életünket.

Az anyagi kultúra területén, hol, miben, milyen mértékben nyilvánul ez meg, ezeket az adatokat gyűjti csokorba, kívánja számba venni kötetünk, mintegy serkentve az ilyen jellegű további kutatásokat, vizsgálatokat. Külön köszönet illeti a Magyar Néprajzi Társaság Anyagi Kultúra Szakosztálya, az MTA Agrártörténeti és Faluszociológiai Bizottsága, a KRE Kora újkor, Gazdaság és Művelődéstörténeti Tanszéke, a Magyar Mezőgazdasági Múzeum, az egri Eszterházy Károly Főiskola Kulturális Örökség és Művelődéstörténeti Tanszéke, a Magyar Bortörténeti Társaság konferencia szervezőit és résztvevőit, akik a 2013. június 7-től tetőző, legmagasabb árvíz idején, ami minden korábbi túlszárnyalt, megtartották a meghirdetett konferenciát, eljöttek az előadók előadásaiikkal, az árvíz ellenére is.

Középkor, anyagi kultúra, napjaink élő középkori öröksége

A Magyar Néprajzi Társaság által kezdeményezett konferencia a napjaink anyagi kultúrájában fellelhető „középkori elemek” vizsgálatát, felmutatását tűzte napirendjére. A velünk élő múlt tudatosítása a tudomány műhelyeiben sem felesleges foglalatosság. Régi korok kutatói többnyire abban a hitben végzik munkájukat, hogy az általuk feltárt, megismert részletek vagy tágabb összefüggések számára lehetnek a mai nemzedékek és a jövő nemzedékek számára. Ez a reménység hívta életre a mai tanácskozást, hívta ide a középkori anyagi kultúra ágait, szegmenseit elemző történész, régész, etnográfus kutatókat.

Az elmúlt két évben az MTA Néprajzi Kutatóintézete a L'Harmattan Könyvkiadó közreműködésével két kötetet jelentetett meg a tavaly (2012. április 21-én) elhunyt Belényesy Márta tanulmányaiból *Fejezetek a középkori anyagi kultúra történetéből* címen. Az első kötet a 14–15. századi állattartó kultúra, a második könyv a határhasználat, a szántóföldi gazdálkodás, a szőlő- és gyümölcsstermesztés tárgykörébe tartozó tanulmányokat foglalja magában. Azt tapasztaljuk, hogy a magyar agrárgazdaság ezen tárgykörei iránt ma is van érdeklődés. Nem csupán a történeti és humántudományok művelői körében, hanem a magyarság „élő örökségét”, őshonos és régi magyar háziállatait tenyésztő, vizsgáló élettudományi, a régiségből ismeretes gyümölcsfajtákat, gabonaféléket kutató agrártudományi műhelyekben is. Ez a tény – írtam az első Belényesy kötet előszavában – újra aktualitást ad Belényesy Márta elmélyült, eredeti forrásokra alapozott agrártörténeti, agráretnográfiai tanulmányainak.

Az „élő örökség” fogalma nem szorul bővebb magyarázatra. Egyértelmű, hogy nem műemlékvédelmet és felújítást kívánó várromok, a föld alól kiásott tárgyak és épületek, régészek és civil szerveződések által újraálmodott, felépített telephelyek, hanem a társadalom által a középkor óta folyamatosan használt termékek, tenyésztett háziállatok, termesztett kultúrnövények, megőrzött, némileg talán tökéletesített technikák, munkaműveletek és ételreceptek stb., a gyakorlat által örökölt „tudás” (know-how) alkotják. Az öröklés nem annyira könyvek és iskolák révén, sokkal inkább az apáról fiúra, anyáról lányára szálló „szokáshagyomány”, „szájhagyomány” a mindennapi megfigyelés, beletanulás, gyakorlás által történik. Az anyagi világra vonatkozó ismeretek átöröklésének ezt az évezredek óta élő módozatát joggal utalhatjuk a tradíciók, a „tradálás”, hagyományozódás fogalomkörébe.

Fel kell tenni azt a naívnak ható kérdést, hogy mit értünk a „középkori elemek”, „középkori műveltségi javak” kifejezésen. Visszatekintő nézőpontból világos, hogy az olyan kulturális elemek, javak jöhetnek szóba, amelyeket középkori eleink

már ismertek, alkalmaztak. A kérdésnek inkább a középkor és az előző korok viszonylatában van jelentősége, amikor azt kell eldönteni, hogyan kezeljük az előző koroknak a középkorban is jelenlevő hozadékát.

Természetesnek vehető, hogy a kutatások első fázisában a középkori invenciók, az újonnan megjelenő kulturális vívmányok meghatározása az elvégzendő feladat, továbbá ezeknek az elkülönítése, számbavétele a kor műveltségi állományán belül. Nem lehet kétséges, hogy adott kor, korszak jellemzéséhez elsősorban az újítások, az innovációk felmutatása szükséges.

Másodsorban hasznos és szükséges annak a műveltségi rétegnek a jellemzése, körülhatárolása, elemeinek számbavétele is, amely az előző korból/korokból származott, a középkori magyarság tárgyi világához és szokászetéhez még hozzá tartozott, de az újkorban már nem mutatható ki, mert kikopott a használatból s lassan feledésbe ment. A magyar tárgytörténetben ilyen elem pl. a *rövid kasza*, helyesebben *félkéz kasza* (vö. orosz *gorbusa*), amit a gabona aratásában alkalmaztak. A 15–16. századig használatban volt a Németalföldön (lásd a *Grimani breviarium* képes ábrázolását), Finnország, a Baltikum és Észak-Oroszország népeinél (finnek, karélok, baskírok, zürjének, oroszok) pedig a 20. század elejéig fennmaradt.¹

A néprajz szerepe a középkor anyagi műveltségének kutatásában

A középkor, a mediavisztika kutatásába a magyar néprajztudomány az 1950-es évek elején, a Belényesy Márta vezetésével 1951-ben létesült *Anyagi kultúránk a 15. században* elnevezésű tervmunka és munkaközösség révén kapcsolódott be. A néprajzkutatók között és a kort vizsgáló többi tudományszakban is számosan vannak, akik kétségbe vonják a néprajz ezen szerepvállalásának értelmét és létjogosultságát (pl. Herman Bausinger).² Vargyas Lajos: *Miért és hogyan történelmi tudomány a néprajz?* című dolgozatában³ elsősorban az etnográfusok és a folkloristák felvilágosítását tűzte célul. Az ún. „sui generis” történelmi módszer alkalmazását, Belényesy Márta középkori kutatásait és a munkaközösség által feltárt 13–16. századi forrásanyagot említi, mint „egész Európában egyetlen” példát a tervszerűen végzett nagyméretű történelmi néprajzi kutatásra. Arra a kérdésre, hogy „mennyiben nevezhető mindez néprajznak” Vargyas – az elméleti tisztázás érdekében – alapos választ adott. „Eldönti a kérdést már maga az a tény – írja –, hogy ennek az anyagnak a feltárásához és feldolgozásához szükséges a magyar és európai recens néprajzi anyag és a rávonatkozó néprajzi irodalom ismerete, tehát néprajzi anyagismeret és iskolázottság. Hiszen itt nem közvetlen források állnak rendelkezésünkre, amelyek valamely néprajzi jelenséget írnak le, hanem közvetett források, egy határjárás birtokadományozáshoz, vagy egy legendarészlet, ahol mellékesen emlitenek egy munkaeszközt vagy házrészletet stb. – s ezeket nemcsak értékelni, de már meglátni is, és megérteni a benne rejlő néprajzi vonatkozás mibenlétét csak az képes, aki ismeri a „jelen” néprajzi jelenségeit, amit parasztságunk körében még láthatunk, vagy más népeknél, leírásokból ismertünk.”⁴

¹ Paládi-Kovács A. 1979. 173–175.

² Bausinger, H. 1982. 142.

³ Vargyas L. 1961. 5–20.

⁴ Vargyas L. 1961. 11.

Belényesy Márta 1956-ban a *Századokban* hosszabb tanulmányt tett közzé *A földművelés Magyarországon a 14. században* címen. Bevezetőjében az anyagi kultúra hazai kutatásának elmaradását, elhanyagolt voltát, a történetírás és a néprajz közös mulasztását ecseteli. Megfogalmazza alaptézisét is, miszerint „A korábban önállóan fejlődő történeti tudományok egymásra találását nem kis mértékben befolyásolta az a felismerés, hogy a tegnaptól a ma felé haladó úgynevezett művelődéstörténet sovány egykorú tényanyaga csupán az élő kultúrák évezredes vagy évszázados, még élő örökségének megismerése fényében válhat értelmezhetővé.”⁵ Egyik előző dolgozatában, az *Ethnographia* 1954-es évfolyamában Wenzel Gusztáv 1887-ben kiadott pozitivistá monográfiáját, a *Magyarország mezőgazdaságának történetét* értékeli. Fejtegetését a következő megállapítással zárja le: „Az, hogy a középkori gazdaságtörténetünk néprajzi módszere a történet-tudományban alig talált méltánylásra, az elsősorban az egyes szaktudományok elszigetelt fejlődésével magyarázható. Ez pedig a módszer egyoldalúságán kívül megmutatkozott abban is, hogy egy-két kísérletet leszámítva, egymás forrásanyaga iránt milyen közömbösséggel viselkedtek. Pedig középkori mezőgazdaságtörténetünk eddigi eredményei és hiányai meggyőzhetnek bennünket arról, hogy nem elegendő csupán a forrásanyag gondos feltárása és összegyűjtése, hanem nyelvészeti és néprajzi vizsgálatuk is szükséges. Az oklevelek látszólag holt anyaga, az élő nyelv, a néprajz által vizsgált szókészlet segítségével szólaltatható meg.”⁶

Molnár Erik úgy vélte, hogy „A magyar agrártörténet alapja [...] a magyar agrártechnika története.”⁷ Ez a kijelentés erősen leegyszerűsítő és ezért joggal vitatható. Leginkább azzal egészíthető ki, hogy a társadalom osztályszerkezete és rétegződése, röviden mondva, a középkori társadalomtörténet folyamatának felvázolása, az egységes jobbágyság létrejöttének bemutatása éppúgy féloldalas közelítése a magyarság középkori történelmének, mint az agrotechnika színvonalának, innovációinak, szókészletének egyoldalú kiemelése.⁸

Belényesy az 1950-es években még alig számíthatott a régészet által feltárt középkori tárgykészlet vallomására. Hiányát érezte a munkaműveleteket, a középkori tárgyi világot (munkaeszközöket, építményeket, öltözeteket stb.) megőrkítő hazai képanyagnak is, ezért gyakran fordult külföldi ábrázolásokhoz. Az utóbbi ötven-hatvan évben a középkori régészet és a művészettörténet jelentősen kibővítette mind a tárgyakra, munkaeszközökre, mind a képi ábrázolásokra, ikonográfiára vonatkozó ismereteinket.

A középkor technikai forradalma

A „sötét középkor” anyagi kultúrájának egyik legizgalmasabb kérdésköre a technika állapota, az anyagi termelést fellendítő új gépek, erőátviteli szerkezetek, megjelenésének, elterjedésének története. *A középkori magyar agrárium*, illetve *A magyar mezőgazdaság 1000 éve* címen 2000-ben kiadott konferencia-kiadvá-

⁵ Belényesy M. 1956. 517–518; Belényesy M. 2012. 93.

⁶ Belényesy M. 1954.; Belényesy M. 2012. 2.

⁷ Molnár E. 1949. 6.

⁸ Vö. Kubinyi András 1991-ben készült Előtanulmány az Új Magyarság Néprajzához című kézírata. Elérhetősége: MTA Néprajzi Kutatóintézet Kézirattára. Budapest

nyokat⁹ lapozgatva nem találunk utalásokat az ókor és a középkor agrotechnikáját, az európai munkaeszközök történetét tárgyaló munkákra. Olyanokra gondolok, mint Postan, M. M.: *The Agrarian Life of the Middle Ages* (Cambridge, 1966); *A History of Technology* I–II. (Oxford, 1956, 1957); White, K. I.: *Agricultural Implements of the Roman World*. (Cambridge, 1967); White, L. Jr.: *Medieval Technology and Social Change* (London, 1962). A 2000-ben kiadott, imént említett konferencia-kiadványokban hiába keresünk utalást a kora középkori agrárforradalomra¹⁰, vagy az eke, a kasza és a kaszaszerű vágóeszközök nemzetközi irodalmára (Paul Leser, Axel Steensberg, Knut Kolsrud, Hans Koren, Kustaa Vilkkuna, Ragnar Jirlow), vagy legalább a horvát Branimir Bratanić, netán a rostocki Ulrich Bentzien monográfiájára. A magyar régészek nem hivatkoznak Witold Hensel: *Die Slawen im frühen Mittelalter. Ihre materielle Kultur* (Berlin, 1965) címen kiadott alapművére sem. Jobb esetben megemlítik Balassa Iván eke-monográfiáját vagy Takács Lajos cikkét a rövid kaszáról.

Müller Róbert, aki Hoffmann Tamás: *Európai parasztok. A munka*¹¹ címen megjelent könyvét felvette *A középkor agrotechnikája* témáról tartott előadásának irodalomjegyzékébe, a „rövid” kaszát kizárólag fűvágó eszközként mutatja be.¹² Érdeemes tudnunk, hogy a magyar rétgazdaságnak a középkor óta meghatározó szerszáma a hosszú pengével, hosszú nyéllel felszerelt „hosszú” kasza. A „hosszú” és a „rövid” jelző nem a penge, hanem a nyél hosszúságára vonatkozik. A hosszú kasza viszonylag egyenes testtartást tesz lehetővé munka közben, termelékenysége jóval felülmúlja a rövid kasza teljesítményét. A két kézbe fogott szerszámot az ember úgy egyensúlyozhatja, hogy a penge nagyjából vízszintes síkban, a talaj közvetlen közelében lendülhet ritmikusan lengő mozgásba. Az egyenletes ingamozgással mintegy 100–150 cm széles sávban tövénél fogva vágja le a fűvet. Itáliában a Krisztus utáni első századokban jelent meg, Pannónia provinciában is használták már a római korban. A hosszú kasza a középkorban „forradalmasította” a rétgazdálkodást. Megjelent vele az „örök rétek” művelésmódja, megnőtt a lekaszált fű tömege, melynek szárítása, takarása további új eszközöket kívánt (villa, gereblye, nyárs). A rövid kasza (rövid nyelű, félkéz kasza) egyenetlen talajon, erdei tisztáson, irtásföldek tuskói között használt eszköz volt, Európa egyes részein gabonaaratásra alkalmazták a középkor végén.¹³

A középkor műszaki, technikai forradalma bennünket az ekén és a kaszán túl is, kell, hogy érdekeljen. A nehéz ágyekével vetekedett a szügyhám jelentősége, amivel a lovak vonóereje három-négyszeresére növekedett a korábbi, az antik lóigához viszonyítva. A hám és a kengyel, sőt a tiló és a csapó is valószínűleg az avarok és a magyarok közvetítésével jelent meg Európában, valamikor a 8–9. században. A szügyhám eredetileg minden bizonnyal az ázsiai (kétpupú) tevére alkalmazott eszköz volt, amivel a mongolok még az 1960–70-es években is nagy kerekű taligáit (*telega, tárgän, modon täräg*) vontatták. A Batu kánhoz 1245-ben

⁹Bende L. – Lőrinczy G. szerk. 2000; Oroszi S. szerk. 2000.

¹⁰Vö: Hoffmann T. 1971. A kora középkori agrárforradalom és az agrárretrográfia historizmusa. Népi kultúra–Népi társadalom V–VI. Budapest, 1971.

¹¹Hoffmann T. 1998.

¹²Müller R. 2000. 32.

¹³Paládi-Kovács A. 1979. 175–176.

követségbe küldött itáliai Plano Carpini, majd Willelmus Rubruk flamand szerzetes (1255) nagy tömegben láttak ilyen taligákat a tatár kán udvara körül. A tatár előkelők „szekértábor” jellegét a többnejűség és a sok asszony cselédségének, ladás taligáinak tömege csak fokozta.¹⁴

A középkori magyar szekerezés részint külső hatások, részint belső újítások eredményeként fejlődött. Az innovációk közül elsőként említendő a *derékszeg* és a *fergettyű* megjelenése. A magyar szekér fő jellegzetessége az elő- és utóágas, valamint az első és hátsó tengelyen nyugvó ágasokat a fenék alatt hosszanti irányban összekötő rúd, a *nyújtó*. A szekér első és hátsó felét (a székelyeknél *előszekér*, *utószekér*) a *derékszeg* tartja össze. Az első tengely és a kocsiszekrény közé iktatott alkatrész, a tengely fölötti *párnafán* nyugvó és azon könnyen elforduló *fergettyű* révén, a jármű mozgékonyága megnőtt, kanyarodása kisebb ívben történt. A magyar szekér alváza Közép-Európában, a négykerekű járművek régiójában a legkönnyebb és a legegyszerűbb. Nyugat-Európában csak a 13. században tűntek fel ezek az újítások. Minden jel szerint Etelközben és a Kárpát-medencében alakult ki ez az alváz a 10–12. században, onnan került nyugatabbra a tatárjárást követően. A szügyhámhoz tartozó istráng és hámfa, a jól kanyarodó könnyű és gyors lovas jármű minden jel szerint a magyar középkor terméke, melynek európai hírnevét később a *kocsi* és a *hintó* nevet viselő, személyszállító változatai öregbítették. A díszes lószerszámok, a nyergek, kengyelek, zablák és a szép lovak (a Türkmenisztánból behozott *főlovak*) a magyar lovas élet hírét, nevét alapozták meg a 14. században, majd a magyar kocsizás és fogatolás is felzárkózott hozzá. Ezeknek a „hungarikumok”-nak az elismertsége az Anjouk és a Hunyadiak óta napjainkig töretlennek mondható.

A gazdasági életben nem kisebb ezeknél az áruszállításra kifejlesztett magyar kerekcses járművek, a nemzetközi forgalomban bevált társzekerek, a *mázsaszekér*, a *sóhordó szekér*, a montániparokat kiszolgáló, vasérc szállítására alkalmazott *válszekér* és a faszenet fuvarozó *kasos szekér*, meg a még hosszan sorolható speciális szekértípusok jelentősége. Hiszen külön-külön kellene szólni a két rudú, három lovat (trojkát) igénylő *ajoncás szekér*ről, a gönci hordókban Lengyelországba bort szállító löcsös szekéréről, a magasba törő rakományal vonuló szénásszekéréről, amiről Pethe Ferenc megjegyezte, hogy abban van az igazi magyar renomé. Folytathatnánk a sort az *gyékényes*, *ernyős*, *kóberes* azaz fedeles szekerek fajtáival. Szánjaink és a vízi járműveink régiségéről, formai megoldásairól, típusrendjéről, a hajóvontatás technikáiról szintén hosszan lehetne szólni. Ma már ezekről is vannak történeti néprajzi monográfiák és hosszabb, rövidebb áttekintések.¹⁵

¹⁴Paládi-Kovács A. 1997. 178–179; Paládi-Kovács A. 2003. 113–114.

¹⁵Például Gráflk Imre: *Hajózás és gabonakereskedelem*, Budapest, 2004; uő.: *A magyarországi fahajózás*. 1983. Népr. Közl. XXVI.; uő. a *Magyar Néprajz* II. Gazdálkodás c. (2001) kötetében a vízi közlekedésről, ugyanott Paládi-Kovács Attila a szekerekről és a szállítás egyéb eszközeiről, továbbá egy szerzői kötetben: *Szekerek, szánok, fogatok a Kárpát-medencében*, Szentendre, 2003.

Technikai innovációk

A középkori Európában jelentek meg a különböző malomszerkezetek, fejlődött ki az óraművesség. A vízi energiát hasznosító malmokat a vízmolnárok építették, akik a vizet felfogó gátaktól, zsilipektől a fogaskerékig az őrlés minden fából való kellékét maguk állították elő. A bütykös fatengelyt az ókori Róma még nem alkalmazta, de a középkori Európa a 10–12. századtól számos műveletre (őrlésre, törésre, hántolásra, érczúzásra, fűrészelésre, sajtolásra, később már szítálásra is) használta. A vízikerekkel forgatott vízszintes főtengelyre csapolt bütyök-sor emelte egészen a 20. századig a vízerőre állított érczúzókat, a kallómalmok függőleges helyzetű bakóit, a hámorok ún. *farkkalapácsait*, a Torockón *verőnek* mondott hámoroklapácsot, a fatörzset hosszában deszkává szeltelelő fűrészeket, a kenderkölyűk és gyapjúkallók *stompjait*. Megoldották a hámorfűjtatókat, a malomszíták, az olajütők, a csertörők, a papírmalmok, a köszörűk vízi erővel történő működtetését is.

Angliában és Németországban a 12. században fejlesztették ki a szélkerékkel működő malmok több típusát. Németalföldön a 13. század végén már több százra tehető a szélmalomok száma. Nélkülük a Leiden és Alkmár közötti tengerfenék kiszárítását és a későbbi *polder*ek művelésbe vételét aligha tudták volna megoldani.¹⁶ A 12–13. századi Magyarországon a vízimalmok sűrűsége már megközelítette az angliait. A *malom* és a *molnár* szó első adalékait a 12–13. századból ismerjük. Az említett találmányok meghonosításában nálunk a francia földről elterjedő (bencés, cisztercita, premontrei) szerzetesrendek fontos szerepet játszottak. A hámorok először a Felföldön, a 14. század derekán jelentek meg (Csetnek 1344, Szepes vm. 1352), német eredetű *hámor* szavunkat a TESz 1370 óta adatolja. A fűrészmalom első hazai említése a 15. századból ismeretes. Igazából attól kezdve számítható a valódi *deszka* és *léc* elterjedése, az asztalosipar, az asztalosbútor megjelenése.¹⁷

A 14. század közepéig – a kézi korong helyébe lépő gyorskorong megjelenéséig – gazdagodott a formakincs, javult a formázás minősége, új díszítőelemek, -technikák terjedtek el. A 14–15. századi edények finomabb agyagból készültek, mint a korábbiak; a gyorsan forgó korong elterjedésével együtt járt az edények falának vékonyodása. A 15. század végére kialakultak mindazok az edényfélések, azok a tál- és pohárformák, amelyek az újkori népi kerámiában is megtalálhatók.¹⁸ Az edények többsége még a 14. század végén is mázatlan. A 15. században gyorsan terjedt az eleinte csak a kályhacsempéken használatos ólomház. A szemlét folytathatnánk a lábitós szövőszék, a fonókerék (*rokka*), a vászonfehérítés, a mintás szövés megjelenésével, a textil- és bőripar technikai újításaival.¹⁹ Ezek túlnyomó többsége nyugatról érkezett, de említethetők magyar technikák, termékek is, amelyeket nyugaton kerestek. A középkori Európában – angol, német, francia, olasz tájakon – igen keresett volt az ún. *magyar bőr*. Így nevezték a „magyar módra” kidolgozott bőroket, a belőlük készült lószerszámokat (hám, kantár, gyeplő), a kocsí függesztő-szíjait s szíjgyártóink egyéb termékeit.

¹⁶Endrei W. 1978. 26–31, 36–37

¹⁷Paládi-Kovács A. 2009. 41, 190, 193, 199.

¹⁸Holl I. 1963. 66, 71; Domanovszky Gy. 1968. 17.

¹⁹Paládi-Kovács A. 2009. 197.

Ezek főként marha- és bivalybőrből készült eszközök voltak. A magyar módra való bőrkikészítés lényege a timsós csávázás, faggyús kikészítés és a bőrök meszeszt elkerülő húsolása, szórtelenítése, nehéz fizikai munkával történő gyaratása.²⁰

Itt kell szólni arról, hogy magyar néprajzkutatók egy csapata az előző évtizedben a többször említett, *Magyar néprajz* c. kézikönyv I. 2. kötetében „A magyar népi műveltség korszakai” címen összefoglalta szakunk azon fontosnak gondolt ismereteit, amit népi kultúránk korszakairól, történeti alakulásmenetéről eddig felhalmozott. Ennek a 2009-ben megjelent összefoglalásnak nincs közvetlen előképe. A kötet felépítése a néprajz tematikáját tükrözi, annak rendszerét követi a társadalomszervezeten elkezdve, az anyagi kultúra (a gazdálkodás, a kézművesség, az életmód) és a folklór (népköltészet, népzene, néptánc) nagy egységeinek történeti alakulásmenetét koronként jellemzi. Szól a tárgyalkotó népművészet, a néphit és népszokás gazdag tematikájáról is. A szerzők egy-egy témakör avatott kutatói, mondhatnánk témaspecialisták, akik tárgykörüket évtizedek óta kutatják. Összesen 18 nagyobb témakör párhuzamos bemutatása történik meg a gyűjtögető, zsákmányoló gazdálkodástól a néptáncig és a hitvilágig terjedő gazdag tematikából. A szerzők az őstörténeti hagyatéktól, a történeti előzményektől elindulva követik a kulturális javak sorsát az államalapítást és a kereszténység felvételét követő századokon, a középkor, majd a kora újkor fejlődési szakaszain át a klasszikus kapitalizmus korának végéig, a 20. század derekáig. „A magyar népi műveltség a középkorban (11–15. század)” címet viselő nagy tömb szövegének terjedelme 129 oldal, amihez jelentős terjedelmű szakirodalom és képanyag csatlakozik. A kötet etnográfus, folklorista szerzői sok esetben építenek a rokon tudományok, a nyelvtörténet, a technikatörténet, a régészet, a művészettörténet, az irodalomtörténet hazai és nemzetközi eredményeire is, de elsősorban a hazai etnográfus, folklórkutató elődök által felhalmozott és a saját korábbi kutatásaikból leszármazott ismereteket foglalják össze. Ennek a néprajzi szintézisnek az irodalomjegyzéke, képanyaga is hasznos kiindulást nyújt egy-egy korszak műveltségi állapotának jellemzéséhez.

A napjainkban élő kulturális örökség körvonalazása a köznépi műveltségben nem egyenlő a középkor jelentős hazai újításainak megragadásával. Példaként említhetjük a táplálkozáskultúra késő-középkori állapotát. Kisbán Eszter tömören összefoglalta a valamennyi társadalmi réteget elérő jelentős változásokat. Ezek között felsorolja a kettős étkezési rend (azaz napi kétszeri étkezés) bevezetését, a keresztény egyházi böjtök befogadását, ami a heti étkezési rend mellett az esztendő táplálkozási naptárát is sokban meghatározta. Megemlíti a hüvelyes növények (bab, borsó, lencse) szántóföldi termesztését, a savanyítással tartósítható zöldségek (káposzta, cékla, uborka) termesztésének meghonosodását, a kelesztett, kovászolt kenyér készítését, a városi élelmiszeripar mesterségeinek (mészáros, hentes, pék) meghonosodását, a főzőhelyiség füstelvezetésének kialakulását (kémények), a nyeles főzőserpenyő megjelenését. A szegényedés, kikopás jelenségei közül egyedül a honfoglalás- és Árpád-kori főző cserépüst eltűnését jegyzi meg.²¹

Az általa közölt jegyzék természetesen tovább bővíthető. Tudjuk, hogy az Anjou-kori magyar katonaság hadjáratok idején hússporral, szárított hússal táplálkozott, mint azt Matteo Villani megörökítette. Bizonyosra vehetjük, hogy a húskon-

²⁰Gáborján A. 1962; Gáborján A. 1991. 282; Paládi-Kovács A. 2009. 201–202.

²¹Kisbán E. 2009. 229.

zerválásnak ezt a módját eleink a középkorban igen széles körben alkalmazták. Száritott hússal – mint ismeretes – a 19–20. század alföldi magyar pásztorai is éltek. Fogyasztották napközben a szűr ujjából szedve, mint a pattogatott kukoricát és öregtészta ételekhez adagolva, bográcsban megfőve (*öhön*).²²

A farsangot követő nagybőjthöz kapcsolódott a *kiszi* (*cibere*) néven a 20. századig fennmaradt forrázott korpa savanyú, *possajtott* leve, főként böjti leves-ételek alapanyaga, amit a betegek italként is fogyasztottak.²³ Említendő a középkorban kölesből erjesztett *boza*, amit a 19. század közepén – s már a megelőző századokban is – a „kunok itala”-ként emlegettek.²⁴ Az 1820–30-as években már nem kölesből, hanem kukoricadarából készítették. Joghurt jelentésű *tarhó* szavunk a 14. század óta (Besztercei Szójegyzék) adatolható az írásos emlékekben, de még a 20. század elején is élt a népi gyakorlatban. Bácskában és a Kiskunságban talán még mindig készítik. Euráziában a tejkultúra három rendszere közül egyik a joghurtra épülő rendszer.²⁵ A másik a nomád népek tejoltót nem használó túrókultúrája, amelyhez az erjesztett lótejből készült kumiszfélék csatlakoztak. Nálunk a középkorban még a keletről hozott, oltót nem használó túrókultúra lehetett domináns helyzetben. Ehhez tartozott a bőrtömlők, bőrvödörök és egyéb bőredények gazdag választéka. Tartósított terméke volt a napon szárított túró, amit a Hortobágy több részén *gőfője* néven ismertek a 20. században.²⁶

A középkor folyamán honosodott meg Magyarországon és Erdélyben a különböző gyomoroltókat használó caseus kultúra, a sajtkészítés tehén-, kecske- és juhtejből. (Az erjesztett lótejről csak halvány és bizonytalan emlékeink vannak.) Az *oltó*val készült sajtot ismerték már a görögök és a rómaiak is, de a Mediterráneumból csak lassan terjeszkedett ez a termék és eljárás északi irányba. Gustav Ränk monográfiájából tudjuk, hogy Skandinávia és a Baltikum északi részein csupán a 19–20. század fordulóján honosodott meg. Nálunk a tejoltó használatát a 14–15. századi vlach kolonizáció is nagyban előmozdította. Előttük főként a francia eredetű szerzetesrendek (bencés, cisztercita, premontrei szerzetesek) és az itáliai vendégek, telepések (*Olaszi* nevű falvak lakói) terjesztették.²⁷

A sütoharang, ami szintén a mediterrán térség kőből vagy agyagból készült konyhaeszköze volt, tudtommal a középkori, Árpád-kor magyar régészeti anyagban is megjelent. A récents korban Délkelet-Dunántúl és Dél-Erdély népeinél, magyar, horvát, román falvakban volt még használatban. Magyar neveinek egyik része (*burétó*, *bujdosó*, *puplika*, *cserepulya*, *vörsnyeg*, *ceszt*) szókölcsonzésre enged következtetni.²⁸ A mai konyhában sem ismeretlen, használói többnyire a németből vett szóval *römer Topf* néven említik. A tárgyak, termékek felsorolását tovább is lehetne folytatni, ha a sertéshúsból készült termékeket és a barom-

²²Paládi-Kovács A. 1974. 175–186; Paládi-Kovács A. 1993. 128.

²³Paládi-Kovács A. 2007. 1–13.

²⁴Paládi-Kovács A. 1966. 71–83.

²⁵Kisbán E. 1967. 81–83.

²⁶Paládi-Kovács A. 1993. 139;

²⁷Paládi-Kovács A. 1993. 140–141; Ränk, G. 1966. 180.

²⁸Paládi-Kovács A. 2011. 585, 588.

fitartás adónemeit (pl. tyúk- és lúdtojás, hízott kappan) is számba vennénk. Ezek középkori ismeretéről, hasznosításáról *A magyar állattartás történeti korszakai*²⁹ címen megjelent monográfiában bőséges adatolás és bizonyító anyag található.

A jelen előadásban felvillantott példák talán elégségesek annak megállapításához, hogy érdemes a „dolgozók eredetét” az anyagi kultúra hazai és európai történetében tovább nyomozni, az ebben a munkában közreműködő tudománysszakok (köztük a néprajz) eredményeit gondosan számba venni és a mai közönség, a mai gyakorlat számára is hozzáférhetővé tenni.

IRODALOM

BAUSINGER, Herman

1982 A folyamatosság algebrája. In: Hermann Bausinger válogatott tanulmányai. Folkloristica 7. 115–142. Budapest (ELTE BTK Folklór Tanszék)

BELÉNYESY Márta

1956 A földművelés Magyarországon a 14. században. Századok XC. 517–555.

2011 Fejezetek a középkori anyagi kultúra történetéből. I. Állattartás. Documentatio Ethnographica 26. Budapest

2012 Fejezetek a középkori anyagi kultúra történetéből, II. Földművelés. Documentatio Ethnographica 29. Budapest

BENDE Livia – LŐRINCZY Gábor (szerk.)

2000 A középkori magyar agrárium. Tudományos ülészek Ópusztaszeren. Ópusztaszer

DOMANOVSKY György

1968 Magyar népi kerámia. Budapest

ENDREI Walter

1978 A középkor technikai forradalma. Budapest

GÁBORJÁN Alice

1962 A magyar módra való bőrkikészítés problematikája. Néprajzi Értesítő XLIV. 97–140.

1991 Magyar bőr- és lábbelikészítés. In: PALÁDI-KOVÁCS ATTILA főszerk. Magyar néprajz III. Kézművesség. 282–308. Budapest

HOFFMANN Tamás

1971 A kora középkori agrárforradalom és az agráretnográfia historizmusa. NK–NT. V–VI. Budapest

1975 Mezőgazdaság és társadalom. Vázlatok a középkori mezőgazdaság technológiájának kialakulásáról. In: Néprajz és feudalizmus. 85–119. Budapest

1998 Európai parasztok. A munka. Budapest

HOLL Imre

1963 A magyar középkori kerámia kutatásának problémái. Műveltség és Hagyomány V. 65–84. Budapest

KISBÁN Eszter

1967 A joghurt helye és szerepe a délkelet-európai tejfeldolgozási rendszerekben. Ethnographia LXXVIII. 81–94.

2009 Táplálkozáskultúra (11–15. század). In: PALÁDI-KOVÁCS Attila (főszerk.): Magyar néprajz I. 2. Táj, nép, történelem. A magyar népi műveltség korszakai. 229–234. Budapest

MOLNÁR Erik

1949 A magyar társadalom története az Árpád-kortól Mohácsig. Budapest

MÜLLER Róbert

2000 A középkor agrotechnikája. In: BENDE Livia – LŐRINCZY Gábor (szerk.): A középkori magyar agrárium, 27–44. Ópusztaszer

²⁹Paládi-Kovács A. 1993.

OROSZI Sándor (szerk)

- 2000 A magyar mezőgazdaság 1000 éve. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum kiállítása.
Budapest

PALÁDI-KOVÁCS Attila

- 1966 A boza kultúrtörténeti hátteréhez. Műveltség és Hagyomány VIII. 71–84. Debrecen
1974 Szárított hús a pásztoroknál. Műveltség és Hagyomány XV–XVI. 175–187. Debrecen
1979 A magyar parasztság rétgazdálkodása. Budapest
1993 A magyar állattartó kultúra korszakai. Budapest
1997 Szekerek és fogatok a honfoglalás korában. Ethnographia 108. 175–203.
2003 Szekerek, szánok, fogatok a Kárpát-medencében. Szentendre
2007 A palóc kiszí és a savanyú ízirány kérdése. Ethnographia 118. 1. sz. 1–14.
2009 Kézművesség, mesterségek (11–15. század). In: PALÁDI-KOVÁCS Attila (főszerk.):
Magyar néprajz I. 2. Táj, nép, történelem. A magyar népi műveltség korszakai.
187–201. Budapest
2011 Duna melléki síkságok tömbje. In: PALÁDI-KOVÁCS Attila (főszerk.): Magyar néprajz I.
1. 561–598. Budapest

RÄNK, Gustav

- 1966 Från mjölk till ost. Nordiska museet handlingar, 66. Lund

TAKÁCS Lajos

- 1970 A magyarországi rövid kaszák történetéhez. Ethnographia LXXXI. 187–220.

VARGYAS Lajos

- 1961 Miért és hogyan történeti tudomány a néprajz? Néprajzi Értesítő XLIII. 5–20.

Folyamatosság a magyar népi és/vagy közkultúrában. Hogyan jár az ethnográfia órája?

N evezetes időben tartjuk a konferenciát, hiszen bizonyosan cezúrának tekinthetjük a néprajzi szintézis közkinccsé tételének időpontját. Nagyon hosszan tartó folyamatot zárt le Paládi Kovács Attila professzor úr főszerkesztői minőségében. Nem véletlenül ismerték el az állami vezetés részéről munkáját a Széchenyi díjjal. Hadd gratuláljak a magam részéről e helyt is! Egyetlen tudománytörténeti utalásként kell említenem, hogy az 1955-ös őszi szemeszterünk azzal kezdődött, hogy a Néprajzi Múzeumban rendezett az akkori kifejezéssel élve az „új magyarság néprajza” teljes szinopszisát megvitató több napig tartó konferencián részt kellett vennünk. Tálasi Istvántól Fél Editen át Kardos Lászlóig elődeink nagy elaborátumokat mutattak be. Csermák Gézától Takács Lajosig számosan hozzászólásukkal jelezték az akkori fiatalabb nemzedék aktív érdeklődését. Az azóta eltelt 58 év bizony megritkította a tanúkat is. A szintézis egészének többek között arra kellene ösztönöznie bennünket, hogy a néprajz eredményeit felkínáljuk a társatudományok számára. Ezért is öröndetes, hogy a régészet, a történeti kutatás irányában mérlegeljük a lehetséges összefüggéseket.

Másfelől tudomásul kell vennünk, hogy az utóbbi ötven, hatvan év drasztikus állami, politikai átalakítási intézkedései szinte befejezett múlttá tették azt a tradicionális kultúrát, ami a családi üzemeken nyugodott, a hagyományos életformával párosult, és amit még ifjúságunk idején elevevességében megtapasztalhattuk. Ebből egyáltalában nem következik az, hogy néprajzi kérdésköreink vizsgálatát fel kellene adnunk, el kellene fordulnunk azoktól a társadalmi rétegektől, amelyek világát kutatták tisztos elődeink, amelynek különféle jelenségeit még a mi nemzedékünk is vizsgálhatta. Kötelességünk a régebbi észlelések, elemzések, eredmények folyamatos ellenőrzése. Nem kisebb a jelentősége annak sem, ha új módszerekkel, új szempontokkal kísérletet teszünk szaktudományunk által valaha feltárt jelenségek megközelítésére, hogy mélyebbé tegyük ismereteinket, új összefüggéseket, korábban észre nem vett törvényszerűségeket tárjunk fel. Tapasztalatom szerint, ha régészek és a történészek egyetemi képzésükben megfelelően célirányos és sajátos a néprajzi felkészítést kapnak, rendkívüli és termékeny érdeklődéssel fordulnak az ethnográfia és a folklorisztika problematikájára, eredményei felé, új következtetésekre juthatnak.

Kötelességem indokolni a népi és a közkultúra egymás mellé való helyezését. Tudomásul kell vennünk, hogy az újkor későbbi szakaszáig a kultúra eleminek elsajátításban még nem történt meg az az elkülönülés, ami a polgárságot és a nemesi réteget az iskolai oktatás révén kiemelhetette a tradicionális kultúra átadási/elsajátítási módjaiból. Nagyon vékony volt a hivatásos értelmiségiek és a

professzionálisan képzett művészek rétege. Egyetlen utalás: egyes Rákóczi uradalmak tisztségviselőinek még bizonyos felekezetek papsága olvasástudását is rendszeresen kellett ellenőrizniük! A nemességhez tartozás nem emelte ki automatikusan az előjogokkal rendelkező egyént (vagy akár a kisebb, nagyobb közösségeiket) a tradicionális életformából, a hagyományos családi gazdaság keretei közül. Figyelnünk kellene arra, hogy a nemesség és a polgárság jelentős része ismereteinek forrása, elsajátítási módja aligha különbözhetett az egykori társadalmi átlagtól. Az ötvenes és a hatvanas években mind a mai ország területén, mind Erdélyben bőven lehettek még ugyan kései, de meggyőző idevágó tapasztalataink a falvakban élő szerényebb birtokú nemesség képviselőiről, olykor a telkes jobbágság életszintje alatt élő nemesi közösségekkel is találkozhattunk. Persze pillanatra sem vonnám kétségbe, hogy volt udvari kultúra, voltak főnemesi és főpapi udvarok, nem is kételkedem hatásukban. A történelmi valóságunkhoz közelebb állónak vélem a Burke féle közkultúra fogalmát. Ebből a széles társadalmi bázisú közkultúrából sorra rendre (de egyáltalában nem egyszerre) emelkedett ki a különböző nemesi, polgári rétegek műveltsége. A népi kultúra alapszerkezetét magam a közkultúra egyenes ági örökösének tekintem.

Nagyon röviden érdemes a régészet és a történelmi kutatások néprajzi kapcsolatait vizsgálnunk. Herman Ottótól Györffy Istvánig, Cs. Sebestyén Károlyig sorolhatnánk azokat az etnográfusokat, akikben volt régészeti érdeklődés, különböző eredményeiket ma is számon tarthatja a kutatástörténet. Kevéssé tartjuk számon, hogy számos régész egyéniség etnográfiai munkásságával alapozta meg a későbbi archaeológiai életművét. Banner János maga nyilatkozott arról, hogy doktori értekezését Györffy nagykun tanyavizsgálatai nyomán írta meg, amikor Békésen elmélyült vizsgálatokba fogott. Sajátságos módon ebben a nyilatkozatában hangsúlyozta, hogy Békést (az azóta tudatosan elpusztított) gazdag levéltári anyagáért is választotta. Párhuzamosan végezte recens és archivális bűvárkodását. Kevéssé tartjuk számon őt Szeged Tudományegyeteme régészeti tanszékére kolozsvári mesterei azért hívták előadónak, hogy legyen, aki a növényeket beavatja a néprajz titkaiba. Tudni való a harmincas évek közepéig sorra jelentek meg néprajzi közleményei. Ezek nagyon is közel állottak Györffy szemléletéhez, módszertanához, tematikájához. László Gyula gyermekként, kamaszként a Néprajzi Múzeumban töltötte szabad ideje javát. (Édesapja volt egykor a Néprajzi Tár könyvtárosa.) Az ifjú László Gyula Györffy István bűvöletében élt. Utalhatunk a régész Roska Márton professzorra, aki a kiterjedt erdélyi archaeológiai kutatásai mellett többek között Kolozsvárott az EKE néprajzi gyűjteményét vezette.

A kutatás- és tudománytörténelmi előzményeket mérlegelve nem lenne szabad megfedkezni azokról a történészekről, akik a korai néprajzi kutatókat igyekeztek történelmi analógiákkal kisegíteni. Utóbb többen a népelet módszeres vizsgálata felé is fordultak. Gondoljunk Takáts Sándor dolgozataira! Európai szintű eredményeket ért el Tagányi Károly, amikor földközösség vizsgálata során a történelmi forrásait a népi jogszokások oldaláról igyekezett helyesen értelmezni. Nem véletlenül tisztelte meg a Magyar Néprajzi Társaság azzal, hogy elnökévé választotta. Benda Kálmántól Bónis Györgyig sorolhatnók azokat a történészeket, akiket Györffy személyisége tartósan vonzott, a néprajz iránt nyitottá tett. A néprajz és a különféle történelmi szakstúdiumok mezsgyéire csábított. Halála előtti utolsó években Györffy István egyetemi tanári tevékenységével olyan ígéretes történész fiatalokat

inspirált, mint Majláth Jolán, Márkus István. Máig nélkülözhetetlenek nagykorösi publikációik. (Örök tanulság mindkettőjük esetében, hogy a politikával való kacérkodás, különösen a napi aktuális csatározásokba való bekapcsolódás a legkiválóbb tehetségek energiáit is felemészt, kutatói életüket tönkre teszi.) Nemzedéktársukként indult hasonlóan veretes történeti felkészüléssel, de elmélyülő etnográfiai stúdiumokra is alapozva Belényesy Márta pályafutása is, aki a Mohács előtti korszak oklevélműanyagát vallatta etnográfusi látásmóddal. Ám nem volna szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy huzamosan kiváló terepmunkát végzett. Többek között neki köszönhetjük, hogy a Moldvából és Erdélyből megismert sajátos telekrend – amit a kutatóink kettősudvar, láncudvar terminussal igyekeztek megnevezni – a történeti forrásokban is előbukkanó népi nevét, a *baromudvart* Bereg tóháti Harangláb községében 1943-ban felfedezte. (Sajnos, ez a kiemelkedő jelentőségű gyűjtése is közöletlen maradt.) Annak nemcsak szubjektív okai voltak, hogy Belényesy Márta nem igazán találhatta meg azt a műhelyt, ahol fontos kutatásait zökkenők nélkül végezhetné volna. (Talán mégsem kellett volna kimaradnia a Néprajzi Lexikon életrajzi címszavai közül!)

Érdemes számba vennünk, hogy a néprajz művelőinek eseti régészeti érdeklődése miként szélesedett ki, vált egy rendszerszerű historikus gondolkodás részévé, amikor a régészeti megismerés együtt jár a történeti források és a recens jelenségek összevont mérlegelésével. Ki kell emelnünk Györffy István kísérletét. A nagykunság kortárs viszonyai, szóhagyománya pontos ismeretében nem csak a helyi írott forrásokat fogta vallatóra, de kísérletet tett régészeti feltárásokra a hódoltság során elpusztult települések helyén. Kresz Mária gyakran méltatta Györffy archaeológiai kutatása kerámia leleteit. Pálóczi Horváth Andrástól tudjuk, nagyon is alapos felderítő munkát végzett a Karcag környéki pusztákon. Terepbejárásait kilenc évtized után is korszerűnek minősítette. Györffy ásatása mégis félbe maradt, szinte feledésbe merült. A nagy tudománytörténeti fordulatot hozó Nagy-kunsági krónikában nem készülhetett régészeti eredményekről számot adó fejezet.

Az 1920-as évek utolsó harmadában Papp László a Kecskeméti városi Múzeum munkatársa végrehajtotta a nagy fordulatot. Kecskemét környékének elpusztult falvait sikerrel tárta fel, miközben kiváló recens néprajzi gyűjtéseket is végzett, és a város kora újkori (azóta sajnálatosan nagy részében elpusztult) levéltári anyagát módszeresen feltárta. Szimbolikusnak tekinthető, de ez a kutatói szándékot jellemzi is, hogy úttörő dolgozatát a Néprajzi Értesítőben tette közzé. Kilépett a korábbi viszonylag szűk keretek közül, amikor az etnográfusok egy-egy tárgy értelmezésére, rekonstrukciójára szorítkoztak a régészekkel való együttműködésben. Papp László egy-egy ház építészeti maradványait és a bennük egykor létezett háztartások leleteinek együttesét tehette közkinccsé. Ezt gazdagon kiegészíthette a templom körüli temetők sírjainak viselettörténetileg elemezhető momentumaival. Nem kisebb annak a jelentősége sem, hogy a sírok ruházati maradványaival közel egykorú levéltári források viselettörténeti adalékait minden kortársánál alaposabban kutatta. Tudománytörténetünk nagy kára, hogy az ígéretes publikációja után nem sokkal hivatali főnöke Szabó Kálmán a további munkáját ellehetetlenítette, Kecskemétről elűldözte, sőt minden kutatási anyagát, még a levéltári feljegyzéseit is kisajátította. Csak 1958-ban térhetett vissza a hivatásos kutató pályához. Annál inkább becsülendő, hogy egész életútján hű maradt a néprajzhoz, élete utolsó szakaszában, majd nyugdíjazása után régészeti tevékenységét ismét folytatta.

Eredményeit Csalog Józsefnek Tolna megye hódoltság idején elpusztult Sárköz széli településén, Etén végzett feltárása már a harmincas évek derekán messze-menően igazolta.

A Néptudományi Intézet keretei között indult meg Méri István módszertanilag is különös értékű falufeltárása. A Túrkeve-Móricson végzett ásatása mindenben igazolta Papp László úttörő vállalkozását. Tiszalök-Rázom lelőhelyen végrehajtott ásatása pedig az Árpád-kor falvainak házkultúráját fedezte fel. Teremtett lehetőséget arra, hogy falvaink korai középkori építkezésének nemzetközi kapcsolatait is meghatározhassuk. Ugyan Méri István csak rövid ideig tanított rendszeresen a budapesti régészképzésben, mégis iskolateremtő egyéniséggé vált a Nemzeti Múzeum Középkori Osztályának vezetőjeként. Munkatársai, különösen Kovalovszki Julia, Parádi Nándor az észak-alföldi régiótól a Dunántúlig feltárásaikkal valóságosan „új világot teremtettek”. A magyar Mezőgazdasági Múzeum régésze, Pálóczi Horváth András éppen a Kecskemét szomszédságában fekvő Szentkirály folyamatos és mintaszerűen módszeres feltárásával sokszorozta meg azokat az ismereteket, amelyekre elsőként éppen Papp László bukkant. Régész kollégáink becsületére válik mindig nyitottak voltak a néprajz iránt. Különösen sokszor vették igénybe Sabján Tibor segítségét, tanácsait.

Fontos mozzanat, hogy Kubinyi András professzor a középkori régészetre vállalkozó növendékeket magas szintű középkori történeti és forrásismereti tudással is felkészítette, igyekezett gondoskodni arról is, hogy kellő néprajzi tájékozódásra tehessenek szert.

A fiatalabb kutatók nemzedéke 1989–1990 körül a felgyorsuló autópálya-építések során soha nem tapasztalt méretű feltárási feladatokat kaphatott. Rendkívüli mértékben megszorodtak az ásatási megfigyelések, a feltárt leletanyag nem különben nagyságrendekkel gyarapodott. Ugyan a középkor későbbi szakaszára és a kora újkorra vonatkozó megfigyelések technikai okokból nem gyarapodhattak a várakozásunk szerinti mértékben. Mégis ma már település szintű ismereteink lehetnek egyes körzetekben. Talán még az első olyan település részt is feltárták Ordacsehi határában, ahol elkülönülten csak gazdasági rendeltetésű épületek állhattak.

Nem kisebb a jelentősége annak sem, hogy a szomszédságunk magyar kutatói is csatlakozhattak a hazai tudományos műhelyeinkhez. A hazai intézményeink kutatói a nyelvterületünk távolabbi vidékei vizsgálatában aktívan részt vehetnek. Benkő Elek és Takács Miklós munkásságát kellene kiemelni. Benkő Eleknek a Székelyföld emlékeit feldolgozó monográfiája néprajzi szempontból is megkerülhetetlen alkotás. Módszertanilag különös értéke ennek a műnek, hogy az elbeszélő forrásokat, az okleveles emlékeket, a művészeti emlékeket a régészeti megfigyelésekkel és a tárgyi emlékanyaggal együttesen mérlegelte. A korszerű módszerekkel levont következtetéseivel szembesítette a tudománytörténet korábbi állításait. Bár minden középkori gyökerű néprajzi csoportunk ismeretéhez hasonló feldolgozások kapcsolódhatnak. Nem kisebb a jelentősége annak sem, hogy a legkorszerűbb természettudományi elemzéseket függelékként külön kötetben csatolva közölte. Így az embertani leletekről is teljes értelmezett áttekintéseket adtak munkatársai. Számunkra különös értéke van, hogy a régészeti kutatások során feltár állatcsont-anyag elemzését is kézhez kaptuk.

Kecsegtető feladat lenne a régészeti kutatásokat etnográfiai szempontból részletesen számba venni, ám szétfeszítené az adott kereteinket. Ismereteink summázataként mégis le kell annyit szögezünk, hogy noha az ismeretanyagunk rendkívüli módon kibővült, sajátos módon lényegében sem az Árpád-korra, sem a késő középkorra vonatkozó úttörő kutatói észleléseknek a hatalmassá duzzadt emléktárház, ásatási dokumentáció nem mond ellent. Természetesen több variánst ismerhettünk meg. Bizonyos tárgyi együtteseket (például házmaradványokat, településnyomokat) részletesebben, sokoldalúbban ismerhettünk meg, de az új észlelések csak árnyaltabbá tették a tudománytörténet korábbi szakaszában kialakult képünket. A feltárások ugyan új területekre is kiterjedtek – gondoljunk a közép-dunántúli térséget reprezentáló sarvalyi ásatásra, vagy tekintsük át a Székelykeresztúr térségében végzett kutatásokat nyilvánvalóan a közös Árpád-kori gyökerek, de a késő középkor, a kora újkor fejleményei a néprajzból ismert 19. és a 20. századi állapotokhoz vezető utat jelzik. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy folyamatosan megerősítik, hitelesítik Papp László, Csalog József, Méri István úttörő kutatásait. Megjegyzendő, hogy a régészeti feltárások szinte mindenütt pusztult, kiürített helységek maradványait tárták fel a tárgyi hagyatékok csak esetlegesen kerülhetett napvilágra. Az igazán nagy összefüggéseiben elemezhető megfigyelési anyag a települések szerkezetére, telkek kiosztására, épületállományára és a lakáskultúrára vonatkozhatnak. Persze vannak szerencsés esetek, amikor nagyobb, egykor is szerves együttest alkotó tárgycsoportok előkerülhetnek. Erre talán a középkori fennálló épületként reánk maradt pásztói oskolamester ház, amelynek műemléki, régészeti kutatása során Valter Ilona a ház szobájában kialakított három veremben az egykori elmenekült, és soha vissza nem térhetett lakók háztartási felszerelését lelhetette meg. A pásztói kutatás kérdéséhez még külön vissza kell térnünk!

Egyedül álló emlékként őrzöm a győri múzeumnak az 1960-as évek első felében megnyílt állandó kiállítása egyik részletét. Koroncó község határában szóróványtelepként egy a hódoltság idején elrejtett szekérvasalás közel teljes anyagát találták meg. Ezt mutatták be. A több évszázadon át földben lappangott fémtárgyak persze magukon viselték az eltelt idő nyomát, de kétségtelenül csereszabatosnak mutatkoztak a kisalföldi nagytáj 20. századi parasztgazdaságaiban használt – kincstári szóval élve – „országos járművein” használt vasalkatrészekkel. A sorozatos egyezés megragadott. Fél évszázadnyi idő után is megragad. Valami olyan féle élményt kínált, amiben Kovách Aladárnak és Bátty Zsigmondnak lehetett része, amikor a zombori múzeum közlése nyomán rádőbbentek a sárközi községek szőlőbeli épületeiben, tanyáin használatos kályhák rendszeri azonosságára.

Bizonyosan helytállónak látszik az a következtetés, hogy hazánk a Kárpát-medence tágabb környezetével eredetileg a belülfűtős, kemencés, fűtős ház, a Rauchstube/Rauchhaus területéhez tartozott. A kezdeti állapotokat jellemezhetik Tiszaörs-Rázom, Tiszaeszlár-Bashalom, Visegrád, Győr és Magyaróvár közötti autópálya különféle feltárási pontjain végzett feltárások. De sorolhatnánk a délebbi Dunántúl lelőhelyet, ahogyan utalhatunk Borsod és Abaúj korai földvárak körüli házfeltárásokra.

Ugyan a lakóházak méretei alapvetően megváltoztak, az épületek összetettebbé váltak, de mind a magyar nyelvterületen, mind a szomszédnépek körében a belsőfűtésű kemencés ház a 19. és a 20. századig folyamatosan,

szervesen tovább élt. Magyarországon, az osztrák tartományokban, Cseh- és Morvaországban ugyan a későbbi fejlődés tömbökre tagolhatta, vagy szigetszerűvé tehetette a korai középkor házainak egységes típusterületet. Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy a korábbi középkorból eredő hagyomány a késő középkor, a kora újkor nagyszerű újításai mellett szívósan tovább élhetett. Magyarország, Ausztria (szűkebben Stájerország) Szlovénia sok a középkorban gyökerező párhuzamot mutat. (Csak utalásként említjük Victor Geramb *Die Kulturgeschichte der Rauchstuben* című alapvető művét, amelyben 1924-ben még számos fényképes illusztrációt közölhetett.) A Nyugat-Dunántúlról, Körmendről már a 17. századból Illa Bálintnak és Szentmihályi Imrének köszönhetően a Batthyányak összeírása révén alapos ismereteink vannak lakáskultúránk állapotáról, valamint a házak, háztartások gazdasági, vagyoni hátteréről. Sajátságos, hogy az összeírás idején Körmend településmagjában csak négy belsőfűtésű kemencével kiépített, kályhátlan lakóházat találtak az uradalom tisztjei. Azok is mind pusztán, lakatlanul álltak. A mezőváros külső negyedeiben még a házak harmada volt füstősház. A későbbi korszakokban lezajló változás viszonylagos lassúságát jelezheti, hogy a szomszédos Őrség falvaiban a Táj és Népkutató Intézet kutatótábora résztvevői 1943-ban még találkozhattak olyan nagyon idős (85–90 év feletti) személyekkel, akik gyermekségük idején még kályha nélküli, belülfűtős kemencéjű, kéménytelen füstősházakat laktak. Gyűjtőink szemléletesen idézték egykori élményeiket. Emlékezésük egybe cseng a regényíró Jósika Miklós életrajzi kötetével, amelyben kadét kora két galíciai telelését idézte fel. A lengyel államterület ukrán házigazdája lelkiismeretesen befűtött naponta a hozzá beszállásolt katonáknak. A meleggel nem is volt baj, de a belsőfűtésű kemence minden áldott nap füsttel, korommal öntötte el a lakóteret. Míg a füstöt ki nem szellőztették legfeljebb a padlón fekvő tartózkodhatott a házban a későbbi jeles író. A második télen nem engedték a gazdát fűteni. Ugyan nem bántotta őket a füst, de nagy hidegeket kellett kiállniuk. Erre a jeles toposzra éppen az *Ethnographia* hasábjain a régész Bóna István is felhívta a figyelmet. Érdekes utalnunk Berzsenyi Dánielre is, aki határozott szavakkal kárhoztatta a kémények, szabadkémények építését. Tűzvészek okozóját látta a lassan a dunántúli térségben is terjedő füsttelenítő szerkezetben.

Ugyan megszoktuk, hogy a nyelvterületünk északi sávjában a belülfűtős kemencéket a 18. század második felétől kürtökkel, kabolákkal egészítették ki. Béli Mátyás még ezekről nem adhatott hírt. De érdemes felfigyelnünk, hogy az archaikusabb, elzártabb szlovák vidékeken maradt hírmondója a 20. században is a lakóterek kürtő nélküli, belsőfűtésű kemencéinek. Ezekről szemléletes fotódokumentációkat készítettek kollégáink. Morvaországból is a múlt századi vizsgálatok adatolták a belülfűtős szobai kemencéket. Sajátságosan ezeket egyes szerzők a vlachjogú lakosság telepeihez kötötték, ami nyilván csak a kései időszak velejárója lehet. A sarvalyi ásatás nyomán reménykedhetünk abban, hogy nyelvterületünk északi szakaszáról is feltárhatnak majd belülfűtős kemencés lakóterű házakat. A sarvalyi ásatás külön tanulsága, hogy a hódoltság alatt bekövetkezett pusztulás előtt már megindult bonyolultabb, összetettebb alaprajzú épületek elterjedése. Ezzel kapcsolatosan érdemes utalnunk arra, hogy Pálos Ede dolgozatából 1910 óta Börcs községből ismert 1686-os mestergerenda olyan házban volt, amely szomszédságában az utcator minden háza L alaprajzú, helyi nevén keresztház volt. (V. ö. : križnyj dom formulával!) Hozzá kell fűznöm, ezek az 1950-es és az 1960-as

években még kifogástalan állapotú házak többnyire 18. századi eredetűeknek bizonyultak. Mestergerendáik alapján jól lehetett datálni őket.

Érdemes visszatérnünk Papp László, Méri István, Pálóczi Horváth András feltárásai anyagához. Közép-európai összevetésben is jeles rangja van ezeknek a feltárásoknak, hiszen bizonyosan falusi környezetben élő építetők hajlékaiban biztosan igazolható módon megjelent a külsőfűtésű kályha. Kialakították a jól fűtött, száraz, tiszta levegőjű lakószobát. Egyben bizonyosan mennyezeteket is készítettek. Ezzel együtt elválasztották évszázadokra a sütés, főzést a lakótértől. A lakóház előtere, pitvara fogadta magába az ételkészítés helyét, eszközeit. Nem csak arra kell utalnom, hogy a feltárásokból megismert lakóházak típusát a recens vizsgálatokból is tömegesen adatolhatta kutatásunk az 1970-es évekig, noha néhol a közigazgatás különféle építési szabályokkal átalakításokat szorgalmazott. Győr megyében több szolgabíró veszélyt látott a konyhák szomszéd felé kiugratott kemencéiben. Sajátságos módon az első világháború után feladták szinte kivétel nélkül a külsőfűtésű kályhák használatát. Magam 1957-től egyetlen ép és használatban lévő külsőfűtésű kályhát találtam, sajátságos módon azt is már a sárospataki kályhagyár csempéiből rakták. A hajdani szép kályhaszemeket a baromfiudvarokon használták itatókként. Kérdés lehet, hogy Kecskemét, Túrkeve környékétől 150–200 kilométerre lévő előfordulásokat összekapcsolhatunk-e a hódoltság alatt pusztult települések hagyatékával? Határozottan igennel felelhetünk. Egyrészt a 18. századi levéltári hagyatékban nevezetesen a Batthyányak csallóközi birtokairól maradtak fenn olyan tervrajzok, ábrázolások, amelyek ennek a tüzelőszerkezetnek a korai nagytáji jelenlétére utal. Másfelől a Győr környéktől keletre is vannak dokumentált nyomok. Nagyborzsöny több műemléki értékű favázas falú lakóházában is építettek a konyha falán kiugratott kemencét. Diószegi Vilmos hívta fel a figyelmemet, hogy a Szentendrei-szigeten az 1940-es években ismételten találkozott ezzel a megoldással. Az 1970-es években még jó néhány romos példányt találtam, vagy észlelhettem a friss bontásokat. Jó harminc év múltán az egyik kollégánk egyetlen objektumot látott, el is ítélt elhamarkodott általánosításom miatt.

A Kelet-Magyarországon, a Partiumban és Erdélyben előforduló kályhaelemekből összeállított cserepesekkel, fűtőkkel, irodalmi kifejezéssel kandallókkal felszerelt háztípusunk régészeti hátterét két síkon kutatták. Holl Imre életműve a kályhaelemek típusait, motívumait rendszerezte. Eljutott a folklorisztikus motívumok értelmezéséig is. Molnár Istvántól folyamatosan a keresztúri múzeumi kutatók ismételten fontos közleményeket jelentettek meg. Közel 10 évig Benkő Elek is itt végezte kutatásait. Most közzé tett nagy monografikus feldolgozásának is ez a környék szolgált kiindulásul, bázisterületül.

Magam annyit fűzhetek a fentiekhez, hogy a sárospataki vár ásatása során az 1960-as évek elejétől (szolgálati időm alatt) Kovalovszki Júlia kiváló régész, Molnár Vera művészettörténész feltárásai során, majd főként Jósvainé dr. Dankó Katalin régész, múzeumigazgató ásatásai nyomán szinte kezelhetetlen mennyiségben napvilágra kerültek a 1610 évektől használt kályhacsempék, kályhaelemek. A Lorántffy nővérek és a Rákóczi fivérek házasságaitól fogva a várat és benne a palotát folyamatosan korszerűsítették, átépítése során szinte tömegesen gyártattak kályhaelemeket, állítottak új kályhákat. (Ezeket a 18. század elején lezajlott pusztulás felszámolása során lebontották, a funkcióját veszített várak betöl-

tésére használták.) Jellegzetesnek mondható, hogy a sárospataki várból ismert, 17. századi kályhacsempék pontos másai –mondhatni, mintha az eredeti formázó sablonokat használatban tartották volna – piaci áruként népi igények kielégítésére forgalomban tartották még a 19. század végén, a 20. század elején is. Dr. Kós Károly publikációjában ezek a közgyűteményi kezelésbe került erdélyi, néprajzi gyűjtésből származó csempék ismételten szerepeltek, de a természetesen akkor még közöletlenek voltak a sárospataki adalékok, nem vált közismertté ez a sajátos tárgy-történeti összefüggés.

Két fontos forrásanyagot külön ki kell emelnünk, mert a feldolgozásuk rendkívüli néprajzi művelődés- és társadalomtörténeti tanulsággal járhat. Sajnálatos, hogy a rendelkezésre álló adatbázisnak eddig csak csekély töredékét közölték. Szerencsére már szinte teljes egészében digitálisan hozzáférhetővé tették a mintegy 450 ezer oldalnyi szöveget. Ez a Nemzeti Levéltár Urbaria et Conscriptiones gyűjteménye. Számos a néprajz számra fontos részéből most az inventáriumokat emelném ki. Mondhatni a teljes társadalom lakáskultúráját, életviszonyait telekről, telekre, udvarról udvarra, házról házra, szobáról szobára nyomon lehet követni ennek alapján. Különös adottsága, hogy a források nagyjából egykorúak lehetnek a késő középkori, kora újkori archaeológiai ásatásokkal. Aligha pótolhatná bármilyen más forrás, hogy az épületek állapotát kisebb bizottság jegyzőkönyvben rögzítette, de egybe az épületek funkcióját, tárgyi leltári elemeit is számba vette. Különleges, hogy a jegyzőkönyvek és a leltárak a fejedelmi lakosztálytól az uradalmi kocsisok, tyúkászok, révészek, pásztorok stb. hajlékáig egységes szempontok szerint, készítették a leltárakat. A hitelességük felől nem sok kétségünk lehet, mivel az eljáró bizottságokat ellenérdekeltekből állították össze. Magam erre a forrásbázisra többször hirdettem kurzust, amelyen a hallgatók egy-egy kiválasztott leltárt kellett a történeti etnográfia gondolkörében feldolgozzanak. Két esetben diákjaim szakdolgozati témául is választották e feladatot. A leltárak természetesen kiterjedtek a gazdasági épületekre, s számot adtak a felhalmozott terményekről, nyersanyagokról. Nem kevésbé tanulságosak a malmok, huták, műhelyek bemutatása leltára épületeik leírása. A 16., a 17. és a 18. századi leltárak arról tanúskodnak, hogy az uradalmak alkalmazottai a népi építkezés és a népi lakáskultúra 19. század végi, a 20. század eleji hagyományos rendjével nagyjából azonos normákhoz igazodtak, még a terminológiájuk is a néprajzi, nyelvjáráskutatások során felbukkanó szókinccsel, terminus technicusokkal azonosnak tekinthetők. Idevágó vizsgálataimat részletesen tanulmányozta Szabó T. Attila és a szótörténeti tárárt jelentősen ki is bővítette.

Mind a régészeti kutatás, mind az etnográfia, mind az építészettörténet számára fontos támpontokat kínálnak, alapverő forrásként is használandók azok az épületek. Amelyek középkor, kora újkori eredetűek. Mondhatni ezek jelentékeny része jellegtelenné vált. Nehéz bennük a középkor tanúobjektumát felismerni. Több esetben érvényes bontási engedélyt adtak ki rájuk. Előfordult, hogy a helyi hagyomány még ismerte a történeti értékét, műemléki nyilvántartásba vétették, de a helyi ismeretek nélkül ítélkező hivatalnokok törölték a védett épületek közül. Ezek között számos a falusi mezővárosi átlagnál szerényebb objektum is megbúvott. A 19. és a 20. századi népi építkezés anyagába tökéletesen beilleszkedtek. A kutatásunk a legutóbbi időkig szem elől tévesztette ezeket. Elég lehet, ha jeles műemlék együtteseink falkutatásai során feltárt kezdeti magépületekre utalunk,

hogy vegyük észre a később civitásszá váló városok korábbi korszakában nem ritkán a lakosság még agrártermelő, esetleg szőlész, borász volt. A városi polgárságba emelkedve a majdani polgári paloták folyamatos hozzáépítéssel több szakaszban nőttek ki, érték el barokk, klasszicista tömegüket, de az agrártermelő egykori gótikus hajlékának jelentő részeit maig őrzi.

Oltszakadát magyar nyelvszigetén a hetvenes évek végéig állt a Nánási család háza, amint a magyar lutheránus közösség monográfusa Vámszer Géza a harmincas években megállapította, és 1940-ben publikálta is az épület egyik ajtókerete alapján – a gótikus formákat elemezve – 1520 körülre lehetett becsülni a családi ház, gazdaház építési korát. A községet monografikusan bemutató könyvet minden bizonnyal sok százan forgatták olvasták. A Néprajzi Múzeum könyvtárába is jutott a Kolozsvárott kiadott könyvből. Valamelyik kollégánk el is gondolkozott a szerző állításán, mert a margóra, a datálást közlő mondat mellé hatalmas kérdőjelet rajzolt. Amikor a Kriterion Kiadó szerkesztője, (egykori kedves Eötvös Kollégiumban volt diákom) Salamon Anikó Vámszer Géza tanulmánygyűjteményét 1977-ben sajtó alá rendezte, megtalálta Vámszer Géza helyszínen készített rajzát. Természetesen be is válogatta a kötet illusztrációi közé. Természetesen riasztottam a művészettörténész, műemlékes kollégáimat. Elkéstünk. Az épület hetvenes években végrehajtott felújításánál az egyedi és pótolhatatlan keményfából faragott gótikus ajtókeretet kiemelték, mivel szuvasnak találták, s kisvártatva el is égették.

A már említett pásztói oskolamester házát is már bontották, amikor a helyszínen dolgozó régész, Valter Ilona felismerte az építészeti értékét. Kiharcolta a tudományos feltárást, a helyreállítás a pompás bemutatást. Ma pásztó egyik legeurópaibb történeti, idegenforgalmi nevezetessége.

Ráckeve főutcája és a főtér sarkán a hetvenes években a SZÖVOSZ az idegenforgalmi fejlesztés érdekében egy mezővárosi gótikus polgárházat hozott rendbe, hogy a város méltó étteremmel, presszóval fogadhassa a növekvő vendégsereget. Kevéssé ismert, hogy az egyedülállóan értékes épületbontását kérték, hogy a helyére a városi FÖLDSZÖV könnyűszerkezetes áruházat telepíthessen. A bontás közben kerültek elő gótikus, reneszánsz részletek. Az épület et sikerrel megmentették. Korszerűen helyre is állították, megfelelő funkcióval látták el.

A város főutcája házsorában bőven voltak még középkori épületek. Számomra legmegrázóbb a hetvenes években a TŰZÉP székháza, udvara volt. Gótikus és reneszánsz részletekben gazdag épületet az akkori különféle hazai színek, többféle brikett forgalmazására, raktározására hasznosították hosszú ideje. Az akkori legértékesebb fűtőanyagot reneszánsz kőkeretes ablakon dobálták be az épület egyik jól zárható helyiségébe, hiszen erre az NDK-ból importált brikettre pályáztak volna leginkább az enyves kezű személyek. Pedig Kevi, korai középkori nevén Szentábrahámfalva a magyar művelődéstörténet kitüntetett települése volt. Folytathatnám a sort Sárospataktól Csepregig, a Csallóközben fekvő Egyházzgellétől a népességüket vesztő Dráva melléki településekig. Pedig ezek a történeti értékű épületek mind az etnográfusoknak, mind a régészeknek és építészettörténészeknek irányt mutató örök értékek lehetnének.

Meggyőződésem az archaikusabb vidékeink bizonyosan az Árpád-korban meggyökeresedő normák szerint fejlődött. A Duna mente, a Duna melléke, a Duna–Tisza köze a Tiszáninnen alföldies térsége, a Tiszántúl és részben Erdély a Partiummal a késő középkorban közé-európai kapcsolatai révén sokolda-

lúbb, intenzívebb gazdálkodásra váltott. A 17. század derekáiig közvetlen európai kapcsolatokat ápolhattak. Mindez az építőtevékenysége és a lakáskultúrára marandó hatással lehetett. Meghonosodhatott a kelet-közép-európai mértékben is korán a kívülfűtős, füstmentes kályhafűtéses falusi, mezővárosi lakás kultúra. Más formában meghonosodott Kelet-Magyarországon, Erdélyben is a kályha használat. A középkorból, kora újkorból örökölt hagyományok nagy történelmi kataklizmák ellenére a kapitalista átalakulási koráig mindig elegendő tartalékot kínáltak a reorganizációhoz, sőt a történelmi örökség adaptálódott feudális rend bomlása után a polgári korszak körülményei között. Gyökeres átalakulást csak a családi üzemek politikai indítékú felszámolása hozott. Lehetséges, politikatörténeti, hadi események alapján esetleg gazdaságpolitikai váltások nyomán a hazai történelmet periodizálni. A néprajz által vizsgált társadalmi, gazdasági struktúrával a hozzátartozó kulturális habitussal népünk minden kihívásra választ talált, alapjellegét megőrizte, életformáját a nagy kataklizmák után is megőrizte, helyre állította. Nem állítható, hogy statikus maradt volna, különösen nem mondható, hogy bezárkózott volna, hiszen folyamatosan európai keretek között adaptálta a változó korok hasznos újításait, vívmányait. A változás és a fejlődés nem a politikatörténet, rendi eseményei szerint pergett. A népi kultúra/közkultúra ritmusa sajátosam másként alakult. Az etnográfát foglalkoztató társadalmi rétegek, kultúrájuk más idővel, más ritmussal változott, más tér-idő szerkezetben zajlottak az életjelenségei. Ha a nukleáris izotóp órákkal hasonlítanánk az idő pergését, úgy kellene fogalmaznunk metaforikusan, hogy az óránkat működtető izotópjaink felezési ideje rendkívül hosszú. A néprajznak az órája a közkultúra/népi kultúra sajátos tér-idő rendszere szerint lassan járt. A történelem folyamán igen hosszú periódusokból állnak össze az időbeli egységei, alapvető, hogy a jövőben ezzel számoljunk, és mindenkor a cselekedeteinket úgy irányítsuk, hogy azok a hosszú időbeli távlatban is helyt állóak, eligazítóak, útmutatóan érvényesek legyenek. Ha így tekintjük a világunkat a régészet, az alaposan elemzett történelem valóban az élet tanítómesterévé válik/válhat, azaz már régen azzá kellett volna válnia! Az utóbbi hetven év ellentmondásai nemcsak aktuális veszélyeket hoztak, de számos tekintetben olyan problémák elé állított bennünket, amivel Vörösmartynak, Kölcseynek, Széchenyinek kellett küzdenie.

Faluvárosok

Premodern városi szerkezetek, mint faluképek

A címben szereplő faluváros kifejezés a vizsgálandó települések, Torockó (Rimetea RO) és Alsómecenzéf (továbbiakban Mecenzéf, Medzev SK) építészeti és történeti örökségének köztes, város és falu határán mozgó helyzetére utal. Még mielőtt azonban e szóösszetételt részletesebben is megmagyaráznánk, érdemes tisztázni, mi indokolja a premodern szó használatát, a konferencia címében szereplő középkor helyett. A válasz a bemutatásra kerülő két település jellegében rejlik. Mecenzéf és Torockó nem a történészek által középkornak nevezett időszakban élte fénykorát, hanem a 18–19. században. Ennek ellenére építészeti örökségük jellege közelebb áll a középkor térfelfogásához, még inkább annak léptékéhez, mintsem a kapitalista modernitás téri valóságához. A szó szoros értelmében premodern struktúrákról beszélhetünk, tehát a modernitás, a városrobbanás, az ipari forradalom előtti viszonyokról.¹

Ezek után nézzük meg részleteiben a faluváros kifejezés mögöttes tartalmát. Anélkül, hogy részleteiben belemennék a város és falu elhatárolásának bonyolult kérdésébe, néhány alapvető sarokpontot érdemes megemlíteni. Manapság város alatt jobbra az elmúlt kétszáz év urbanizációjának eredményét értjük.² A várostörténet, különösen a középkori várostörténet számára azonban a modern város fogalma érthetően idegen. Társadalomtörténeti szempontból legcélszerűbb a Max Weber nyomán rögzült középkori város ideáltípusához visszanyúlni, amelynek legmarkánsabb építészeti karaktere a sűrű beépítés és a fallal kerítettség volt.³ Közép-Európa, azon belül pedig a magyar városfejlődés azonban másként zajlott, mint a nyugati, városi funkciókkal ruházva fel a nagyobb falusias településeket, az úgynevezett mezővárosokat.⁴ A mezőváros építészeti értelemben átmenet a falu és a város között: utcái csak a központban zártak, illetve hézagosan zártak, de még itt is jellemző a földszintesség, a léptékek visszafogottsága.⁵

Torockó és Mecenzéf fennmaradt településképét a védelmet előkészítő szakemberek egyértelműen a falusi örökségekhez sorolták.⁶ A teljes képhez azonban hozzá kell tenni, hogy Mecenzéfet a közigazgatásilag „Mesto”-ként határozza meg, azaz

¹A modern-premodern társadalomszerkezet klasszikus példája Tönnis Gemeinschaft-Gesellschaft fogalompárja, amely jelentősen hozzájárult a szociológiában általánosan elfogadott modernitás fogalom elterjedéséhez. Lásd: Tönnis 1887, Giddens 2008.

²Történeti, társadalomtörténeti szempontból lásd: Gyáni 1995, társadalomföldrajzi megközelítésből lásd Erdei 1974, míg az építészeti dimenziót lásd: Meggyesi 2005.

³Lásd: Weber 1999. A társadalomtörténeti látásmódot a városi tér formáira alkalmazta: Benevolo 2000; Kostof 1993.

⁴Eperjessy 1971: 95.

⁵A mezővárosi településképről lásd: Meggyesi 2008; Általánosságban: Mendöl 1963.

⁶Lásd: Furu 2006; Naďová 1993.

a községi szint felett elhelyezkedő településről van szó, ráadásul a védett emlékek között számarányukat meghaladóan sok városias épület található.⁷ A falukép mögött felsejlő premodern városiasság értékeltetése szolgál a címben szereplő faluváros kifejezés. A faluváros szóösszetételnek nincs ugyan sem tudományos, sem köznyelvi hagyománya, ám éppen ezért, újdonsága és szokatlansága miatt lehet alkalmas egy úgy kutatási irány kijelölésére. Jelen írás végső célja, hogy az eddig felgyűjtött empirikus adatok fényében hipotézisekkel szolgáljon egy átfogóbb faluváros tipológia számára. Az empirikus bázist jelentő Mecenzéf és Torockó specifikuma a bányászat és az abból kinövő kézműves vasipar. A közvetkező lépésben tehát a bányavárosnak, mint különleges várostípusnak az értelmezésére teszünk kísérletet, amelynek eredményeként a faluváros kifejezés pontosításáig jutunk majd el.

A bányászat speciális szaktudást igénylő foglalkozás. S noha vannak egyszerűbb, a népi gyakorlatban is jelenlévő technikák, a hazai középkori bányaművelés felfutása és vele együtt a városias fejlődés, szinte minden esetben együtt járt az idegen népesség megjelenésével.⁸ Az idegen népesség nem csak bányászati tudását hozta magával, de településképzési szokásait is.⁹ A bányavárosokban általános a széles és szabályos főter, amely ugyan a kereskedővárosok piactereit idézi, ám azok élénk, természetesen fejlődő piaci funkciói nélkül: „A település gyakran egyetlen nagy térből áll, amelynek környéke a városkép kibontakozása során épült be.”¹⁰ A piackörzetek kialakulását gátolta, hogy a bányavárosok kénytelenek voltak a kereskedelmi vásárvonalaktól messze eső területeket megülni. Kereskedelmi tevékenységük alig nyúlt túl saját termékeik eladásán és a szükséges mezőgazdasági áruk megvásárlásán.¹¹ A bányavárosi piac tehát korlátozottabb, mint a valódi vásáros helyek piaca. A főter ezért sokkal inkább státuszszimbólum: a városi autonómia kifejezője.

A bányavárosi fejlődés sajátossága ugyanis, hogy a ritkaság értékű és egyben nagy haszonnal járó foglalkozás okán lakossága több-kevesebb autonómia jogot tudott kialakítani a feudális rendszeren belül.¹² Az autonómia kifejezője maga a főtere, amelyet viszonylag homogén építészeti szövet ölel körül. A polgárjogukat közösségi szinten gyakorló családok léptékben, karakterben igen hasonló házakat építettek. Ideális esetben a polgárházak gyűrűjén belül helyezkedik el a templom és a városháza is.¹³ Ez a településforma, amely egyaránt lehet hosszanti orsós főterű vagy négyzetes, kész mintaként vonult végig Közép-Európában. Természetesen nem csak a bányavárosok követték ezt az alaprajzot, hanem általában a német nyelvterületekről előrenyomuló kolonizáció.¹⁴

⁷Tamáskai 2013: 150.

⁸A magyarországi bányászat történetéről lásd: Faller 1974; A középkori magyar városfejlődésről és azok iparáról lásd: Granasztói 1980: 117; A népi bányaművelésről a Felföldön lásd: Paládi-Kovács 2007: 17.

⁹Máté 2008: 7.

¹⁰Eperjessy 1971: 11.

¹¹A piackörzetekről lásd: Bácskai-Nagy 1984. A magyarországi történeti bányavidékek területi elhelyezkedéséről lásd: Beluszky 2009: 438.

¹²Lásd: Hajnóci 1931; Máté 2007.

¹³Tamáskai 2009: 57.

¹⁴A kolonizációról bővebben lásd: Prinz-Teleki 1937: 398.

Mindezekén túl témánk szempontjából leginkább annak a ténynek van jelentősége, hogy a bányavárosok rendkívül kiszolgáltatottak a környezeti erőforrásoknak, mivel azokat nem művelik, hanem kiaknázzák.¹⁵ Ellentétben az agrárvárossal, a kereskedővárossal, az iparos vagy a vegyes funkciójú várossal a bányaváros helyi energiái drámai hirtelenséggel képesek kimerülni.¹⁶ A hanyatlásnak ez a drámai gyorsasága teszi, hogy a lehanyatló bányavárosok építészeti képe egy adott történeti korszakban szinte képeslapként rögzül és marad fenn. A nagy bányász központok jóval a fénykoruk után is jól felismerhető urbánítás sugároznak, mint pl. Selmezbánya vagy Körmöcbánya, de akár említhetnék a távoli Potosit is Bolíviában. Létezik azonban a bányavárosi fejlődésnek egy második vonala, amelyhez azon települések sorolhatók, amelyek a fénykorukban is alig haladták meg a falusi léptéket. Ezt a csoportot nevezhetjük a faluvárosi szintnek, ahol tehát a morfológiai fejlődés csak kis mértékben tért el a környék falusias építőgyakorlatától, s ahol a hanyatlás után a népi építőgyakorlat törés nélkül tudott csatlakozni a „városias” hagyatékhoz.

Tovább lépve a faluváros fogalmi problémáján, a tanulmány második fele Mecenzéf és Torockó összehasonlítására vállalkozik. Jelen sorok szerzője jó egy évtizeden át tanulmányozta Kassa-vidék építészeti fejlődését, azon belül pedig Mecenzéfét. Az eredmények 2009-ben egy doktori értekezés formájában, 2013-ban pedig önálló kötetben láttak napvilágot.¹⁷ Az ezekben közétett városszerkezeti és építéstörténeti megállapítások, illetve az ott hivatkozott szerzők munkái jelen írásnak is elsődleges bázisát képezik. Torockóval 2009 óta foglalkozom, s noha főként a műemléki tér kialakulása, a társadalomfejlődésre gyakorolt hatása áll érdeklődésem homlokterében, a vizsgálatok kiterjedtek a szerkezeti, építéstörténeti aspektusokra is.¹⁸ Fontos megjegyezni még, hogy Mecenzéffel ellentétben Torockó építéstörténetét nem volt szükséges mélyrehatóan kutatni, hiszen Furu Árpád jóvoltából publikált anyag állt rendelkezésre.¹⁹

A két faluváros összehasonlítását a földrajzi távolság ellenére indokolja, hogy bányavárosi múltjukon túl mindkettő vassfeldolgozó központ is volt. Mivel késztermékeket állítottak elő, kereskedelmi kapcsolataik jóval kiterjedtebbek voltak, mint azt egy hasonló méretű bányász település esetében várhatnánk.²⁰ Az élénk kereskedelem csekély volumenű regionális piaci funkciókat is generált, ám ennél is fontosabb, hogy a faluvárosok lakossága maga vitte termékeit a Magyar Királyság és Erdély távoli városaiba. Mindez a hagyományos falusi horizontnál jóval tágasabb, nyitottabb és polgáriasabb életmódot generált, ami az öltözködésben, az étkezési kultúrában, a női-férfi szerepekben éppúgy megmutatkozott, mint a házak viszonylag korai, 17–18. századig visszanyúló feliratozásában.²¹

¹⁵A táj és társadalom történeti kapcsolatáról, benne bányavárosoknak már a 18. században bekövetkező ökológiai egyensúlyvesztéséről lásd: Viga 1996: 274.

¹⁶Frisnyák 1999: 37. A helyi és a helyzeti energia megkülönböztetését lásd: Cholnoky 1922.

¹⁷Tamácska 2009; 2013.

¹⁸Tamácska 2011a.

¹⁹Furu 2006; 2010.

²⁰A mecenzéfi kapások migrációjáról lásd: Balassa 1959; Mecenzéf sajátos helyzetét a környék bányavárosai között lásd: Guzsák 1983; A torockói vásáruk erdélyi kereskedelmi hálózatát feldolgozta: ifj. Kós 2010: 73.

²¹Furu 2011; Tamácska 2013.

Közös bennük továbbá az alapításuk körüli bizonytalanság. Noha a helytörténetírás mindkét esetben 12–13. századi német betelepülést emleget, morfológiai nyomokat mindeztáig nem sikerült beazonosítani.²² Torockó esetében ráadásul a hivatkozott oklevél utólag hamisítványnak bizonyult. Feltehető, hogy az elsődleges kolonizációs városokkal ellentétben, amelyek lakossága idegen hospesként, szabadalomlevet kapva érkezett a Magyar Királyságon túlról, Torockó és Mecenzéf lakossága több hullámban és lépcsőben népesült be. Logikusnak tűnik, hogy a másodlagos bányavárosok köre hasonló módon alakult ki, mint általában a másodlagos szórványtelepülések, amelyekre a tanyás jellegű agrártelepülések kínálhatnak analógiát. Eszerint elsőként kisebb szórványok, telepek jöttek létre, majd ezek idővel növekedve, illetve összetömörülve leváltak az anyatelepülésről.²³ Mecenzéf esetében Szomolnok és Jászó felől is képződhetek szórvány telepek. Biztosat azonban erről az időszakról nagyon keveset mondhatunk.

Miközben a településszerkezet korai kialakulásáról egyelőre csak feltevéseink lehetnek, a 18. század végi katonai térképek már kész városalaprajzot tárnak elénk, amely alig változott az azt követő kétszáz évben. Az 1700-as évek végének alaprajzát a kolonizációs bányavárosokra oly jellemző főtér szervezi. A főtéren álló templom egyben arra is utal, hogy viszonylag kései topográfiai fejlődéssel van dolgunk, hiszen a korai középkor (esetünkben a 11–13. század) még jobban szeretett kiemelkedésekre építkezni, mintegy templomait is fellegvárszerűen elhelyezve.²⁴ A művészettörténeti kutatások is arról tanúskodnak, hogy a templomok építési ideje viszonylag kései.²⁵ Meglátásom szerint Mecenzéf, illetve Torockó a kora újkorban tudatosan vette át a nagyobb városok települési mintáit: előbbi Kassáét, utóbbi Kolozsvárét. Mindez eszköz lehetett a bányavárosi kiváltság kivívásában, hiszen a szabályos alaprajz történeti legitimációt hordozott azáltal, hogy a patinás szabad királyi városokra emlékeztetett. Nemcsak az alaprajz, de az épület is lehetett múltba tekintő. Az 1805-ben épült torockói templom kerítését úgy alakították ki, hogy az lőréseivel az erődtemplomok hangulatát imitálja. S bár a templom építészeti értelemben nem nevezhető erődítettnek, identitásképző ereje mind a mai napig érezhető, mintha ténylegesen is e nagyhirű templomépítészeti hagyomány megtestesítője volna.

Utólag talán túlságosan is múltba fordulónak tűnhet, hogy a 17–19. században e kicsiny települések a középkori formákhoz nyúltak vissza. Tekintetbe véve azonban az ország akkori feudális viszonyait, mindennek volt létalapja és racionalitása. Mindkét település élénk jogi harcot vívott relatív függetlenségért, Mecenzéf a jászói prépostsággal, Torockó a Torockay családdal.²⁶ Ebben a küzdelemben a vélt vagy valós történeti hagyományoknak óriási jelentőségük volt. A torockóiak egy hamisított oklevélre alapozva próbálták kivívni autonómiájukat. A vállal-

²²Guzsak 1983: 391. Kauer et al. 1986: 18. Torockó máig igen közkedvelt honismereti jellegű történetét lásd: Borbély 1927.

²³A tanyás városok típusairól, az önállósodó és összetömörülő szórványokról lásd: Erdei 1974. A tanyás városok történetéről lásd: Szabad-Pölöskei 1980.

²⁴Kovačevićová 2000: 144.

²⁵Noha voltak illetve, lehetek előzmény épületek, a főtereken álló templomok a 18–19. században épültek, Mecenzéfen 1735-ben, Torockón 1805-ben. Kauer et al. 1986: 55. Furu 2005: 7.

²⁶Torockó küzdelméről, a hamisított oklevélről részletesen lásd: Jakó 1974; Mecenzéf jogállásáról és annak alakulásáról: Kauer et al. 1986: 59.

kozás sikertelennek bizonyult, ám a szabadsalomjogokat biztosító „oklevélben” foglalt német eredet beépült a faluváros identitásába. A 19. század folyamán Torockó anyagi kultúrája határozott szászos vonásokat vett fel, olyannyira, hogy a 20. század elejének néprajzi gyűjtő az anyagi kultúrát tanulmányozva nem is kételkedtek Torockó szász eredetében: „A talaj, amelyből művészete csírázott, bizonyára német és ma sem tagadható le; de a magyar szellem mégis reá nyomta bélyegét; kemény, zord vonalait némileg megnyihította; színeit virulóbbakká tette.”²⁷ Az 1870-es évektől egyre több szász jellegű kőház épült, felváltva ezzel a korábbi, a népi építészethez jobban kötődő háztípust.²⁸ Metzenzéken az építészeti városiasodás némileg hamarabb megkezdődött, ám itt is megfigyelhető, hogy nem csupán építőanyagot, de városképet is váltottak. A korábbi lazább beépítést a házhoz toldott boltozott nagykapuk révén kialakuló zártabb, de léptékében és gondolkodásmódjában még a középkorra emlékeztető városkép váltotta fel.²⁹ A középkori jelleg legfontosabb ismérvei a még csak szokásjog alapján szabályozott, és ezért kiszélesedő, majd újra összeszűkülő utcavonal, a társadalmi rendet és hovatartozást szorosan követő háztípusok „kötelező” alkalmazása, a templom és a főtér, mint közösségi terek kiemelt jelentősége, amelyeknek a hatását a legbefolyásosabb családok építkezései sem merték érdemben megkérdőjelezni.³⁰

Az 18–19. században tehát a két faluváros egy megkésett középkorias fejlődésen ment keresztül, aminek eredményeként olyasmi megjelenésüvé váltak, mint a jelentősebb urbánus centrumokat képzeljük fejlődésük hajnalán, a 11–12. században.³¹ Alaprajzuk már teljes, városias szerkezetű, illetve az összetett munkamegosztásnak megfelelően több negyedre osztottak. Torockón külön utcájuk volt a fegyverkovácsoknak, a hidegkovácsoknak, a földműveseknek, a bányászoknak, a verős gazdáknak és a vasváltóknak.³² Mecenzéf társadalmi tagoltságát nem ismerjük ilyen behatóan, de tudunk a külön templommal (kápolnával) bíró Grund szegkovácsairól és a főtér és főutca hármortulajdonosi rétegéről, a Bódva menti ipari területről és a Felsőmecenzéfre vezető utca feltehetően bányászok lakta negyedéről.³³ A lépték azonban mai szemmel nézve falusias: emeletes házak szinte nincsenek, legfeljebb megemelt pincszinttel találkozni, a városfalakat úgyszintén hiába keressünk, mint ahogyan a magas művészeti alkotások is hiányoznak a városképből.

A 18–19. századi premodern korszak tekinthető a faluvárosok fejlődési csúcspontjának. Ebben az időszakban lakosságszámuk még észrevehetően nagyobb, mint a környékük átlaga.³⁴ A valódi városiasodáshoz szükséges népességszámot azonban sosem sikerült elérni. Torockónak 1850-ben mindössze 2500 lakosa volt, Alsómecenzéf valamivel nagyobb volt, az 1870-es években majd négyezren

²⁷Körösfői-Kriesch 1909. o. n.

²⁸Furu 2005: 8.

²⁹Az építőanyag váltásról lásd: Tamáska 2011b.

³⁰Eperjessy 1971: 119.

³¹Sopron példáját lásd: Jankó et al. 2010.

³²Részletesen lásd: ifj. Kós 2010:

³³Tamáska 2009: 57.

³⁴Tamáska 2013: 43. Torockó az 1700-as években még szerves része volt a formálódó koraújkori erdélyi városhálózatnak, de az 1800-as évek elején már érezhetően lemaradóban van, lásd: Sonkoly 2001.

lakták.³⁵ Innentől kezdve azonban mindkét településen apadt a lakosságszám, így nemhogy a nemzetközi összehasonlításban mércéül szolgálható tízezres számot nem sikerül megközelíteniük, de a Kárpát-medence viszonyai között realisabb ötezres küszöb is elérhetetlennek bizonyult. Mindez következménye annak, hogy Torockó erőteljesebben, Mecenzéf némileg rugalmasabban, de mindkettő ragaszkodott a középkorias társadalomformákhoz és hozzájuk kötődő gazdasági szervezetekhez. Jellemző, hogy dacára a két faluvárosban megfigyelhető élénk kereskedelmi mozgásnak, a kapitalista tőkefelhalmozás nem indul meg. A helyi társadalmak működését – Hajnal István látásmódját idézve – nem a termelés növelése, a profiton és a tőkefelhalmozáson alapuló hatalomkoncentráció, hanem a státuszok stabilitása határozta meg.³⁶ Erős egyszerűsítéssel azt mondhatjuk, hogy egy klasszikus értelemben vett premodern, középkori gyökerű népi kultúra virágzott a faluvárosokban. Ennek a virágkornak vetett véget a 19. század végének magyarországi ipari forradalma. Az ipari vastermelés korszakában a kézműves tradíciókhoz ragaszkodó, a vasúti vonalaktól távol Torockó szinte egyik napról a másikra veszítette el gazdasági létalapját.³⁷ Kővári már az 1850-es években így írt Torockóról: „Hunyadon és Torockzón, Erdély e két fő vashánya helyén a fa szűkülése miatt a bányászat hanyatlásnak néz elébe.”³⁸ Mecenzéf valamivel ellenállóbbnak bizonyult, de a hanyatlás ott is erőteljesnek volt mondható.³⁹

Logikusnak tűnhet, hogy a válság idejében a településképp nem fejlődik tovább, ám ez a kijelentés csak részben állja meg a helyét. A kortársak számára – az első időkben legalábbis – nem volt világos a válság mértéke és főként annak tartósága. A kényszerpihenőre állított kovácsmalmok tulajdonosai és a kereskedők tartalékaik révén képesek voltak néhány éves termelési kiesést átvészelni. Különösen Mecenzéfen, ahol a mezőgazdasági termelés természeti feltételei is adottak voltak. A vastermelésben felszabaduló munkaerőnek a mezőgazdaság mellett a legnagyobb felvevője a házépítés volt. A 19. század végén egész házsorok újultak meg. A házépítésnek ez az intenzitása sajátos válság mechanizmusként értelmezhető, és ideig-óráig képes elfedni a helyi társadalom strukturális problémáját, hiszen munkát generál, sőt némi pénzforgalmat is. Csakhogy ez a periódus jellegéből fakadóan csupán átmeneti lehet, sőt azzal, hogy feléli a tartalékokat, hozzájárul a hanyatlás felgyorsulásához. Mindez Torockón sokkal inkább érezhető, mint Mecenzéfen, amely szerény mértéken ugyan, de a századforduló táján stabilizálni tudta helyzetét.

Ha már a különbségeknél tartunk érdemes megjegyezni, hogy ez az új építészeti réteg a németajkú, de magyar érzelmű Mecenzéfen alföldies hatású, „magyaros” utcaképeket eredményezett, míg a magyar ajkú, de német származástudatú Torockó az erdélyi szász építészet mintái felé fordult.⁴⁰ A nemzeti önazonosság kacsaringós útjainak érdekességén túl mindez a településképp egésze szempontjából sem volt lényegtelen. Az erdélyi szász építészet ugyanis maga is középkori gyökerű és ez még az 1800-as években keletkezett épületein is megmutat-

³⁵Az adatok megtalálhatóak: Tamáska 2013: 524; Varga E. 2007. o. n.

³⁶Hajnal 1936.

³⁷Gergely 1998: 17.

³⁸Kőváry 1853: 158.

³⁹Kauer et al. 1986: 84; Tamáska 2009: 66.

⁴⁰A mecenzéfi németek, az úgynevezett mánták hungaricus tudatáról lásd: Ilyés 2003, 2005.

kozik.⁴¹ Előszeretettel használ magasba törő, elkeskenyedő, „gótikus” elemeket (meredek fedélszék), szereti a masszív, zárt falfelületeket, az alapoknál pedig a robosztus megtámasztásokat. Az alföld építészete ezzel szemben a török idők után kezdett gyors tempóban modernizálódni, olyannyira, hogy az alföldi népi lakóház a 19. század közepére mintaadóvá vált az egész Kárpát-medencében.⁴² Az ebből kifejlődő mezővárosi építészet már egyértelműen a 19. század terméke: finoman illeszkedik az utcavonalhoz, párhuzamos gerincű tetőivel mintegy megismétli az utca ívét, kényelmes helyet biztosít a kibontakozó kiskereskedelemnek és a boltoknak.⁴³ Hangsúlyozottan horizontális jellegű, ami a sík tájon természetes, de az olyan dombvidéki környezetben, mint amilyen Mecenzéf vidéke, inkább kulturális hatás eredménye. Összességében tehát elmondható, hogy miközben Mecenzéf a bányászat és a vaskelátás hanyatlásának az évtizedeiben modernizálódott, eltávolodva ezzel korábbi, középkorias atmoszférát sugalló építészetétől, aközben Torockón a szász házak elterjedésével a hagyományos, archaikus városkép kapott újabb hangsúlyokat.

Az 1870–1900 között lezajlott válságnak van egy másik építészeti következménye is, amely már a századforduló utáni évekhez vezet át. A huszadik század első fele a magyar népi építészet megújulásának az időszaka. A középkori gyökerű helyi, régies építésmódok rohamos gyorsasággal szorulnak vissza és adják át helyüket egy integrált, a Kárpát-medence egészére jellemző egységes paraszti építésgyakorlatnak.⁴⁴ A két hanyatló faluváros maga is igyekezett bekapcsolódni ebbe a folyamatba, jobbra sikertelenül. A válság elmélyülésével felerősödő elvándorlás után a huszadik század elejétől nem igen jelentkezett építési igény, sőt, a korabeli viszonyokhoz mérten, ingatlan túlkínálat alakult ki. A régies építési gyakorlatot konzerváló épületek így viszonylag nagy számban maradhattak fenn. Mecenzéfen különösen feltűnő ez a jelenség, mivel a régióban szokatlan módon, számtalan régies boronaeépület maradt fenn. Mindez szorosan összefügg a település városias múltjával, hiszen a viszonylagos autonómiát polgárság felfelhasználását a földesúr nem korlátozta.⁴⁵ Torockó helyzete némileg más, hiszen a környéken általános maradt a fa felhasználása. Itt inkább arról volt szó, hogy a régies építésmódok elsősorban a szegényebb bányász negyedben maradtak fenn, ahol ellentétben a verős gazdák, vaskelátók lakta főtérrrel, a 19. század utolsó évtizedeinek válságperiódusában nem volt anyagi tartalék a házak megújításához. A főtértől nyugati irányba felkapaszkodó utcák mind a mai napig számtalan relikiumot őriznek, köztük a Kárpát-medence egyik legrégebbi parasztházát, amelyet 1668-ra datálhatunk.⁴⁶ Beszédes, hogy ezzel szemben a Szentgyörgyi utca, amelyet zömmel földművesek laktak, a századforduló környékén gyors ütemben modernizálódott, jelezve a korábbi kézműves-agrár jellegű település mezőgazdasági átállását, illetve

⁴¹Az erdélyi szász építészetéről lásd: Capesius 1977.

⁴²Az alföldi háztípus kifejlődéséről lásd: Balassa M. 1985.

⁴³Meggyesi 2008: XXII.

⁴⁴Barabás-Gilyén 2004: 163.

⁴⁵Bővebben lásd: Tamáska 2011b.

⁴⁶Furu 2006: 72.

ezzel együtt társadalmának parasztosodását. Az érdekesség kedvéért megjegyezzük, hogy ugyanebben az időben Mecenzéf ikertelepülése, Felsőmecenéz Torockóhoz hasonló módon vált bányász településből gazdák lakta községgé.⁴⁷

Mindeddig a faluvárosok településképeinek átalakulása állt érdeklődésünk homlokterében. A városi múltból kibontakozó falukép kapcsán azonban nem kerülhetjük meg a kulturális örökség dimenzióját sem. Mindkét településre igaz, hogy lakói a környék átlagát messze meghaladó műveltségi szinten álltak, amit erős iskoláik is jeleztek.⁴⁸ Mindez nagyban hozzájárult ahhoz, hogy megtalálták a kommunikációs csatornákat a korabeli értelmiség vezető rétegei felé. A két faluváros elkötelezett a magyar nemzetállami fejlődés mellett. Torockó 1848-as helyzetállása Orbán Balásznak és Jókai Mórnak köszönhetően a nemzeti legendáriumba is bevonult.⁴⁹ A német Mecenzéf szintén kiállt a szabadságharc mellett, majd fél évszázad múltán a magyar honfoglalás emlékére emlékoszlopot állíttatott.⁵⁰ Az is az értelmiséggel való szoros kapcsolatnak az eredménye, hogy az ezredvégi kiállítás Jankó János szervezte néprajzi falujában éppúgy felállítottak egy torockói, mind egy mecenzéfi házat.⁵¹ Röviden úgy fogalmazhatunk, hogy a társadalmilag és gazdaságilag egyaránt hanyatlófélben lévő faluvárosok kulturális értelemben be tudtak kapcsolódni a korszak romantikus nemzetépítő mozgalmába. Mindez pedig együtt járt a történelem, benne a középkori (premodern) történelem, mint szellemi érték és örökség felértékelődésével, ami mind a helybeliek identitásában, mind a szakmai közvélemény fokozott érdeklődésében tetten érhető.

Végül szólni kell a huszadik századról is, hiszen ebben az évszázadban váltak a premodern városi szerkezetek falusi településképi örökséggé. Esetünkben a huszadik század második felében, még inkább az évszázad végén meginduló népi építészeti kutatások eleinte a hámorok, verők technikátörténeti szempontból különlegesnek számító emlékei felé fordultak.⁵² Hamarosan azonban kiterjedt a figyelem az akkor már jó száz éve szinte mozdulatlanul fennmaradt településképre is.⁵³

A műemlékesedésnek nevezhető folyamatot felgyorsította a tájkép és a településképi premodern városképeket idéző harmóniája. Ellentétben a modern várossal, Torockó és Mecenzéf nem folyik bele a környező vidékbe, hanem szinte falszerűen határolódik el tőle, mintha csak egy klasszikus vedutát látnánk magunk előtt. A történetinek nevezhető látvány fennmaradásában komoly szerepet játszott, hogy a két faluváros messze esik a folyóölggyi nagy országutaktól. Elzártáguk a 19. században felgyorsította hanyatlásukat. Manapság azonban a turisztika generálta nosztalgia igény és általában a vidékies, premodern táj felértékelődése új hely-

⁴⁷Tamáská 2013: 333.

⁴⁸Torockó iskolájáról részletesen lásd: Vincze 1993.

⁴⁹Mindenekelőtt az 1877-ben megjelenő „Egy az Isten” nagyregényt kell megemlíteni, lásd Jókai 1966. Ebben Jókai tudatosan használta fel Orbán Balázs tájleírásait: Orbán 1868.

⁵⁰Ilyés 2003: 70.

⁵¹A kiállítás eredeti kísérőkiadványa: Jankó 1897; illetve: Balassa M. 1972.

⁵²Haban 1998; Ozsváth 1999.

⁵³Furu 2006; Tamáská 2009. A mozdulatlanság persze relatív. Mecenzéfen még egy kisebb lakótelep is épült, ám ez szerencsés módon nem tolakszik a látképbe. Érdekes, hogy Torockón a főtérre kerülő egyetlen egy tömbház településképi értelemben sokkal erőteljesebb beavatkozásnak tekinthető.

zetet teremtett.⁵⁴ Az esztétizálódó posztmodern társadalmakban a települési és táji érték együttes jelenléte jelentős településfejlesztési tartalékot kínál. A falukép – merthogy mai szemmel nézve egyértelműen falusias örökséggel van dolgunk – egyedülálló időutazást kínál a legarchaikusabb építőszokásoktól a premodern városi architektúrákon át a századforduló vidékies hangulatáig. Az értékek ilyen koncentrációja elválaszthatatlan a premodern városias múlttól, attól, hogy a faluvárosok különböző réteghelyzetű és foglalkozású csoportoknak adtak otthont a 18–19. században. Mint ahogyan az is faluvárosi specifikum, hogy a bányászat gyors hanyatlása a településkép fennmaradásának lett kiváltója.

Mecenzéf és Torockó összehasonlítása egy formálódó kutatási téma egyik állomása, amely kutatás a magyar városfejlődés köztes pozíciójú településeit és azok műemlékesedését kívánja feltárni. A faluvárosok a középkor végén, de még inkább a 17–19. században éltek fénykorukat, mint regionális szerepű bányavárosok. Ekkor alakult ki városias alaprajzuk és társadalmi miliőjük. Építészeti arculatukban a klasszikus középkori hospes településkehez igyekeztek hasonulni, de azoknál lényegesen több népi építészeti vonást mutattak. A bányászat 19. század végén bekövetkező hanyatlását követően egy rövid, de intenzív építészeti konjunkció zajlott. Torockón, amely az erdélyi szász minták felé fordult, a középkorra emlékeztető városkép hangsúlyosabbá vált, míg Mecenzéfen, amely az Alföld felé nyitott, a középkori eredetű térformálás gyorsan háttérbe szorult. A 20. században aztán mindkét településen a falusias jelleg lépett előtérbe, olyannyira, hogy a 20. század végén kibontakozó műemlékvédelem már falusi településeképekről beszélhetett.

A tanulmány összefoglalásaként egy jövőben esetlegesen megvalósuló kutatási program kiinduló hipotéziseit fogalmazhatjuk meg. Ez a kutatás kiterjesztendő a vizsgálatot más faluvárosokra is, így pl. Verespatakra, Dognácskára, Szomolnokra, Bakabányára, Telkibányára vagy Nagybörzsönyre. Egy ilyen témaorientált kutatás nem csupán a másodvonalas bányavárosi lét településszerkezeti örökségét világitaná meg, de alapot kínálna a premodern bányavidékeknek a borfalvakhoz hasonlítható tematikus fejlesztéséhez is. Torockó és Mecenzéf példájából kiindulva tehát a következő pontokat fogalmazhatjuk meg: (1) A középkor derekán, végén kialakult egy másodrangú bányavárosi településtípus. (2) Ezek a települések a 17–18. században éltek virágkorukat. Ebben a periódusban a középkori városfejlődés mintázatait tekintették mérvadónak. (3) A 19. századi kapitalista átalakulásnak nem voltak meg a feltételei, ezért a településképi fejlődésük megrekedt, konzerválódott. (4) A városi hagyományokból következő rendkívül színes szerkezeti és építészeti örökség, amely azonban hangsúlyosan magán viseli a környék népi építészetének jegyeit is, különlegesen értékes, inkább falusias, mintsem városias műemlékvédelmi zónáknak lehet alapja.

⁵⁴A turizmus és a társadalom esztétizálódásáról lásd: Csurgó 2014, Michalkó 2005; Szijártó 2003.

IRODALOM

- BÁCSKAI Vera; NAGY Lajos
1984 *Piackörzetek, piacközpontok és városok Magyarországon 1828-ban*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- BALASSA Iván
1959 Mecenzéfi földmunkások Tokaj-hegyalján. *Néprajzi Közlemények*. 287–291.
- BALASSA M. Iván
1972 A Néprajzi Falu az Ezredéves Kiállításon. *Ethnográfia LXXXIII*. 553–572.
- BALASSA M. Iván
1985 A parasztházak évszázadai: A magyar lakóház középkori fejlődésének vázlata. Békéscsaba: Békés M. TANÁCS.
- BARABÁS Jenő; GILYÉN Nándor:
2004: *Magyar népi építészet*. Budapest: Mezőgazda.
- BELUSZKY Pál
1999 Magyarország településföldrajza I–II. Pécs: Dialóg Campus Kiadó.
- BENEVOLO, Leonardo
2000 *Die Geschichte der Stadt*. Frankfurt am Main: Campus.
- BORBÉLY István
1927 A régi Torockó. Cluj-Kolozsvár: Minerva Rt. Kiadása.
- CAPESIUS, Roswith
1977 *Das siebenbürgisch-saechsische Baurnhaus, Wohnkultur*. Bukarest: Kriterion Kiadó,
- CSÜRGŐ Bernadett
2014 A vidék nosztalgijája. *Socio.hu* 2014/2.
- CHOLNOKY Jenő
1922 *Az emberföldrajz alapjai. Magyar Földrajzi Értekezések IV*. Budapest: Hornyánszky Nyomda.
- ERDEI Ferenc
1974 *A magyar város*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- EPERJESSY Károly
1971 *Városaink múltja és jelene*. Budapest: Műszaki Kiadó.
- FALLER Gusztáv; KÜN Béli; ZSÁMBOKI László:
1977 *A magyar bányászat évezredes története. 1. kötet*. Budapest: OMBKE.
- FRISNYÁK Sándor:
1999 *Magyarország történeti földrajza*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- FÜRÜ Árpád
2005 *Torockó népi építésze. Erdélyi műemlékek 5*. Kolozsvár: Transylvania Trust Alapítvány-Kriterion Könyvkiadó.
- FÜRÜ Árpád
2006 *Műemlékvédelem Torockón*. Kolozsvár: Utilitas Kiadó.
- FÜRÜ Árpád:
2010 Népi építészet. In: U.ő. et al.: *Torockói népművészet*. Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó. 352–421. (első megj. 2002)
- FÜRÜ Árpád
2011 „A szent vallás és az virtus virágozzék áldás s békesség e fal közt lakozzék” – évszámok házfeliratok Torockón. *Acta Siculica*. 699–708.
- GIDDENS, Anthony
2008 *Szociológia*. Budapest: Osiris Kiadó.
- GRANASZTÓI György
1980 *A középkori magyar város*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- GÚZSAK, Ladislaus
1983 *Bergstädte der Unterzips*. Stuttgart: Arbeitskreis Unterzips.
- GYÁNI Gábor
1995 *A modern város történeti dilemmái*. Debrecen: Csokonai Kiadó.
- HABAŇ, Pavel:
1988 Hámre v Medzeve. *Monumentorum Tutela* 13. 350–354.

- HAJNAL István
1936 *Az újkor története*. Budapest: Révai Testvérek Irodalmi Intézet.
- HAJNÓCI R. József
1931 *A szepesi bányavárosok története*. Budapest: Szepesi Szövetség.
- ILYÉS Zoltán
2003 A nemzeti identitás és az etnikus tradíció változásai és szimbolikus megjelenítésük szintjei egy szlovákiai német közösségben: In: Kovács Nóra, Szarka László (szerk.): *Tér és terep: Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből II.* Budapest: Akadémiai Kiadó. 61–75.
- ILYÉS Zoltán:
2005 „Magyar lett most a mántából” Háttérrel a felső-Bódva-völgyi németek hungarus tudatához. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 7 (3) pp. 141–150.
- JAKÓ Zsigmond
1974 A torockói legenda születése. *Korunk* 12. 1241–1246.
- JANKÓ János
1897 *Az Ezredéves Országos Kiállítás Néprajzi Faluja*. Budapest: Pesti-Könyvnyomda Részvénytársaság.
- JANKÓ Ferenc et al.
2010 *Magyar várostörténeti atlasz I. Sopron*. Sopron: Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára – Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Igazgatósága Soproni Múzeuma.
- JÓKAI Mór
1966 *Egy az Isten*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó. (első kiadás 1877).
- GERGELY Ernő
1998 *Torockó. Régi magyar bányavárosok 2.* Budapest: MTA Földrajztudományi Kutatóintézet.
- ifj. KÓS Károly
2010 Vasművesség. In: Ű. ő. et al.: *Torockói népművészet*. Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó, 19–86. (első kiadás: 2002)
- KAUER, Josef; SCHÜRGER, Johannes; WAGNER, Klement (Hg.)
1986 *Metzenseifen-Stoss, deutsche Orte im Bodwatal*. Stuttgart: Hilfsbund Kaprathendeutsche Katholiken.
- KOROMPAY György
1958 A Kárpát-medence középkori településformáinak kialakulásáról. *Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények* 3-4.
- KOSTOF, Spiro (Greg Castillo)
1993 *Die Anatomie der Stadt. Geschichte städtischer Strukturen*. Zürich: Verlag NZZ.
- KOVAČEVIČOVÁ, Soňa
2000 Sídla a obydlie. In: Red.: Stoličná, Rastislava: *Slovensko – Európske kontexty ľudovej kultúry*. Bratislava: Vydavateľstvo VEDA. 143–170.
- KÖRÖSFŐI-KRIESCH Aladár:
1909 Torockó. In: Malonyai Dezső (szerk.): *A magyar nép művészete II.* (Magyar Elektronikus Könyvtár dokumentum)
- KÖVÁRI László:
1853 Erdély földe ritkaságai. Kolozsvár: Tilsch János.
- MÁTÉ Gábor:
2007 Az alsó-magyarországi bányavárosok etnikai képének történeti és földrajzi vizsgálata. *Földrajzi Értesítő* LVI. évf. 3–4. szám. 181–204.
- MÁTÉ Zsolt
2008 A történelmi magyar városok alaprajzi tipológiája. *Örökség* 7–8. 6–10.
- MEGGYESI Tamás
2005 *A 20. század urbanisztikájának útvesszői*. Budapest: Terc Kiadó.
- MEGGYESI Tamás
2008 *Települési kultúránk*. Budapest: Terc Kiadó.
- MENDÖL Tibor
1963 *Általános településföldrajz I.* Budapest: Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat.

MICHALKÓ Gábor:

2005 A turisztikai milió földrajzi értelmezése. *Tér és társadalom* 1. 43–65.

NAD'OVÁ, Mária

1993 Historical identity of the settled localities in Slovakia on the example of the monument zone Medzev. In: *Kultúrtáj – történeti táj – műemlékvédelem*. Nemzetközi tudományos tanácskozás Budapest–Keszthely 1993. június 7–11. Budapest–Keszthely. Budapesti Országos Műemlékvédelmi Hivatal. 163–167.

ORBÁN Balázs

1868 *Székelyföld leírása* V. Pest: Nyomatott Panda És Frohna Könyvnyomdájában.

OZSVÁTH Gábor Dániel

1999 Malomépítészet Torockón a 18–19. Században. In: Balassa M. Iván – Cseri Miklós (szerk.): *Népi építészet Erdélyben*. Szentendre: Szentendrei Szabadtéri Múzeum. 285–314.

PALÁDI-KOVÁCS Attila:

2007 *Ipari táj. Gyárak, bányák, műhelyek népe a 19–20. században (válogatott tanulmányok)*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

PRINZ Gyula – TELEKI Pál:

1937 *Magyar Földrajz. A munka földrajza*. Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda.

SONKOLY Gábor

2001 *Erdély városai a XVIII–XIX. században*. Budapest: L'Harmattan – Atelier Füzetek

SZABAD György – PÖLÖSKEI Ferenc (szerk.)

1980 *A magyar tanyarendszer múltja*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

SZIJÁRTÓ Zsolt

2003 Szimbólumtermelés – élményfogyasztás: a tér szerepe a turizmusban. In: Fejős Zoltán, Szijártó Zsolt (szerk.) *Helye(in)k, tárgya(in)k, képe(in): A turizmus társadalomtudományos magyarázata*. (Tabula könyvek; 5.). Budapest, Pécs: Néprajzi Múzeum – PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 2003. pp. 19–40.

TAMÁSKA Máté

2009 *Alsómecenzéf és Torna történeti településképeinek kialakulása és mai örökséghelyzete*. Budapest: BME doktori disszertáció.

2010 Stadtbild und ethnische Identität in Untermetzenseifen (Unterzips). *Jahrbuch des Bundesinstituts für Kultur und Geschichte der Deutschen im östlichen Europa* 18: 85–101.

TAMÁSKA Máté:

2011a Faluképvédelem falusi szemmel. In: Dobosyné Antal Anna – Balassa M. Iván (szerk.): *A területi védelem színe és fonákja. XVII. Népi Építészeti Tanácskozás*. Budapest: ICOMOS Magyar Nemzeti Bizottság. 49–56.

TAMÁSKA Máté

2011b Építőanyag és etnikum összefüggése Kassa vidékén. In: H. Német István–Szívó Erika – Tóth Árpád: *A város és társadalma*. Hajnal István Kör Évkönyve. 553–564.

TAMÁSKA Máté:

2013 *Kassa-vidék településképei*. Pozsony: Kalligram Kiadó.

TÖNNIES, Ferdinand

1887 *Gemeinschaft und Gesellschaft*. Leipzig: Fues's Verlag.

VARGA E. Árpád

2007 Erdély etnikai és felekezeti statisztikája. Népszámlálási adatok 1850–2002 között. Csík-szereda: Pro-Print 2007. (internetes kiadás)

VIGA Gyula

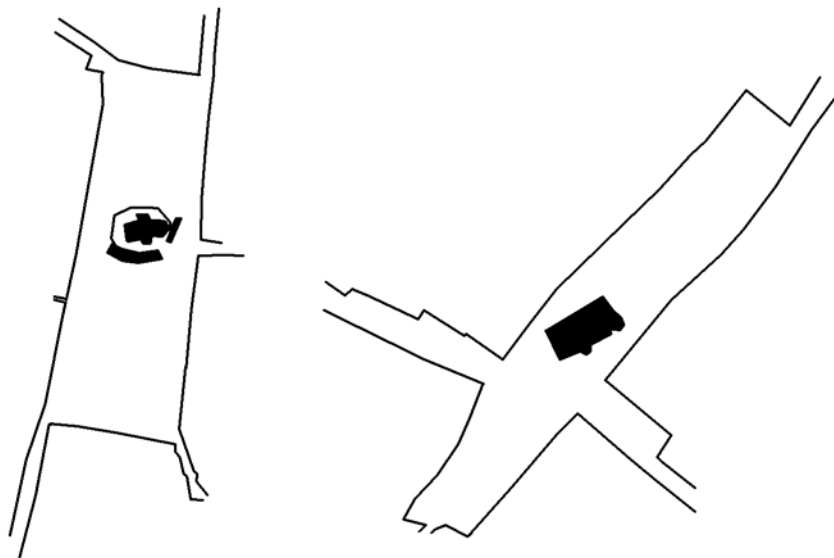
1996 A tájformáló társadalom. Megjegyzések a kultúra ökológiájához. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXXIII–XXXIV*, Miskolc. 271–283.

VINCZE Zoltán

1993 A torockói iskola pártfogói és tanulói (1789–1892). *Erdélyi Múzeum*. LV. 3–4. 34–49.

WEBER, Max

1999 *Gazdaság és társadalom*. A megértő szociológia alapvonalai 2/4. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

Torockó és Mecenzéf főterének alaprajza a hospes a közeli városok alaprajzára emlékeztet

*Mecenzéf templomát a tér alakja és a polgárházak homogén szöveve teszi monumentálissá
(A szerző saját felvétele)*

Régies torockói ház
(Jankó János felvétele, Torockó helytörténeti múzeum)

Régies mecenzéfi ház
a Grund városrészben
(1960-as évek,
fénykép készítője ismeretlen)

Újabb típusú mecenézi ház a 19. század közepéről. (A szerző saját felvétele)

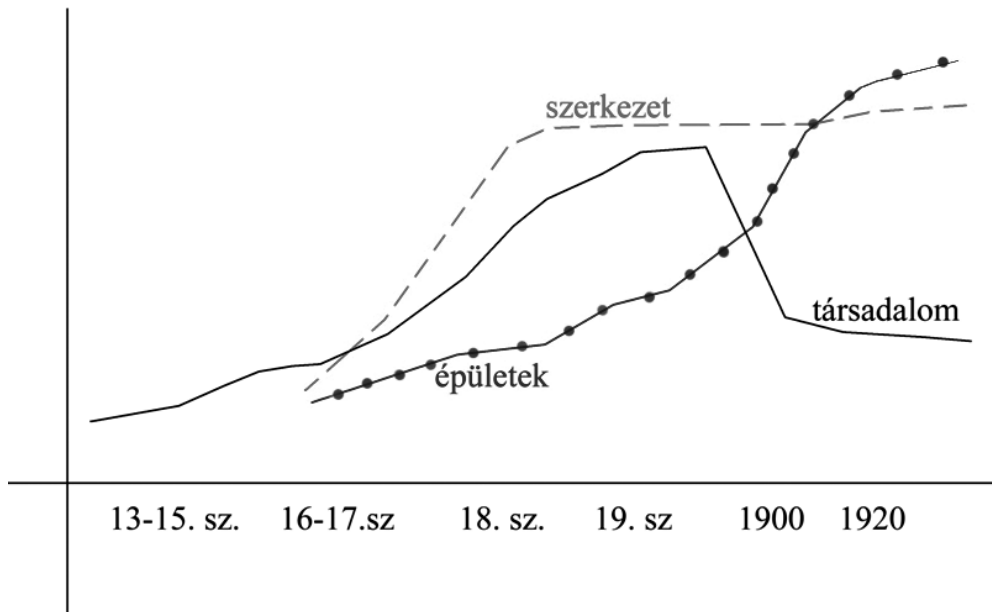
*Újabb torockói ház
az 1800-as évek utolsó
harmadából
(A szerző saját felvétele)*

Mecenzéf századfordulós utcaképét egyre inkább az utcával párhuzamos gerincű mezővárosi háztípus dominálja

Torockó 19. század végére kialakult arculat a középkori városok ritmusát idézi

A faluváros elvi fejlődésgörbéi, amelyeken látszik, hogy a bányászat válságát követő társadalmi válságot az építészeti átalakulás leállása csak évtizedekkel később követte

A faluváros javasolt hipotetikus definíciója

Építészet és táj esztétikus kapcsolata a kulturális örökségalkotás alapvető morfológiai bázisa

Szemponatok és példák a középkori eredetű malmok és malomhelyek folytonosságának vizsgálatához

Kapos és a Völgységi-patak vízgyűjtője

A vízkerék ugyan ókori találmány, a vízenergia a középkori agrárforradalom idején vált kiemelkedően fontossá, számos munkafolyamat termelékenységét hatványozta meg a gabonaőrléstől a deszkavágásig, a fémmegmunkálástól a kártolásig, ezáltal pedig a vízmeghajtásos szerkezeteknek a települések gazdasági életében kitüntetett szerep jutott.¹ Az 1795-ben Pécsre látogató erdélyi utazó, Teleki Domokos elragadtatással vette szemügyre a *Malomséden* (ma Tettye-patak) egymást érő vízimalmokat, ahol a forrást követő néhány száz méteres szakaszon 12 őrlőmalom (és egy papírmalom) is állt. Ez a „*hihetetlennek látszó*” malomkoncentráció is mutatja, hogy a jó adottságokkal rendelkező patakok a középkorban és az újkorban is nagy gazdasági értéket képviseltek, amint azt a városrész egykori elnevezése a „Malomszög” is jelzi, utalva a hegyek közé szorult településrésznek a középkori város életében betöltött szerepére.²

A 18–19. századi, sőt a 20. századi vízmeghajtásos malmokban számos középkori ipar- és építészettörténeti, üzemtörténeti elem és gyakorlat fennmaradt, melyről igen értékes tanulmányok láttak napvilágot.³ Tanulmányunk nem ehhez a gyakrabban tárgyalt kutatási kérdéshez kíván adalékokkal szolgálni, hanem a régészet és a néprajztudomány látómezejét egyesítve szempontokat és példákat kíván meghatározni a *középkor óta tartó telephelyi folytonosság* kutatására vonatkozóan. A telephelyi folytonosság elsősorban településtörténeti kérdés, amely segíti a középkori települési struktúra kutatását, továbbá az újkori és a középkori településszerkezet, infrastruktúra (utak, hidak, révek), gazdasági és közösségi objektum-rendszerek (templomok, csárdák) közti topográfiai és funkcionális kapcsolatok meghatározását. Mindezeknek különösen nagy jelentősége van azon területeken, ahol *pusztult struktúrákkal* találkozunk. A Kapos és a Völgységi-patak vízgyűjtője is ilyen terület, mivel a török alatt több időszakban, de tájilag eltérő mértékben pusztásodtak. Míg a déli részén, az erdősebb határu területeken kisebb, addig az északi, nyíltabb területeken nagyobb volt a pusztulás mértéke.

¹A tanulmány készítése idején K. Németh András az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíjában (BO/00003/12/2) részesült. Máté Gábor publikációt megalapozó kutatása a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése országos program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

²Teleki 1795. [1993] 51.

³Vajkai 1981; 1983; Lambrecht 1915; Pongrácz 1967.

Éppen ezért a déli területeket egyfajta „*reliktum tájként*”, míg az északi részt „*pusztult táj*”-ként értelmezhetjük, hozzátéve azt is, hogy mindkét területen találkozhatunk továbbélő és pusztult elemekkel és tájrészletekkel.

Tanulmányunk első felében egy szempontrendszert határozunk meg, ami a középkori írásos források, az újkori térképek, a régészeti kutatások és a toponímiák alapján tekinti át a malmok továbbélésére utaló eseteket. A tanulmány második része a 18–20. századról szól, ami a konszolidált, háborúktól mentes évszázadok „történeti ritmikáját” követve, főként konjunkturális és technikai alapon bekövetkezett változások telephelyre gyakorolt hatását tekinti át. A tanulmányban bemutatjuk egy pusztafalu malomhelyének (Enyőd) történetét is, mely példán végigkövethetők mindazon változások, melyek egy tipikus Kapos vidéki malomhely története során bekövetkeztek.

A középkori malomhelyek kontinuitás-vizsgálatának szempontrendszere

A középkori vízimalmok topográfiai kontinuitását többféle szempontból vizsgálhatjuk. Legkézenfekvőbb az objektumok folyamatosságának valószínűsítése abban az esetben, ha valamely faluban középkori oklevél említ malmot, és amennyiben a faluban – vagy annak pusztulása esetén a falu helyén vagy annak közelében – a 18–19. századi források is tudnak malomról, gyakran térképek is rögzítik helyüket (1. a). Néhány szerencsés esetben ilyen – középkori és újkori forrásból egyaránt adatolt – malmok léte régészetileg is igazolható (1. b), amely megerősíti a topográfiai azonosságot. A fentiek figyelembe vételével, és ismerve a középkori írott források pusztulásának mértékét, olyan esetekben is valószínűsíthetjük egy-egy malom – egész pontosan malomhely – középkori eredetét, amikor ezeket nem említi Mohács előtti oklevél, de az újkori malom közvetlen közelében a felszínen középkori település régészeti nyomai azonosíthatók (2. b). Még inkább indokoltnak tűnik az ilyen, csak az újkorból adatolt örlőberendezések középkori létesítésének feltételezése, ha a malom a középkori település elpusztult temploma közelében tűnik fel (2. a). Az egyházi épületekhez vezető középkori utak nyomvonala nem egyszer éppen az átkelőként is használt malomgátakon keresztül vezetett tovább.⁴

Kutatásaink nem előzmény nélküliek abban a tekintetben, hogy a régészeti topográfiai kutatás az ország különböző területein mutatott már ki középkori malomhelyeket,⁵ de újkorig történő használatuk igazolására egy konkrét terület vonatkozásában még nem ismerünk példát.

Az adatok részletes bemutatása előtt le kell szögezni, hogy valójában nem malmok, tehát egyes malomépületek több száz éven át történő fennállását szeretnénk igazolni – ez a romlandó anyagból készült épületek sérülékenységét és a vizsgált vidék viharos történelmét ismerve túlzott elvárás is lenne –, hanem malomhelyek, azaz malom építésére alkalmas, korábban is esetlegesen már malomépületnek helyet adó, konkrétan meghatározható helyek kontinuitását.

⁴Stibrányi 2008. 192–193.

⁵Vö. MRT 1–11, passim.

1. Középkori malmok újkori továbbélése (írott források és térképek alapján)

a) Középkori forrásból ismert malmok, kontinuus helyen az újkorig

A malmok kontinuitása kapcsán első helyre kíváncsoznak azok az objektumok, amelyeket már a középkor századaiban is említenek írott források, és a török kiűzése után is hosszabb-rövidebb ideig működtek. A tíz, alább tárgyalt település közül az egyik helyen régészeti módszerekkel is sikerült igazolni a malom évszázadokon keresztül történt fennállását: Ábrahámon 1524-ben említik az itteni ciszterci apátság malmát, 1720-ban pedig az apátság helyétől délre, a Dombóvár melletti Tüskepusztán egykerekű, alulcsapó malmot írtak össze.⁶ Maradványait 2009-ben Szabó Géza és Boruzs Katalin tárta fel a Konda-patak bal oldalán, az Aldi áruház telkén.⁷

Berkiben (ma Nagyberki) 1486-ban említenek halastavat a rajta álló malmokkal együtt.⁸ Egy 1719-es tanúvallatás szerint „Dombóváron felül egy mérföldel vagy on bizonyos Berky Gát nevű malom Gát, azon is által mehetni a Kapos Vízén”.⁹ A malom kétségtelenül török kori eredetű, mert Berkigát néven török palánkvár is létezett, először 1655-ben említik, a magyarok 1660-ban pusztították el.¹⁰ A malom a 18. század végén Berkitől délkeletre, a Kapos déli felén, Kisberki közelében állt.¹¹

Döbröközön 1446-ban egy hatalmaskodás során említik a vár alatti malmot.¹² Bizonyára azonos lehet vele az 1693-ban a mocsárban említett négy malom egyike.¹³ 1720-ban pedig a két malom közül az egyik „a váron alul” feküdt.¹⁴ Az EKF a Kapos átkelője mellett jelöl malmot.¹⁵

Kurdon 1263-ban, 1270-ben, 1272-ben, 1273-ban, 1280-ban szerepel egy, illetve két malom az ábrahádi ciszterci apátság számára adományozott javak között.¹⁶ 1552-ben egy jelentés arról tudósít, hogy „az Terek az Kapos wysezen Kurdon meg chynalta az gatat”.¹⁷ A malom a Kapos ma is meglévő átkelője – az egykori malomgát – északi felén, valószínűleg a keleti oldalon feküdt.¹⁸ Az átkelő az EKF szerint a malomtól gátján futott.¹⁹

Máré birtokon (ma Magyaregregy–Márévár) 1353-tól kezdve gyakran – 1392-ben, 1411-ben, 1413-ban, 1433-ban és 1439-ben – említenek malmokat és malomhelyeket a vár tartozékai között, olykor helyük részletes leírásával.²⁰ Két malom az újkorig is működött, a Pesty Frigyes-féle dülönévggyűjtés a következőket írja: „(...) hol most két malom áll, egy kis halmot, mely kertté idomíttatott, az egregyi lakosok

⁶Ferenczi 2003. 20–21.

⁷Szabó 2010a. 63–65; Szabó 2010b. 190–191.

⁸F. Romhányi 2010. 88, 148.

⁹Máté 2009.

¹⁰Tolnai 2012. 53.

¹¹EKF Coll. IX. Sect. 26.

¹²DL 13937.

¹³U. et C. 5:42 (b); U. et C. 29:47.

¹⁴Merényi 1905. 337.

¹⁵EKF Coll. X. Sect. 27.

¹⁶A kurdi malmokra összefoglalóan: Ferenczi 2003. 23–25.

¹⁷Szalay 1861. 104.

¹⁸Ferenczi 2003. 24–25.

¹⁹EKF Coll. XI. Sect. 29.

²⁰Zichy VI. 139.; uo. IV. 500.; uo. VI. 152.; uo. VI. 279.; uo. VIII. 517–521.; Kőfalvi 2006. 689. sz.

*maig Kápolnának nevezik, néhány évek előtt az uradalomtól egy molnárnak malom építésére eladtván, a régi kápolna alapkövei ki ásattatván, több érvényes kőfaragványokat kaptak.*²¹ *A Kápolna-malomként is ismert Rein-malom épülete még áll, a Vár-völgyi kempinget üzemeltető család lakik benne.*²²

Simontornyán már 1346-ban említene egy egykerekű malmot a Kaposon (amely alatt a Siót kell értenünk), amely a vár fenntartására szolgált. 1517-ben is említene malmokat és malomhelyeket. 1518-ban a Buzlai Mózes által a simontornyai domonkosoknak tett adományok között szerepel a malom jövedelmének bizonyos része.²³ 1546-ban a török elárvereztette az utolsó magyar birtokos, Pesthyeny Gergely malmát.²⁴ 1546-ban két, 1552-ben és 1565-ben három, 1570-ben pedig már hatkerekű malom szerepel a defterekben.²⁵ Egy 1726-os tanúkihallgatás szerint az Ahmed alajbég által építtetett malmot 1686-ban lerombolták. 1690-ben két kétkerekű malmot említene, az egyik elpusztult.²⁶ A 16. századig említett malom helyét Kiss István a várostól délnyugatra, a vasúti hídtól keletre fekvő egykori sziget keleti szélénél kereste, ahol a 18. század elején is gát fogta fel a Sió és az északról érkező patak vizét. Helyén a folyószabályozásig malom működött.²⁷ Valószínűleg ezt jelöli egy 1748-as térkép a településtől nyugatra, de jelöl egy másikat is a központi sziget keleti felén is.²⁸ A török kori (17. századi) malom Kiss István szerint a várostól keletre, a négyes határ (Simontornya, Pálfa, Cece, Sáregres) közelében, az ún. Forgó-szigetnél állt, ahol még látta a duzzasztógát maradványait.²⁹

b) Középkori forrásból ismert malmok, talán kontinuus helyen az újkorig

A fenti helyeken túl – ahol régészeti adatok (Ábrahám/Tüskepuszta), a malomgáttal összefüggő átkelők helyzete (Berki, Döbrököz, Kurd), illetve az egy-egy településen említett nagyobb számú malom valamelyikének vélelmezhető fennmaradása alapján a malmok továbbélése igazolható vagy erősen valószínűsíthető – említésre méltó néhány olyan település, ahol a középkorban malom állt, és az újkorban is említene ilyeneket, de terepi adatok hiányában topográfiai azonoságuk megkérdőjelezhető.

²¹Reuter 1961. 23–24.

²²Pesty. Vö. BMFN 31/301. Ez utóbbi kézikönyvben a Kápolna-malmot tévesen a Krajcár-malommal azonosítják. A Kápolna-malom – és vélhetően a kolostor is – a Vár-völgyi strand feletti „Máré-vára camping” helyén áll, néhány száz méterre a Krajcár-malomtól.

²³C. Tóth 2000. 19., 104., 107. sz.

²⁴Kiss 1938. 65., 77., 321.

²⁵Dávid 1982. 266., 272., 284., 302.

²⁶Kiss 1938. 321. és 93. jegyzet.

²⁷Uo. 323.

²⁸MNL S 91, No. 16.

²⁹Kiss 1938. 321.

Egregyen (ma Magyaregregy) 1411-ben egy egregyi jobbágy malmát földesura, Izményi Péter lefoglalta, midőn a jobbágy kötelezettségeit teljesítve Bátmonostori László Battján birtokára költözött.³⁰ Az EKF a falu déli végén malmot jelöl.³¹ Az újkori Egregy területén a 19. század végén hat malom üzemelt.

Jánosiban (ma Komló–Mecsekjánosi) 1256-ban régi malomhelyet,³² 1329-ban pedig két malmot említene és egy harmadik malomhoz tartozó malomárkot, 1359-ben malomhelyeket.³³ Az EKF Jánosi déli szélétől délnyugatra, a Kaszárnya-patak és az északnyugat felől belefolyó patak találkozásánál jelöl malmot.³⁴ A Pesty-féle dűlőnévgyűjtés szerint Jánosi helység a török kor előtt „délnek feküdt, mellynek nyomai maiglan is tapasztalható és látható a plébánia földön (Mühlberg dictum)”.³⁵

Koppányban (ma: Törökkoppány) egy 1092-re hamisított 14. század végi oklevél említ malmot.³⁶ 1556-ban egy egykerekű és egy kétkerekű malmot írtak össze.³⁷ Egy 1687-es összeírásban is szerepel a „Koppányi Vizén Való Malom”.³⁸ 1690-ben egy tanúvallatás során egy tanú így nyilatkozott: „ezen koppányi vizen a várhoz közel két kerekű malom volt.”³⁹ 1702-ben egyetlen egykerekű malmot említene az Esterházyak kezén.⁴⁰ Az EKF a falu délkeleti részén, az észak felől érkező patak torkolatától keletre jelöl malmot.⁴¹

c) Törökkori forrásból ismert malmok, feltehetően kontinuus helyen az újkorig

A középkorból ismert, az újkorban is említett malmok áttekintése után csak felsorolásszerűen említem meg azokat a településeket, ahol a török kor másfél évszázada során malmokat említenek és ugyanezek a helyek az újkorban is volt malom: Bonyhád, Cél, Donát, Görbő, Hidas, Mucsi, Nagymányok, Nádasd, Pincehely, Szentmárfalva, Szerdahely, Tevel.⁴²

Különösen figyelemre méltók azok a helyek, ahol a legnagyobb az időbeli távolság a két időpont között, és ráadásul a középkori település az újkorban sem önálló faluként, sem pusztaként nem települt újra.

Donáton (ma Nagyszékely határa) 1570-ben egykerekű malmot írtak össze.⁴³ 1866-ban a Donáti-malmot említik,⁴⁴ a MKF idején még Kis malom néven malom létezett a helyén.⁴⁵

³⁰Zichy VI. 105–106.

³¹EKF Coll. XI. Sect. 30.

³²Zichy I. 10.

³³Kőfalvi 2006. 98., 269. sz.

³⁴EKF Coll. X. Sect. 29.

³⁵Pesty.

³⁶DHA I. 284.

³⁷Vass 1972. 65, 71.

³⁸Hegedüs 1979. 51.

³⁹Szakály 1975. 292.

⁴⁰Merényi 1904. 313.

⁴¹EKF Coll. IX. Sect. 23.

⁴²Az egyes helyekre vonatkozó adatokat ld. részletesen: K. Németh 2013b.

⁴³Dávid 1982. 287., 304.

⁴⁴Rómer 1866. 109–110.

⁴⁵MKF.

Görbőn (ma Pincehely–Görbő) 1565-ben és 1570-ben négykerekű malom őrlött.⁴⁶ 1828-ban a Kapos átkelőjétől délre régi malmot jelölnek.⁴⁷

Szentmárián (helye: Hidas–Malom-dűlő) 1546-ban, 1552-ben, 1570-ben és 1579-ben három malmot írtak össze.⁴⁸ A Pesty-féle helynévgyűjtésben Szentmária „*klastromának*” helyén akkoriban egy malom állt;⁴⁹ utóbbiról kaphatta a középkori faluhely a ma is használt Malom-dűlő nevet.⁵⁰

2. Középkori malmok újkori továbbélése régészeti adatok alapján

Néhány középkori vízimalom újkori továbbélését nem pusztán áttételes úton mutathatjuk ki, hanem szerencsés módon régészeti adataink is vannak róluk. Területünkön országosan is ritka módon két olyan középkori vízimalmot is ismerünk, amelyek helyén a 18–19. században még malom működött.

Már volt szó Ábrahám település 1524-ben említett malmáról, amelyet még 1720-ban is említenek, de 1735 után elhagyhatták, az EKF-en már nem szerepel. Helyén 2009-ben Szabó Géza és Boruzs Katalin végzett megelőző feltárást. A legkorábbi malomépülethez tartozó „legalább kéthelyiséges, rótt gerendákból készített falakat még a ciszterci kolostor működésének idejében emelték. A malmot a Kiskondai-patak vizével táplálták, a mai tüskei tótól, az egykori ábrahádi apátság alól induló csatornarendszeren keresztül.” A malom az 1540-es években megsérült, de a következő évtizedben újra használatba vették. Az 1610-es évekre új, cölöpalapozású épületet emeltek, a feliszapolódott tavat kikotorták, a csatorna torkolatát áthelyezték, a malomkerékről lezúduló víz által kimosott mélyedéseket az ábrahádi apátság idehurcolt köveivel és tégláival feltöltötték. A felszabadító háború során valószínűleg ismét megsérült a malom, amelyet hamarosan kijavítottak, az ingoványt a kolostor apró omladékával töltötték fel, és a malomcsatorna torkolatát ismét áthelyezték.⁵¹

Görbő malmát már említettük. Helyén (Pincehely, Zrínyi utca 78.) nemrég földmunka során kb. 3 méter mélyről 110 cm átmérőjű forgókő került elő.

3. Középkori forrásból nem ismert malmok középkori faluhelyeken vagy közelükben (toponímiák és helyzetazonosság alapján)

A középkori malmok újkori kontinuitásának kétségtelen példái azok a (többnyire csak az újkorból ismert) malmok, amelyek – mi már tudjuk – a feltűnésük idején már rég nyomtalanul eltűnt középkori falvak/templomok közelében álltak.

⁴⁶Dávid 1982. 287., 304.

⁴⁷MNL S 16, No. 1081.

⁴⁸Dávid 2006. 60.

⁴⁹Pesty.

⁵⁰EOV 24-414.

⁵¹Szabó 2010a. 63–65; Szabó 2010b. 190–191.

a) Középkori templomok közelében fekvő újkori malmok

Az ilyen faluhelyek között is még nyilvánvalóbb a malom középkori eredete, ha az ekkorra már elpusztult, vagy csak romjaiban létező templom közelében feküdt. Sajnos területünkről olyan középkori írásos forrással nem rendelkezünk, amely templomok közelében említ malmokat, de időbeli összetartozásukról még évszázadokkal később is árulkodik topográfiai helyzetük.

*Máré birtok már említett, a forrásokban 1353-tól szereplő malmai közül az egyik a magyaregregyi Kápolna-malom helyén fekhetett; e malom telkén sikerült azonosítani Máré mezőváros középkori kolostorát.*⁵²

Szerdahelyen (más néven Fülöpszerdahelyen) (helye: Bonyhád–Jung-major) 1546-ban egy, 1552-ben, 1570-ben és 1579-ben pedig egyaránt két malmot írtak össze, 1570-ben a malmok romosak voltak.⁵³ Egy 1746-os térkép a falu középkori templomának romjait jelzi Bonyhádtól északra, a Völgységi-patak (a térképen: *Bonyhádi Bozót Paludosum*) mentén futó Pécs-fehérvári országút nyugati felén; a patak partján, az út keleti oldalán malmot tüntet fel.⁵⁴ Helyén ma is áll egy malom-épület,⁵⁵ amely így valószínűleg csaknem 500 éve kontinuus helyen létezik.

Hasonlóképpen, a középkori Háb falu (helye: Csikóstóttós–Pusztaszentegyház) malma Szentiház (=Szentegyház) malom néven szerepel a második katonai felmérésen, a középkori templom helyétől kb. 150 méterre. Háb 1720-ban egy kis fölülcsapó malmot említenek,⁵⁶ Németh Béla 1900 körüli kézírata szerint „*a templom romjai helyén még ezelőtt 12 évvel malom állott, melyet »hábi szentegyház malmának« neveztek*”.⁵⁷

b) Az újkorból ismert malmok középkori faluhelyek közelében

Elpusztult középkori falvak nevével jelzett malmok

Bár forrásokból nem igazolható kontinuitásuk, mégis említésre méltó, hogy több, elpusztult középkori faluhely közelében az újkorban malom létezett, amelyeket éppen az egykori falu nevével illettek.

Erre legjobb példánk az Enyődi (vagy Enyedi) malom (Kercseliget északkeleti határában): egy 1759-es térkép a templomrom mellett tünteti fel a malmot (Mola Enyödiensis).⁵⁸ A malom a MKF-en is szerepel Ennyedi malom néven. A középkori falu helyét közvetlenül a malom ma is megfigyelhető helye felett azonosítottuk.⁵⁹

⁵²G. Sándor 1964. 127. 2. jegyzet.

⁵³Dávid 2006. 61.

⁵⁴TML T 20.

⁵⁵TMFN 77/374.

⁵⁶Merényi 1905. 327.

⁵⁷K. Németh 2011. 49.

⁵⁸MNL S 16, No. 155.

⁵⁹A szerzők terepbejárása, 2013. május 24.

Az Enyődi-malomhoz hasonlóan, a vizsgált területünkön kívül fekvő Bat (Tengőd–Bati-erdő), illetve Csát (Koppányszántó–Csád) falvak felszíni nyomait⁶⁰ térképre vetítve, közvetlen közelükben a MKF-en a falunevekből képzett nevű malmokat találunk (Bati-malom; Csáti-malom). A fentiek alapján valószínűsíthetjük azon 19. századi malmok egy részének középkori eredetét is, amelyek a legalább két, de olykor három-négy évszázada elpusztult falvak nevét őrzik, bár környékükön régészeti terepbejárás még nem történt. Ilyen a Sarádi-malom Kaposszekcsőtől kissé DNy-ra egy 1836-os térképen,⁶¹ a MKF-en pedig a Ravaszliki-malom Alsó-mocsoládtól DNy-ra, a Hódosi-malom Gerényes és Vásárosdombó között, a Szarándok-malom Oroszlótól nyugatra, és az Alapsi-malom Majos és Hant között.⁶² A középkori falu nevét őrizte meg az ági határban található Almási-malom is. A MKF kárászi térképlapján, az Izmény-Győrei-vízfolyás völgyében feltűnik egy „Öreghimesd” nevezetű malomjelölés, melynek írásos említésére nem leltünk és a szájhagyományban sem maradt nyoma. A név a Vékény és Kárász határába beolvadt Himesd település nevét őrzi. A Váraljától délre, a Mecsek völgyében fekvő „Küvesdi-malom” (Kövesdi-malom) helyén is valószínűleg a középkor óta malom állt, neve a közelben fekvő Kövesd településsel hozható összefüggésbe, melyhez élénk történeti hagyomány is kapcsolódik, ami szerint a váraljaiak a török időkben ide húzódtak fel.⁶³

Középkori faluhelyek közelében fekvő malmok

Külön fejezetben szeretnék szólni néhány olyan malomról, amelyeket írott források alapján nem keltezhetünk vizsgált korszakunkra, ám 18. századi források, helynevek és nem utolsósorban elhelyezkedésük – egészen pontosan középkori faluhelyek mellett való fekvésük – alapján gyanítható róluk, hogy helyükön korábban is üzemelt őrlőalkalmatosság. Az alábbi lista nem rendszeres gyűjtés eredménye, szisztematikus munkával bizonyára még több újkori malomról lehetne feltételezni, hogy elhelyezkedésük alapján középkori előzményekkel rendelkezettek.

Békatón (Dombóvár–Békató) egy 1734-es térképvázlat malmot jelöl, 1720-ban pedig még valószínűleg romok álltak itt. Ferenczi László ezek, valamint a ciszterci gazdálkodás általános jellemzői alapján középkori malmot feltételezett itt, amely az ábrahámi ciszterci apátság ide valószínűsíthető majorjának a tartozéka lehetett. A malmot a vízszabályozás és a gátépítés feltehetően megsemmisítette.⁶⁴ A középkori falu a földrajzi adottságok ismeretében a malom közelében, a Kapos árterébe félszigetszerűen benyúló földnyelven kereshető.

Dúzson az EKF-en nem nehéz felismerni a Kaposon egy duzzasztott tavat, amelynek gátján út vezet át a folyó egyik partjáról a másikra. A tóból három ágon folyik tovább a víz, a keleti, a faluhoz legközelebb eső ágon malmot je-

⁶⁰K. Németh 2011. 162., 92.

⁶¹MNL S 16 No. 304.

⁶²Helytakarékoság végett Engel Pál adattárának (Engel 2001) cellakódjait adom csak meg. Ravaszlik: 18014; Hódos: 18030; Szarándok: 18025; Halapcs: 18285.

⁶³Andrásfalvy Bertalan gyűjtése, 1966. „Küvesdi-malom”: TMFN 376.

⁶⁴Ferenczi 2003. 22–23.

lölnek,⁶⁵ amely fekvése alapján gyaníthatóan középkori malomhely. A gátat régi gát (cataracta antiqua) felirattal feltünteti egy a 19. századra keltezett – annak is valószínűleg az első évtizedeiben készült – kéziratos térkép is, de a – bizonyára újonnan épített – dúzsi malmot már éppen az ellentétes oldalon, a Kapos nyugati partján jelöli.⁶⁶ Bár a falu középkori helyét nem ismerjük, kétségtelenül a mai belterület alatt, a Kapos partján fekehetett.

Gödreszentmárton középkori templomát⁶⁷ az EKF még feltüntette. A templomnak helyet adó domb északkeleti lábánál, a két ágra szakadt Gödrei-vízfolyás északi ágán malmot jelölnek.⁶⁸

4. Malmok és átkelők kapcsolata

Röviden meg kell emlékezni a malomgátak, mint átkelőhelyek fontosságáról, amelyeknek az újkori természetalakítás előtt kiemelt szerepük volt az úthálózatban. Utóbbiak ellenőrzésére nem ritkán már a középkorban is várak épültek, amelyeket a hódoltság idején is használhattak (pl. Döbrököz), de a törökök is építettek palánkokat a már létező malomgátak és utak mellé.

Előbbire példa a már idézett Döbrököz, ahol a 1720-ban a falu mellett fekvő egyik malom helyét így adták meg: „amint a kelő a vár felé átmegy”. Utóbbira említhetjük a már elemzett Berkit, ahol szintén van későközépkori adat malmokról, s ahol rövid életű, beszédes nevű török palánkvár létezett Berkigát néven. A malomgáton keresztül haladó utak védelmére épült török palánkok másik jó példája a Pincehely és a Görbő között futó malomgát közelében, a Kapos szigetén létesített párkány; mindkét oldalon középkori eredetű (1546-tól, illetve 1690-től említett) malom is működött.⁶⁹

Természetesen nem minden, átkelőhelyként szolgáló gátat őrzött erősség. A Kapos átkelőin feljebb felsorolt, váras helyeken kívül át lehetett kelni Kurdon is (ezért „csinálták” a gátat a törökök 1552-ben) és említettük már a Dúzson a 19. században jelölt régi gátat is, ami kétségkívül hasonló célt szolgálhatott.

A török háborúk hatása, tavas és árkos malomtípusok

A koppányi szandzsák török adóösszeírásai arról tanúskodnak, hogy a térségben a 16. században többé-kevésbé még folytonos a malomhasználat. Ezt követően felgyorsul a pusztásodás, ám a jó helyzeti adottságokkal rendelkező malmok hosszabb-rövidebb ideig tartó lakatlanság és a háborús viszontagságok ellenére is újraterelődtek. A térségben ott maradtak fent működő malmok, ahol a népesség is helyben maradt (Mecsek, Hegyhát), illetve ahol az új lakók berendezkedése a régi malomhelyet újra „életre hívta”. A történeti szakirodalomban kevésbé ismert, hogy a huzamosabb ideig lakott rác falvak és garnizonok határában is működtek

⁶⁵EKF Coll. XI. Sect. 28.

⁶⁶MNL S 70, No. 125.

⁶⁷K. Németh 2011. 68–69.

⁶⁸EKF Coll. IX. Sect. 26.

⁶⁹K. Németh 2013a.

malmok, több közülük a régi faluhelyektől kölcsönzött nevét vitte tovább. Ilyen volt például a *Kápási-malom*, melyet a mágocsi „*Poznán*” bírt, illetve a mágocsi rációk által használt *Ravaszliki-malom*.⁷⁰ A nyergesi rációk az *Enyődi-malom* birtokában voltak.⁷¹ Rációk malombirtoklására utaló további adat, hogy a *döbröközi garnizon* 1693-as leírásakor négy malmot említenek a „mocsárban”, melyek közül kettőt „elég jó” állapotúnak írnak le.⁷² A magyar népesség eltűnése tehát nem jelenti azt, hogy a régi falvakhoz tartozó malomhelyek megszűntek volna. A malmokon kívül utak, templomok, csárdák, révhelyek kontinuitásával – még a háborús viszontagságok és a népességcseré ellenére is – számolnunk kell.

Számtalan pusztulásra utaló forrásrészlet, adat áll rendelkezésre, melyekből a malmok helyzetére (forgalmi fekvés), felszereltségére, használati módjára is következtethetünk. Ezek közül egy igen kifejező példa a Kapos vizére telepített pincehelyi malom esete:

„A háború előtt [ti. Rákóczi-szabadságharc] igőn derék három kerekű malma volt az uraságnak mellyben a városiak harmadoltak volna, de azon malom az elmúlt háborúkkal tűz miat tellyességgel elégett, semmivé lőtt. A Gáttya az is a' Kaposi, az mellyen a' malom volt egészen el hordotta”⁷³

A pusztulás mellett az újjáépítés is a kor, még inkább a háborúk utáni reorganizáció velejárója volt. Erre példa Dombóvár egykori malma, melynek reparálását az Esterházyak dombóvári uradalmának 1692-es összeírásában „irányozzák elő”:

„Vagyon az Berekben egy Pusztá Malom helyly, az holott az előtt az Töröknek Malma vólt, azt jövendőben megh csinálhatni.”⁷⁴

A két háborút követő összeírásokból kitűnik, hogy a több kerékre épített, átkelők mentén fekvő malmok több pusztulást szenvedtek, állapotuk rosszabb, mint a dombok között elhelyezkedő, védettebb helyen fekvőké.⁷⁵ A török kiűzése utáni időkből már jóval több iratanyag áll a kutatás rendelkezésére: uradalmi összeírások, urbáriumok, vármegyei adóösszeírások, malomösszeírások, kéziratos térképek.⁷⁶ Az említett források alapján a malmok több szempont szerint is csoportosíthatók. A vizeztetés (felül- vagy alulcsapott), a malomtengely iránya (horizontális, vagy vertikális), az őrlőkövek száma (egy, kettő, három stb.), a kerekek száma (egy, kettő stb.) alapján. Emellett számos, a malom teljesítményére, illetve

⁷⁰Kápási-malom: BML IV. 1. f. 3. VIII. 238. (1752), Ravaszliki („Roaszliki”) malom: MNL Esterházy Rep. 92. Ad Fasc: C. No 307. (1756)

⁷¹MNL Esterházy Rep 92. Ad Fasc: C. No. 322 (1745); 324 (1747); BML IV. 1. f. 3. XVII/512. (1760)

⁷²U. et C. 29:47.

⁷³Nova Conscriptio Bonorum [...] Infra Lacum Balaton existentium facta per Ladislaum Egry [...] bona deputatum. Mense Sept. Anno 1712. MNL Esterházy Rep. 35. Fasc: D. Nro 123.

⁷⁴Szőke Sándorné Zsíros 1983. 8.

⁷⁵Merényi 1904; Merényi 1905; Szőke Sándorné Zsíros 1983.

⁷⁶Malmok számára és a tulajdonosokra vonatkozó iratcsoport: TMÖL Conscriptio domestica et regnicolaris Ö. 260–305. (1695–1752). BML IV. 6. c. Baranya vármegye adószedőjének iratai. Háziadó-összeírások 0.a–43. (1695–1752). Malomösszeírás: Móró 1981; 1982; 1983; 1986. Egyéb baranyai forrás: Széchényi Ferenc-féle descriptio. (Descriptio Physico-Politico-Topographica Comitatus Baraniensis, 1785–1786. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár Fol. Lat. 289.).

állapotára utaló jelzőt is használnak az összeírók, amelyek objektív összehasonlítás alapját sajnos nem képezhetik („malmocska”, „derék malom”, „jó malom”, „forgó malom”). A forrásokban gyakran fordul elő a „potyogó”, „kotyogó” megnevezés, amely a hozzá kapcsolódó lekicsinyítő jelzőkből kiindulva inkább a szerényebb őrlőképességű, kis kövel működő darálómalmok megnevezése lehetett. Érdekességgént említjük meg, hogy a kifejezést a 20. században is használták a tájon, a „kotyogó” a völgyeségi magyar molnárok nyelvén a régi típusú, őrlőköves (nem hengerszékes), kizárólag vízzel működő malmok elnevezése volt.⁷⁷ Az írásos források alapján nem, vagy ritkán, a térképes ábrázolásoknál annál gyakrabban vehetjük szemügyre a malmok vízkezelési rendjét, mely igen fontos tanulságokkal szolgál a táj történetére és a telephelyek átalakulására nézve.

Tavas malom

A tavas malom esetében az erővizet a patak völgy (vagy a folyó egyik ágának) elgátolása során feltorlódtott víz biztosította, ennek „működési elvéről” egy alábbi, Töröcskéről (ma Kaposvár része) szóló forrásrészlet tájékoztat:

„Ezen a’ határon is vagyon egy kotyógó malom mullott év annno 1710. maga számára épített egy Kósa János nevű paraszt ember, mikor esős üdő van, csak akkor forogh.”⁷⁸

A forrásrészlet tartalma szinte teljesen azonos azzal, amit Lambrecht munkájában az ún. „pokolidó malomról” olvashatunk. A részletből kitűnik, hogy az időjárás szeszélyei jelentősen befolyásolták az őrlés idejét, ami arra az időszakra korlátozódott, amikor elegendő csapadékvíz gyűlt össze a tóban. A tóból vályún vezették a vizet a rendszerint alulcsapott malomkerékre. A malomtóból erővizet nyerő kisebb malmok a vízvisszatartás rendszerét tekintve hasonlóak voltak a Kaposra telepített, több kerékkel működő nagy malmokhoz. Tavas rendszerű malmok már a török előtt is jelen voltak a tájon.⁷⁹ Közvetett adatok révén az is gyanítható, hogy e tavakban halgazdálkodás is folyt, mivel a tavas malmok több esetben is „barátok” birtoklásához köthetők.⁸⁰ A tavas malmok előfordulásának egyik meghatározó korszaka a 17–18. század lehetett, mindezt visszakövetkezte-

⁷⁷Fábrics Gyuláné sz. Czigony Ibolya, Kárász.

A kotyogó kifejezés Mezei Ottó (Kárász) szerint a kis kövű, kis garatú malmok elnevezése lehetett, ahol egy rázó szereltek a garat alá, ami a forgó malomkövel érintkezett és annak mozgási energiát továbbadta, megkönnyítve ezzel a gabona lefolyását. A rázó ugrálása, ütemes mozgása „potyogó”, „kotyogó” hanggal járt. A szakirodalom szerint (Pongrácz 1967. 47–48.) az ilyen malmoknál a malomkö és a garat között egy ún. „kisgarat” is volt, melyet a „rázófa” vibrációja mozgatott.

⁷⁸Nova Conscriptio Bonorum [...] Infra Lacum Balaton existentium facta per Ladislaum Egyr [...] bona deputatum. Mense Sept. Anno 1712. MNL Esterházy Rep. 35. Fasc: D. Nro 123.

⁷⁹Halastavas malomra utaló adatunk van a Koppány-völgyből, Peremartonból (Somogyacsa határában). 1524-ben a veszprémi püspök kúriájához tartozó háromkerékű malmot említi az urbárium, amelyet a halastóból kifolyó víz működtetett (una piscina bona et satis magna, que volvit molendinum trium rotarum). Kredics–Solymosi 1993, 67.

⁸⁰A Györgyi kolostor alatt fekvő halastóra egy 1756-os vizitában tesznek említést (Tóth 2002. 136.). Feltehetően az ábrahám kolostor békatói és túskei malomtávat is használták erre a célra. (Ferenczi 2003. 22–23.; Szabó 2010a. 63–65.; Szabó 2010b. 190–191.)

tésen alapon állíthatjuk, a 18. század végi térképeinkről szinte már teljesen eltűnik ez a malomtípus, holott a század közepén még számos adat szól róluk. Korábbi számarányukra vonatkozóan azonban még becslésre sem vállalkozhatunk. A tavas rendszerű malmok bizonyosan addig működtek, amíg kevesebb ember élt a tájon, és elegendő szántóföld és rét állt számukra rendelkezésre.⁸¹ A malomgát által felduzzasztott víztömeg nagy területen vizenyősítette el a völgytalpakat, az így kialakuló – korabeli szóhasználatból élve – *berkeket* és *bozótokat* halászatra, vadászatra, nádvágásra, gyűjtögetésre és az állatok rideg (főként téli) legeltetésére használták. A tavas malmok gyakran okoztak víztorlasztásos károkat, melyek főként a szénakészítést és a szénabetakarítást veszélyeztették.⁸²

*...Fatensnek tudására roaszliki földben a réteknek szélén malmot csinált Mocsolági uraság, melynek árkat mivel a vízállás almási határban károkat tett méltóságos herczegi háznak tisztjei elvágatták, úgy a malom idővel elpusztult...*⁸³

A kaszálók iránti igény növekedése, továbbá a károkozás megszüntetésének igénye előmozdította egy másfajta elrendezés, az árkos vézejtetés általános elterjedését.

Árkos malmok

Az árkos malmok főként a nagyobb eséssel rendelkező patakokra voltak jellemzők. A Mecsekben, a Hegyháton és a Zselic élénkebb domborzatú területein már a középkor folyamán is az ilyen rendszerű malmok lehettek túlsúlyban. A jelzett területeken feltehetően mindvégig megtartották fontosságukat. A középkori eredetű árkos malmoknál minden bizonnyal a 18. századig nem végeztek vízviszatarthatást, a gáttal elterelt patakvizet egy viszonylag rövid (100–300 méter) árok segítségével, közvetlenül vezették rá a malomkerékre. Vízviszaduzzasztásra azért sem lehetett szükség, mert a köves rendszerű, szerényebb őrlőképességű malmok működtetéséhez kisebb forgónyomaték is elégséges volt, tehát azok kisebb kerékkel és állandó vízfolyásnál is üzemelhettek. Ilyen, a 19. század végén már avítnak számító, duzzasztás nélküli megoldást alkalmaztak a kárászi Szabó-malmon, aminek javadalmát annak értékesítéséig a kárászi plébánia élvezte, ezért sokáig Pappalomnak nevezték.

„A malomnak rendszeres duzzasztó műve nincsen, mert magán a fővízfolyáson fekszik, a völgy fenekén pedig egy vadvíz árok van, párhuzamosan a malomcsatornával. A malomfőnél zsilip nincsen, úgyszintén árapasztója sincsen. Malomfőül egy rozoga deszka szolgál, melynek magasságára a terveken feltüntetett hasonló

⁸¹Hasonló jelenség történt a Filep Antal (2009) által bemutatott bakonyalji és bükkalji területeken.

⁸²Tó átszakadására (nem víztorlasztásos kár) már 1482-ből is van adatunk. Ebben az évben István dömösi prépost a pálosoknak adta a prépostság Fekethew nevű pusztáját, részben kegyességből, részben kárpótlásul, mert az általa építtetett halastóból kiömlő víz (valószínűleg a gát átszakadásával) a szentpáli pálosok két döröcskei (ma Somogydöröcske) malmát és rétjét elpusztította (quia duo molendina... fratrum per inundacionem ex piscina per eum constructa sunt suffocata). DAP II. 435. F. Romhányi Beatrix szerint e két malom Szentpálon állt volna: F. Romhányi 2010. 148.

⁸³MNL Esterházy Rep. 92. Ad Fasc: C. No 307. (1756)

tó sík felett 98,53 méter. A malom hajtására egy 1,35 m. sugarú felülcsapott kerék szolgál, az üzemet ezen kerék tengelyére erősített fogaskerék hajtja, a malom vám örlő és sima örlésre van felszerelve, belső berendezése 2 pár kő és egy henger.”⁸⁴

A malomárkok kiásása és fenntartása is költséges volt. Egy Esterházyakkal kötött malomépitési szerződésből (Haiblaib Imre kontraktusa) például kiderül, hogy a dombóvári uradalom Szarvasd pusztáján 1791-ben felépített új malom költségeinek felét (352 forintból 152-öt) a malomárok kiásása adta, melynek hossza 1014 öl volt.⁸⁵

Magasvezetésű árkos malmok

Az árkos malmok újabb típusa a 18–19. század fordulóján terjedt el, melyben az egyre fokozódó örlési igény legalább annyira szerepet játszott, mint az uradalmak alkalmazásában álló tanult, „felvilágosult” gazdatisztek és mérnökök tevékenysége. Ebben az új rendszerben „magasvezetésű”, hosszú lefutású (több km-es) malomárkokat alakítottak ki. A malomárkok a patakkal (vadvízárok) párhuzamosan, a dombok szoknyáján, meghatározott tengerszint feletti magasságot tartva haladtak, majd a malomkereket elérve fenékszintjük lépcsőszerűen, több métert (kerék nagyságához mérten) esett. Az árkok füzérszerűen kapcsolták össze a völgyben fekvő malmokat. Egy-egy árkon 4–8 malom is lehetett, anélkül, hogy a természetes árokból vízutánpótlást kapott volna. Ezzel az átrendeződéssel egy lényegesen kiépítettebb és műszakilag is rendszeresen felügyelt rendszer jött létre, ahol a malomárkokban történő vízvisszaduzzasztás mellett zúgók (árapasztó) építése, a malomkerékre érkező víz mennyiségének uradalmi (majd hatósági) szabályozása is a vízkezelés velejárója lett.⁸⁶

A tavas malmok tehát vélhetően azért terjedtek el, mert elkészítésük kisebb munkabefektetést igényelt, ugyanakkor az általuk lefoglalt, igénybe vett réti területek szénájára sem tarthattak még igényt. A 18. században már visszaszorult ez a malomtípus, melyet a csekélyebb vizű patakokon is felváltott az árkos, vízduzzasztásos malomféleség. A Kaposon létesített keresztgátas malmok állandó árvízveszélyt eredményeztek, elrontásukra a 18. század folyamán került sor, így a Kapos szabályozásával végképp megszűntek a folyó menti, duzzasztásos malmok, számuk is kevesebb lett.

5. Az enyődi példa (pusztulás és újjászületés)

A korábban már említett Enyőd (Enyed) település Dombóvár közelében, a Kercseligeti-patak alsó, Kaposba torkolló szakaszánál feküdt. E település példáján nyomon követhetjük az eddig bemutatott változásokat. A falu a török alatt elpusztult, a környékére a hódoltság idején rácok telepedtek. Határát a közeli Nyerges

⁸⁴Országos Vízügyi Levéltár. 6. 12. 2. Pécsi Kultúrmérnöki Hivatal Iratai, vízikönyvek, XXVI/2. 42. cs.

⁸⁵MNL Esterházy Repositoryum 35. Fasc: E. Nro: 139. & N 32.

⁸⁶Máté 2014.

rác lakói éltek, akik az említett, akkor még „Enyődi-víznek” hívott patakon két malmot is bírtak. A faluról rendelkezünk ugyan birtoklástörténeti adatokkal, malmairól azonban nem találunk a 18. századnál korábbi említéseket.

A felső malom a felszabadító háborúk idején pusztulhatott el. Tulajdonosa Szávó Nyergesác, majd Vuitza volt. A tanúk *kalán malom, kalányos malom, rácul pedig kaszikár vodenicza, kaszikárica* néven emlegették az épületet, ami arra utal, hogy a mai Magyarországról eddig nem adatolt, ún. „kanalas malom” egyik török kori előfordulásával van dolgunk.⁸⁷ A kanalas malom a 19–20. században a Balkánon és a Déli-Kárpátokban fordult elő. Első hazai leírója, Cs. Sebestyén Károly szerint a csekélyebb vízhozamú hegyvidéki patakokra telepítették: *„csak ott van ilyen malom, ahol kevés vízű patak folydogál. ... Főszajátsága valóban az, hogy aránylag igen kis vízmennyiség az, a mely a kanalas kereket mozgatja.”*⁸⁸ A „Kalán-malom” Enyőd és Szederjes falu határán feküdt, a határvonal a malom gátját vagy tavát (pontosan meg nem állapítható) átmetszette. Feltételezhető tehát, hogy ez a malom egy olyan korszakban létesült, amikor a korábbi birtokhatár szerepe megváltozott, bizonyos mértékig súlytalanná vált, vagyis vélhetően a török időkben. E két adat alapján talán nem alap nélkül gondolhatjuk, hogy a „Kalán-malmot” a török hódoltság idején felköltöző rácok létesítették, egy Balkánról származó, kevésbé termelékeny malomtípust honosítva meg a tájon. Nem zárható ki ugyanakkor az sem, hogy a malomhely közelében a középkorban malom állt volna, mivel terepbejárásunk során egy – valószínűleg a középkori Szederjessel azonosítható – települést ettől a helytől néhány száz méterre nyugatra azonosítottunk.⁸⁹

Az alsó malomhely régiségéhez ellenben semmi kétség sem férhet, mivel az a terepbejárásunk során azonosított Enyőd középkori faluhelye alatt fekszik. Sajnos a tanúk által a malom fölött emlegetett enyődi templomot mindezidáig nem sikerült azonosítanunk. Ellenben a tómeder fekvése és a malomgát helyzete (melyen feltehetően a faluba vezető út is futott) is hozzávetőleges pontossággal megállapítható. A malomhely régiségéről árulkodik az a körülmény is, hogy a 19. század végéig megtartotta a falura utaló nevét, vagyis Enyedi-, ill. Enyődi-malomként emlegették, a vízikönyvbe is ekképp vették fel. A tanúk közül néhányan, igaz egy hamisnak bizonyult (a kercseligeti földesúr földszerzésének támogatását célzó) eredettörténetbe szöve a török előtti falu templomának „alapításával” hozták kapcsolatba.

*„ott volt háza Egyed nevű embernek, aki is azon a helen ahol mostanában is malom vagyon malmot csinált vala, arul nevezték egyed malmának és mint hogy ezen ember vagyonos ember volt az templomocskát is melynek falai látszanak ő építette, Sz. Egyed tisztességére azon okból azt is Egyedi templomnak hívták idővel osztán falunak elpusztulása után az Egyed nevét Enyődre fordították, és az malmot Enyődi Malomnak, a Templomot Enyődi Templomnak is nevezték...”*⁹⁰

⁸⁷A nevek említése: MNL Esterházy Rep. 92. Ad Fasc: C. No. 330. Balázs György és Vajkai Zsófia (1999. 255.) szerint a magyar kanalas malom a német löffelmühle tükörfordítása. Forrásaink szerint ennek a malomtípusnak ez volt a belső fejlődésű elnevezése.

⁸⁸Balázs – Vajkai 1999. 255–256.; Cs. Sebestyén 1908. 58; Vajkai 1983. 351.; Pongrácz 1967. 57–61.

⁸⁹Kercseliget, Berek. A szerzők terepbejárása, 2013. május 24.

⁹⁰Bári Mihály vallomása (60 éves, Szabadi), MNL Esterházy Rep 92. Ad Fasc: C. No. 324. 1747.

A visszaemlékezők mindegyike régi malomhelynek nevezi az Enyődi-malom helyét.

„azon puszta templomot és a régi ott lévő malmot a hol most is kercseligeti uraságnak malma vagon”⁹¹

Az Enyődi-malom a török világban is rácok tulajdonában volt. Első ismert tulajdonosa *Komadin Ignatia* nyergesi rác volt. A felszabadító harcok után már *Vuitza* és testvére, *Mitár Bradáskovics* bírta. A testvérpár a Rákóczi-szabadságharc idején társaikkal együtt a Dráván túlra menekült. Mitre Bradáskovics és fia Martin visszazatért a tájra, azonban „félelmükben” sem a malom újjáépítését, sem a letelepedést nem kísérelték meg.

„Volt szándékuk azon alkalmatossággal is midőn fel jöttek volt kurutz világ után, hogy megmaradjanak, de látván malmoknak is pusztulását, s azon kívül, hogy körül belül ottan ráczok nem laktának vissza mentek Litoban [Liptód, Baranya]”

Az épületet 1711 után a térségbe költöző magyarok építették újra. *Nagy* (avagy *Pap*) *Ignác* és *Lehőcz Ádám* dombóvári, valamint *Cséplő Mihál* szabadi lakos lettek az árendás molnárok, akik az akkor földesúrtól Madarász Lászlótól 10 évi adómentességet kaptak.⁹²

„Minthogy pedig a fatens [tanú] testvérbátyjával Cséplő Mihállyal és Dombóvári lakós sógorával megvizsgálván szederjesi puszta malomnak [Enyődi-malom] állapotját által látták azt, hogy jó volna ő nékik ott malmot újonnan építeni”⁹³

Az új malomépület az 1759-es térkép ábrázolása szerint fából készült és alulcsapott, kerékház nélküli malomkerék hajtotta. A malom az államosításig működött. Később – tulajdonosa után – Krakler-malomnak is nevezték. Az 1759-es térképen még malomtavas, az 1865-ös kataszteri térkép már árkos rendszerűként jelöli. A malomhoz futó víz a kercseligeti határban fekvő Bodó-malomtól, magasvezetésű csatornában jutott el az épületig, vagyis a vízkezelést tekintve a „modernizációs” folyamat itt is végbement. Tóth János építész az 1950-es évek végén még megörökítette az akkor már elhagyott, de álló, deszkafalú (talán zsilipelt, gerendavázis) épületet, amely feltehetőleg az árkos rendszerre való átállás idején (19. sz.) készülhetett.⁹⁴ A malmot a kollektivizálás után széthordták, lerombolták. Terepbejárásunk során a malomárok, a kerék mögött kimélyült kis tavacska és a malomépület törmelékei voltak kivehetők. Egyetlen épebb részlete a gerendelynél lévő, kváderkövekből rakott lábazat, mely esősebb időben most is félig vízben áll.

⁹¹Cséplő Mihály (46 éves, Szabadi) vallomása, MNL Esterházy Rep. 92. Ad Fasc: C. No. 324., 1747.

⁹²Farkas Mihály vallomása (58 éves, Szil), MNL Esterházy Rep 92. Ad Fasc: C. No. 324. 1747.

⁹³Cséplő István vallomása (n. a.), MNL Esterházy Rep 92. Ad Fasc: C. No. 333. 1759.

⁹⁴Tóth 1964. 212.

6. Területi koncentráció változása a 18–20. században

A 18. századtól kezdve a népesség megsokszorozódott a tájon. A gabonanövényeknek egyre nagyobb jelentősége lett, ezért a malmok száma is nőtt. Érdekes módon a Kapos mentén relatíve kevesebb a malom, mint a nagyobb esésű mecseki vizeken. Ez összefügg a Kapos szabályozásával, amelynek során a régi gátas malmokat elrontották és nagyobb kapacitású malomcsatornás malmokat helyeztek üzembe. A folyó kis esése miatt igen ritkán állhattak csak az új malmok.

Ebben az időszakban egy másik változást is megfigyelhetünk. A kisebb mellék-patakokon létesített malmok megfogyatkoztak. Egyik legszembetűnőbb változás, hogy a Mecsekről északnak folyó kicsi, de gyors folyású, nagy esésű patakokon épített malmok beszüntették tevékenységüket. Az 1920-as években szűnt meg a magyaregregyi Kápolna, a Krajcár, a Tótfülöp, a kárászi Peske, a szászvári Pacsker, melyeket nem modernizáltak. Megszűnésük oka a csekélyebb vízhozam mellett az lehetett, hogy az 1860-as évektől kezdve fokozatosan átalakult a vidék tájszerkezete. A török időkben és a 18. században kialakított mecseki irtásföldek az erdő- és legelő elkülönözések után az uradalom tulajdonába mentek át, aki beerdősítette azokat, tehát a malmok körül eltűntek a szántók. A szántóföldek területi súlya áttevődött a Völgységi-patak völgyébe és az attól északra fekvő dombságokra, ahonnan már hosszadalmas, fáradságos lett volna felszállítani a gabonát a szűk mecseki völgyekben fekvő malmokba. Ezekre a kis kapacitású, régi őrléstechnikájú, „kotyogó” malmokra még emlékeznek a molnárok leszármazói, de hogy mennyire idejélt múlt rendszerűek voltak arról a róluk fennmaradt „malomcsúfolók” tanúskodnak leghűségesebben.

A csikóstóttósi „Kotyogómalom” az adatközlők szerint olyan kis teljesítményű volt, hogy rigmus is szólt erről:

„Egy csöpp kevés, kettős sok / Három meg már nagyon sok.”⁹⁵

A kárászi Peske (Imhóf) malomról a következő, egyszerűbb őrléstechnikára, vízkezelésre és kombinált meghajtásmódra utaló visszaemlékezések maradtak fent:

„Azt mesélte mindig öregapám, hogy olyan kicsike ... olyan gyöngye vize volt, hogy amikor a kacsákat leengedték a vízre akkor megállt a kerék, mert elfogták a vizet... ezt csak olyan poénnak mondták.”⁹⁶

„...ilyen köves darálómalom volt, de én arra már nem emlékszem, de azt hiszem talán még az apám sem emlékezett rá, hanem azok is úgy hallották.”⁹⁷

„De víz nem volt (mindig) elég. Az emberek lépkedtek a keréken; taposó malom volt az régen.”⁹⁸

Ekkor szűntek meg a csekélyebb vízű dombsági patakokon létesített vízimalmok is, mint az egyházaskozári Sauerwein-malom vagy a hegyhátmaróci vízima-

⁹⁵BMFN 53.

⁹⁶Mezei Ottó, Kárász 48 é. (2004).

⁹⁷Mezei Ferenc, Kárász, 76 é. (2004).

⁹⁸Kereszturi József, 61 é. (1966, gy. Andrásfalvy Bertalan)

lom. A vízimalmok a 19–20. század fordulóján tehát a bővebb vízü és nagy esésű patakokon maradtak fent, és ott is volt rá esély, ahol kevés víz volt ugyan, de sok gabona termett. A 20. század elején már egy „veszélyes vetélytárs”, a gőzmalom vonzza magához a kuncsaftokat, s megkezdődött a szerényebb vízfolyásra települt malmok elsorvadása. Meg kell jegyeznünk, hogy ahol a malomgazdaságok anyagi lehetőségei engedték, segédmeghajtást (szívógáz motor, villanymotor stb.) használtak, illetőleg magát a vízimalmot alakították át gőzmeghajtásúvá. A modernizáció és a kedvezőtlen vízrajzi viszonyok a telephelyi folytonosságot nem mindenütt szüntették meg, becslésünk szerint még mindig jelentős számú, főként magasvezetésű rendszerű, középkori telephelyen felépült vízimalom volt üzemben. A malomhelyek fennmaradására nézve a legnagyobb változást az iparendelékek bevonása jelentette, melynek következtében az összes vízimalmot bezárták.⁹⁹

7. Tanulságok

A fenti példák alapján megállapítható, hogy a török kiűzése utáni újraterelések idején a középkori helyükön kontinuous települések malmait részben – nyilván megfelelő javítás, újjáépítés után – tovább használták. Ezek egy jól körülhatárolható csoportja az egykori várak közelében fekvő malmok csoportja, amelyek gátja a törökkorban átkelőhelyként is szolgált (Berki, Görbő). Egy részük középkori említésük alapján már a középkorban is fontos úthálózati és védelmi szerepet tölthetett be (Döbrököz, Simontornya, Tamási).

Számos elpusztult későközépkori-törökkori település régészeti azonosított helyén, illetve közvetlen közelükben is kimutathatóak malmok az újkorban, helyük a táj modern kori átformálásáig (vízszabályozás, tévesztés) alkalmas volt malom üzemeltetésére. Újkori térképek malom-jelölései – más, a kutatás által a településtörténeti kontinuitás lehetséges elemeiként már korábban is meghatározott tereptárgyakhoz (pl. utak,¹⁰⁰ csárdák¹⁰¹) hasonlóan – a középkori településhálózat táji lenyomatai lehetnek még abban az esetben is, ha középkori előzményükre nincs írott forrás.

A malmok kontinuitását tekintve fontos kérdés, hogy volt-e változás a török alatti malomhasználatban és a malmok vízkezelési gyakorlatában és szerkezeti megoldásai terén. Minden bizonnyal az egyszerűbb víztárolási és malomszerkezeti megoldások terjedtek el. Valószínűsíthetően gyakoribb lett a malomtavas elrendezés, új malomtípus lehetett a tájon (de legalábbis ekkor van róla először adatunk) a kanalas malom, melyet eddig csak Erdélyből és a Szörénységéből írt le a néprajzkutatás. A vidék újjáépülésével párhuzamosan a malmok száma is növekedett. Az új népesség beköltözésekor a régi malomhelyeket ismét használatba vették, de egyre inkább árkos rendszerűre építették ki azokat. A víz esési erejének tökéletes kihasználása végett a 18. század végétől magasvezetésű malomárok-rendszerek épültek, amin malmok sorozatát telepítették az uradalmak. A 19. század második felétől csökkent a malmok száma, a kedvezőtlen adottságú, kis kapacitású malmok megszűntek, helyükre döntően gőzmeghajtású vagy vízikerekes, de

⁹⁹Máté 2014.

¹⁰⁰Rosta 2010.

¹⁰¹Csiffáry 2003. 61.

segédmeghajtással szerelt, emeletes épületeket emeltek. A topográfiai kontinuitás azonban még így is sok malom esetében tovább élt, nem befolyásolta a vízviszszatartás rendszerének változása, amely alapvetően a népességnövekedésből és az őrléstechnika változásából következett. A változásokat mintegy sűrítve tapasztalhatjuk meg az Enyődi-malom esetében, ahol a török alatti és utáni hasznosítási rendszer és a 19. századi átalakítások hatása is megfigyelhető. Az Enyődi-malom végét – akárcsak a többi vízimalom bezárását – a malomipar államosítása jelentette, melynek következtében a vízimalmokat bezárták. A középkor óta élő telephelyi folytonosság és az egymásra szervesen épülő vízkezelési, tájhasznosítási modellek kontinuitása megszakadt. A nagy malomsűrűségű területek és a kontinuus malomhelyek meghatározása kitűnő útmutatással szolgálhat a helyi, természetbarát energianyerési módszerek (törpe vízierőművek) jövőbeli elterjesztésekor.¹⁰²

IRODALOM

BALÁZS György – VAJKAI Zsófia

1999 Horizontális vízimalmok Erdélyben és Portugáliában. In Balassa M. Iván – Cseri Miklós (szerk.): *Népi építészet Erdélyben*. Szentendre, Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum.

BMFN

1982 Pesti János (szerk.): *Baranya megye földrajzi nevei. I.* Pécs: Baranya Megyei Levéltár.

C. TÓTH Norbert

2002 Források Simontornya középkori történetéhez. *Levéltári Közlemények* 71. 93–137.

CS. SEBESTYÉN Károly

1908 A krassovánok kanalas malma. *Néprajzi Értesítő* IX. 50–59.

CSÁNKI Dezső

1897 *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. III.* Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.

CSIFFÁRY Gergely

2003 Útak és csárdák. In Viga Gyula – Holló Szilvia Andrea – Cs. Schwalm Edit (szerk.): *Vándorutak–Múzeumi örökség. Tanulmányok Bodó Sándor tiszteletére, 60. születésnapja alkalmából.* 59–63. Budapest: Archaeolingua Alapítvány és Kiadó.

DÁVID Géza

1982 *A simontornyai szandzsák a 16. században.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

2006 Bonyhád és környékének települései az oszmán korban. In László János – Szóts Zoltán (szerk.): *Előkészületek Bonyhád monográfiájához. Előadások a IV. Völgyégi konferencián (2005. november 26.).* 57–70. Bonyhád: Magyar Történelmi Társulat Dél-Dunántúli Csoportja, MTA Pécsi Akadémiai Bizottsága Város- és Helytörténeti Munkacsoportja, Völgyégi Múzeum.

DHA

1992 Georgius Györffy (edendo operi praefuit): *Diplomata Hungariae Antiquissima. I. 1000–1131.* Budapest: Akadémiai Kiadó.

DL

MNL, Diplomatikai levéltár (Mohács előtti gyűjtemény)

EKF

2004 Jankó Annamária–Oross András (közreműk.): *Az első katonai felmérés: a Magyar Királyság teljes területe 965 nagyfelbontású színes térképszelvényen, 1782–1785.* DVD-ROM. Budapest: Arcanum.

ENGEL Pál

2001 *Magyarország a középkori végén. Digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről.* CD-ROM. Budapest: Térinfo Bt. – MTA Történettudományi Intézet.

F. ROMHÁNYI Beatrix

2010 „A lelkiek a földiek nélkül nem tarthatók fenn...” Pálos gazdálkodás a középkorban. Budapest: Gondolat Kiadó.

¹⁰²Pl. tótszerdahelyi vízierőmű.

- FERENCZI László
2003 *A magyarországi ciszterci kolostorok malmainak topográfiaja*. Szakdolgozat. ELTE BTK Régészet szak. Kézirat. Budapest.
- FILEP Antal
2009 *Víz a „magasban.” Megjegyzések az árvízmentes térszínek és a domb- valamint a hegyvidékek hagyományos vízgazdálkodásához*. In Andrásfalvy Bertalan – Vargyas Gábor (szerk.): *Antropogén ökológiai változások a Kárpát-medencében*. L'Harmattan – PTE Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék, 65–108.
- G. SÁNDOR Mária
1964 Régészeti kutatások Márévárban (1960). *Magyar Műemlékvédelem* 1959–1960. (Országos Műemléki Felügyelőség Kiadványai II.) 127–138.
- HOLUB József
1963 *Zala megye középkori vízrajza*. Zalaegerszeg: Göcseji Múzeum. (A Göcseji Múzeum Közleményei 23.)
- KISS István
1938 *Simontornya krónikája*. Simontornya: a szerző sajátja.
- KŐFALVI Tamás
2006 *A pécsváradi konvent hiteleshelyi oklevéltára 1254–1526*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem.
- K. NÉMETH András
2011 *A középkori Tolna megye templomai*. Pécs: Publikon Kiadó.
2013a Adatok a pincehelyi török párkány lokalizálásához. *Castrum* 16. 1–2. 65–77.
2013b *Vizek és vízgazdálkodás a középkori Tolna megyében*. I. *Vízimalmok*. *Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve* 35. megjelenés alatt.
- LAMBRECHT Kálmán
1915 *A magyar malmok könyve: történeti anyag*. Budapest, Lampel.
- MÁTÉ Gábor
2009 *Mecsekségtől Somogyáig. Élet a dél-dunántúli pusztákon a török kiűzése után*. Kézirat.
2014 *A vízhasználat átalakulása az államosítás és a téjesztetés következtében a Völgységi-patak felső vízvidékén*. In Horváth Gergely Krisztián (szerk.): *Víz és társadalom Magyarországon a középkortól az államszocializmus időszakáig*. Budapest, Balassi Kiadó. megjelenés alatt.
- MERÉNYI Lajos
1904 *Az ozorai uradalom 1702-ben*. *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle* 11. 304–315.
1905 *A dombóvári uradalom a XVIII. század elején*. *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle* 12. 320–338.
- MKF
A második katonai felmérés.
http://archivportal.arcanum.hu/maps/html/katfelm2b_google.html
- MNL
Magyar Nemzeti Levéltár
- MÓRÓ Mária Anna
1981 *Az 1828. évi országos összeírás malomtörténeti adatai Baranyában*. *Baranyai Helytörténetírás* 1980. 281–315.
1982 *Baranya vármegye 1815. és 1842/44. évi malomösszeírásai 1*. *Baranyai Helytörténetírás* 1981. 223–255.
1983 *Baranya vármegye 1815. és 1842/44. évi malomösszeírásai 2*. *Baranyai Helytörténetírás* 1982. 105–122.
1986 *Baranya vármegye malmi 1785/86-ban*. *Baranyai Helytörténetírás* 1985/86. 439–474.
- MRT
1966–2012 *Magyarország régészeti topográfiaja*. 1–11. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- PESTY Frigyes
Pesty Frigyes kéziratos helynévtára. Baranya vármegye. Országos Széchenyi Könyvtár, Fol. Hung. 1114.
- PONGRÁCZ Pál
1967 *Régi malomépítészet*. Budapest, Műszaki Könyvkiadó.
- REUTER Camillo
1961 *Magyaregregy helynevei (Adattár)*. *Különlenyomat a Magyar Tudományos Akadémia*

Dunántúli Tudományos Intézete „Értekezések 1960” c. kötetéből. (Dunántúli Tudományos Gyűjtemény 32. Series Historica 15.) Budapest: Akadémiai Kiadó.

ROSTA Szabolcs

- 2010 A Kiskunsági Homokhátság középkori település- és úthálózata. In Nagy Balázs (szerk.): *Középkorimozaik. Az ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola doktoranduszainak tanulmányai*. 101–148. Budapest: ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola.

RÓMER Flóris

- 1866 Magyar régészeti krónika. *Archaeológiai Közlemények* 6. 98–111.

STIBRÁNYI Máté

- 2008 A Sárvíz középkori településhálózatának vázlata, avagy a templom és a hozzá vezető út. *Alba Regia* 37. 189–202.

SZABÓ Géza

- 2010a Dombóvár, Köztársaság utca (Kiskondai-patak K-i oldala). *Régészeti Kutatások Magyarországon* 2009. 189–192.

- 2010b A dombóvári régészeti kutatások és a környék története az őskorban. In Pap Norbert (szerk.): *Városunk Dombóvár a kezdetektől napjainkig*. 52–79. Dombóvár: Dombóvár Város Önkormányzata.

SZALAY Ágoston

- 1861 *Négyszáz magyar levél a XVI. századból. 1504-1560.* (Magyar levelestár 1.) Pest: Landerer–Heckenast.

SZAKÁLY Ferenc

- 1975 Források Tolna megye XVI-XVII. századi történetéhez. *Balogh Ádám Múzeum Évkönyve* 4–5. 1973–1974. 259–295.

SZŐKE SÁNDORNÉ ZSÍROS Mária

- 1983 Az 1692. évi Kelcz Mihály-féle összeírás. *Tanulmányok Tolna megye történetéből X. Szekszárd, Tolna Megyei Tanács Levéltára*. 5–32

TELEKI Domokos

- 1795 [1993] Egynéhány hazai utazások leírása Tót- és Horvátországoknak rövid esmértetésével együtt. Negyedik utazás. Éder Zoltán – Tamás Zsuzsanna (szerk.): *Egynéhány hazai utazások leírása*. Budapest, Balassi Kiadó.

TMFN

- 1981 Végh József – Ördög Ferenc – Papp László (szerk.): *Tolna megye földrajzi nevei*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

TML

Tolna Megyei Levéltára

TOLNAI Gergely

- 2012 *Palánkvárak Magyarországon.* (Opitz Archaeologica 4.) Budapest: Martin Opitz Kiadó.

TÓTH Boglárka

- 2002 A középkori Györgyi és ferences kolostorának azonosítása. *A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve XXIV.* Szekszárd, Wosinsky Mór Megyei Múzeum 133–146.

TÓTH János

- 1964 Népi műemlékek vizsgálata. *Magyar Műemlékvédelem* 1959–1960. 207–214. (Országos Műemléki Felügyelőség Kiadványai II.)

U. et C.

Magyar Nemzeti Levéltár, Magyar Kamara Archivuma, Urbaria et Conscriptiones

VAJKAI Zsófia

- 1981 Malomtipusok és a molnár mesterség a XIX. századi Magyarországon I. *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1978–1980.* Budapest, Magyar Mezőgazdasági Múzeum, 351–371.

- 1983 Malomtipusok és a molnár mesterség a XIX. századi Magyarországon II. *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1981–1983.* Budapest, Magyar Mezőgazdasági Múzeum, 349–368.

VASS Előd

- 1972 Törökkoppány 1556. évi első török adóösszeírása. *Somogy Megye Múltjából. Levéltári Évkönyv* 3. 57–73.

Zichy

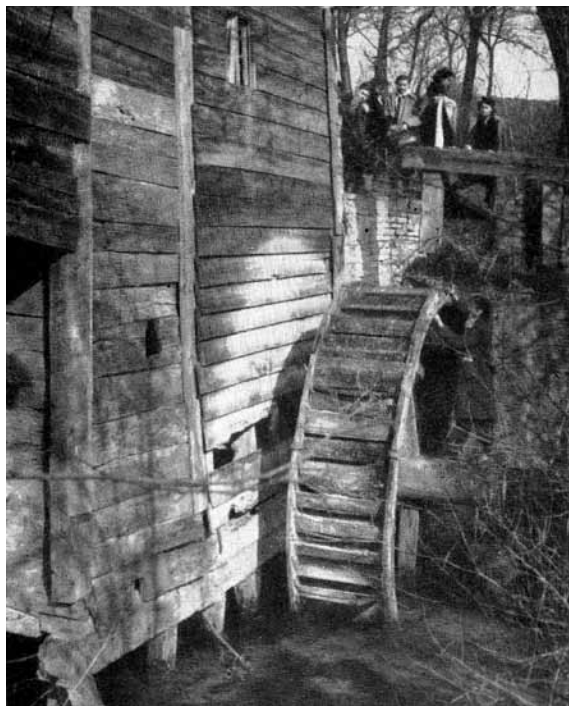
- 1871–1931 Nagy Imre–Nagy Iván–Véghely Dezső–Kammerer Ernő–Lukcsics Pál (szerk.): *A zichi és vásonkeői gróf Zichy család idősb ágának okmánytára. I–XII.* Pest–Budapest: Magyar Történelmi Társulat.

1. ábra – A malomtavas rendszerű Enyődi-malom ábrázolása 1759-ből.
MNL Az Esterházy és Eszterházy családok térképei, tervrajzai.
Arcanum, DVD-kiadvány, 2009. S016. No 155.

2. ábra – Az árkos rendszerű Enyődi-malom (Kis-Enyődi-malom) műszaki ábrázolása 1929-ből.
(Kis-Enyődi-malom vízimalmának terve, helyszínrajz.
Környezetvédelmi és Vízügyi Levéltár VI. 12. b. 246d. 110. cs)

3. ábra – Az Enyődi-malom
az 1950-es években
Tóth János felvétele. Tóth 1964. 212.

4. ábra – Az Enyődi-malom 2012-ben
Fotó: Máté Gábor

A nyereg, mint hungaricum, és lovas kultúránk lehetőségei

A konferencia résztvevői körében remélhetően nem ismeretlen, hogy 2002-ben a Néprajzi Múzeum – azóta példaértékű – műtárgykatalógus sorozatában, egy előtanulmányt követően,¹ földolgozhattam a múzeum nyereg kollekcióját, mind a magyar, mind a nemzetközi gyűjteményekben található anyagot.² Abban a szerencsés helyzetben lehettem, hogy ezzel egyidejűleg, mintegy közel ezer négyzetméteres időszaki kiállításon is bemutatathattuk a gyűjteményt, kiegészítve más hazai múzeum és intézmény, magángyűjtemény kapcsolódó tárgyi anyagával.³

A budapesti bemutatást itthon nyíregyházi, külföldön pedig több helyszínen megvalósuló kiállítás követte, természetesen kisebb terjedelemben, a helyi lehetőségekhez és adottságokhoz mért különböző adaptációkban (Szófia és Plovdiv⁴; Ljubljana⁵; Gerersdorf bei Güssing⁶).

Az érdeklődés, talán nem teljesen váratlanul, de mégis meglepően nagy volt, mégpedig minden kiállítási helyszínen, s a kiadványok is rövid idő alatt elfogytak.⁷ Igaz, a magunk részéről – korábbi gyakorlatunkat meghaladóan – éltünk az elektronikus megjelenítés lehetőségével is (lásd Gráfik Imre: *Magyar nyereg – tiszafüredi nyereg – keleti kulturális örökség. Der ungarische Sattel – Sattel von Tiszaferred – Östliche kulturelle Erbe.*)⁸

Öröndötes, hogy a tapasztalhatóan fennmaradt érdeklődés eredményeként a Néprajzi Múzeum a műtárgykatalógust, mely valójában egy nyereg-monográfiaként is értelmezhető, újra megjelentette, második, javított kiadásban (GRÁFIK 2012).⁹

¹ Gráfik 2001.

² Gráfik 2002a.

³ Gráfik 2002b; vö. Gráfik 2002c.

⁴ Lásd *Ungarszkite szedla.* (Katalog) Szófia. Szófia Magyar Intézet. 16 p.

⁵ *Nyeregbe Európa! / V sedlo, Evropa! / Int he saddle, Europe!* In Zdravc Polic, Nina (Urednica kataloga/ Editor): *Evropski etnografski muzej v SEM – European Ethnographic Museums in SEM 2. December 2004 – December 2005.* Ljubljana, Slovenski etnografski muzej. 38-39.

⁶ *Sattelfest. Historische Sättel, Reitzubehör und themenbezogene Kunstobjekte als Spiegel der ungarischen und internationalen Reitkultur.* Gerersdorf bei Güssing: Freilichtmuseum Ensemble Gerersdorf. (Einladung/Meghívó-leporellő)

⁷ Vonatkozik ez, az itt és most nem részletezendő – szakmai és közérdekű – írott (nyomtatott és elektronikus) reakciókakra, valamint a média legkülönbözőbb módjaiban és formáiban (rádió, televízió, internet) visszhangokra.

⁸ <http://www.pointernet.pds.hu/lovaglas/tudas/nyereg/magyarnyereg.html> – Letöltés: 2013.04.29.

⁹ Ebben – különböző okok miatt – nem volt lehetőség az időközben megjelent újabb szakirodalom bedolgozására.

A budapesti kiállítás vendégkönyvi bejegyzéseit később föl is dolgoztuk (lásd Gráfik Imre. „Rendszeresen olvassák el a vendégkönyvet!!!” – ELOLVASTAM!)¹⁰ A látogatói észrevételekből több olyan tanulság is levonható, melyek e konferencia kérdésfelvetéseivel is kapcsolatba hozhatók, illetve hozandók.

E konferenciát megelőzően is volt már arra nézve kísérletünk, hogy áttekintsük a nagy múltú lovas kultúránk tovább örökítésnek lehetőségeit a mai körülmények, valamint az elengedhetetlenül figyelembe veendő társadalmi, gazdasági igények követelményeinek számba vételével. Természetesen nem teljes körűen, hanem érdeklődésünkéből fakadóan elsősorban a *turizmus*¹¹ és a *kézműves hagyomány*,¹² valamint a *tradicionális műveltség*; a *népi kultúra* és a *tömegkultúra* összefüggéseinek tárgykörében publikálva,¹³ illetve előadásokon megfogalmazva¹⁴ kíséreltük meg az áttekintést, kifejezetten a továbbélés adta lehetőségekre koncentrálni.

A fentiekből föltehetően érzékelhető, hogy a tárgykör néprajzi és muzeológiai földolgozásai és a kiállítások nem csak szűkebb szakmai, hanem a szélesebb társadalmi érdeklődést is fölkeltek.

Ez a jelenség kétségtelenül összefüggésben volt és van egyrészt a lovas múltunk történeti hagyományaival, illetve azok egy részének újraélesztésével, másrészt a lovas kultúrának az élet újabb és újabb területein való megjelenésével.

Az előbbiek esetében gondolunk egyes lovas népszokások, lovas bandérium, és huszár hagyományok fölélesztésére, a magán lótarás és túra-lovaglás újra fölfedezésére.

Az utóbbiban pedig a társadalmi-gazdasági igények következtében Magyarországon is megjelent lovas torna, gyógy-, illetve terápiás lovaglás és főként a lovaglásnak, lovagoltatásnak a szabadidő kitöltésében, a rekreációban és a turizmusban való keresletére/kínálatára kell utalnunk.

Természetesen nem feledkezhetünk meg arról, hogy a különböző lovas sportok (lőversenyek ágazatai, fogathajtás) révén folyamatosan jelen volt és van a társadalom egy részében egyfajta ló-kultusz.¹⁵

A lótarás azonban meglehetősen költségigényes vállalkozás. Mégpedig olyan, ami költségkímélőbb formában, illetve módjában is igényli, szükségelteti különböző gazdasági ágazatok összehangolt tevékenységét. Az állattartó építményektől kezdve, a takarmány biztosításán át, a lovas felszerelések (úgy az ember, mint az állat számára) való differenciált kínálatáig.

Ha mindehhez hozzávesszük még, hogy a ló igen kényes állat, s a vele való foglalkozás speciális tudást, fölkészültséget kíván, továbbá, hogy gondozásához állatorvosi felügyelet is kell, akkor érzékelhetjük, hogy a lovas műveltség mennyi-

¹⁰http://www.magyarmuzeumok.hu/targy/288_%E2%80%9Erendszeresen_olvassak_el_a_vendegkonyvet%E2%80%9D – Letöltés: 2013.04.29.

¹¹Gráfik 2003a.

¹²Gráfik 2005d; 2006b; 2007; 2009; 2012.

¹³Gráfik 2005c.

¹⁴Lásd Gráfik Imre: Gondolatok a „fenntartható kézművesség” körében.

[http://www.vasimuzeumfalu.hu/hu/projektbeszamolok és
www.zalanepmuveszet.hu/nemzetkoziprojekt/gondolatok.pdf](http://www.vasimuzeumfalu.hu/hu/projektbeszamolok%20es%20www.zalanepmuveszet.hu/nemzetkoziprojekt/gondolatok.pdf) – Letöltés: 2013.04.29

¹⁵A lovas kultúra iránti érdeklődést a különböző tartalmú és színvonalú könyvkiadás is tükrözi. Az igényes kiadványok köréből elég csak utalnunk a Mezőgazdasági Könyvkiadó változatos és gazdag lóval, lótarással, lovaglással stb. foglalkozó köteteire, sorozataira. Ez utóbbiak közül kiemelkedik az úgynevezett „Lovas-akadémia” című sorozat.

re összetett része kultúránknak. Mégpedig olyan, amelynek egykor volt szélesebb körű ismeretanyaga – különböző és ugyancsak összetett okok miatt – részben kikerült a mindennapi életből, részben kikopott a hagyományból.

Ebből a gazdag és sokrétű kulturális örökségből jelen előadásunk/tanulmányuk tárgyát csak egyetlen, de meghatározóan fontos tárgy képezi; a *nyereg*, pontosabban a *magyar nyereg*.

Mindenekelőtt azonban tisztáznunk kell, mit is értünk *magyar nyereg* alatt? Mind a szakirodalom, mind a köznyelv e vonatkozásban ugyanis mutat némi bizonytalanságot. A Néprajzi Múzeum *nyereg* kollekcióját tanulmányozva¹⁶ utaltunk arra, hogy *nyereg* névvel jelölt tárgyunknak a különböző jelzőkkel való megnevezése, illetve megkülönböztetése egyfelől sokféle jelentésre enged következtetni, másfelől bizonyos átfedéseket tartalmaz. Mindenesetre a népekre, nemzetekre, népcsoportokra vonatkozó jelzős szerkezetek használata az írott forrásokban meglehetősen gyakori és változatos.¹⁷

A szövegösszefüggéseket vizsgálva a *magyar* jelző ilyen esetekben, egyrészt többes jelentéssel is rendelkezhet, másrészt igen összetett jelentéstartalmat is magába foglalhat. Példaként felidézzük, hogy utalhat:

1. a *nyereg készítőjére, műhelyre, készítési helyére*;
2. a *nyereg használójára*;
3. a *nyereg előfordulási, származási helyére*,

de akár a felsoroltak közül egyidejűleg többre is. Természetesen a fenti vonatkozások tovább részletezhetők.

A *nyereg, mint tárgy* felől közelítve tehát annak magyar voltánál többféle szempontot lehet/kell érvényesítenünk:

- a) A legfontosabb az *anyag és a szerkezet*. Ebben a tekintetben a felhasznált *nyersanyagok* és a különböző *technikai megoldások, technológiai eljárások* (pl. *fűzés, csapolás, ragasztás, szögelés*) alkalmazásaként előállott *szervezeti-felépítésbeli eltérések, különbségek* a meghatározóak.
- b) A kész *nyeregvázak, nyergek alaki-formai megjelenése* a következő ismérv, mely természetesen összefügg az előző pontban foglaltakkal, de azon túl – műhelyekhez és mesterekhez köthető – további jellegzetességeket mutathat.
- c) Az egyes *nyergek* használatával, funkciójával összefüggő *felszereltség* ugyancsak lényeges és jellemző lehet a magyar vonatkozásokat tekintve.
- d) Végezetül, mintegy az előzőeket kiegészítendő, a *nyeregvázakon, és a felszereltségen alkalmazott díszítő eljárások és technikák* eredményeként megfigyelhető *díszítmény jegyek, elemek, motívumok*, illetve azok rendszerre is utalhat sajátosan magyar jellegre.

Kutatásaink és vizsgálódásunk alapján úgy tűnik, hogy a – bizonyíthatóan a magyarság által használt *nyergek* alapvetően a *kápás-talpas szerkezetű* alaptípusba sorolhatók. E kétségtelenül *keleti (ázsiai) eredetű és fejlődésű* *nyeregtípus* már karakteres példányait a honfoglaló magyarság régészeti anyagában is kimutatták a feltárások és a kapcsolódó *nyeregrekonstrukciók*.¹⁸

¹⁶Gráfk 2002a.

¹⁷Lásd: Gráfk 2002a. 9.

¹⁸Lásd: Bálint 1974; Dienes 1972; László 1943; Mesterházy 1982; Révész 1993; H. Tóth 1974.

A fentiekből kitetszik, hogy a magyarság a Kárpát-medencébe egy kifejlett nyeregtípus ismeretével és használatával érkezett. Ez a típus az ázsiai nomád népek körében fejlődött ki, változatai a mai napig fellelhetők Közép-, és Kelet-Ázsiában.¹⁹

A honfoglalás óta eltelt időszakban a Kárpát-medencében – különböző hatások és követelmények hatásaként – első fejlődés következtében megszilárdult a *kápás – talpas/deszkás* alaptípus. Ilyenformán joggal nevezhető ennek és a magyarság különböző társadalmi rétegei, csoportjai körében elterjedt változatainak *magyar nyereg*-ként való megnevezése. A variánsok áttekintése alapján azt állíthatjuk, hogy e nyereg legfontosabb jellemzői az alábbiak:

- a szerkezet minden esetben kápás-talpas/deszkás nyereg-felépítésű, úgynevezett far-bőrös áthidalású, az egyes részek összeillesztése, rögzítése eredendően bőrszíjjal történt;
- a honfoglalás korából származó (régészeti) leleteknél, mind az első, mind a hátsó kápán hiányzik a későbbi példányokra jellemző, hangsúlyosan formált, úgynevezett kápafej;
- a későbbi korszakokban használt nyergeknél többnyire az első kápán már előfordul/hat kápafej, a hátsó kápa azonban még döntően karéjos kiképzésű;
- az újkorhoz közeledve már többnyire mindkét kápán megtalálható a különbözőképpen kifaragott kápafej;
- A 18–19. századi recens példányoknál – különösen a tiszafüredi mesterek által készítteteknél, illetve az e készítő központ hatása alatt álló típusoknál mind a vízszintes nyeregdeszkán, de főként a kápafejekon jellegzetes faragott díszítmények jelennek meg;
- minél korábbi egy nyereg annál valószínűbb a kápák dőlésszögének a 90 fokhoz való közelítése, de megfigyelhető, hogy az első kápa mindig meredekebb állású, mint a hátsó.

Ezt a ló és lovas számára egyaránt funkcionálisan megfelelő és kímélő szerkezeti megoldást standardizálta a magyarság a középkorban, s ezt örökölte át az a nyeregváz, amelyet magyar nyeregkészítő mesterek terjesztettek el itthon, majd a huszárság révén, külföldön is. Ennek, az első és hátsó kápafej (gombos, kanalas) kiképzésével és faragott, jellegzetes motívumokkal díszített, félreismerhetetlenül karakteres változatait bizonyítottan a tiszafüredi nyergesek (és hatásukra más központok is) készítették.

Ilyenformán a magyar nyelvterület középső részén, az Alföldön fejlődött ki az a sajátos típus-változat, melyet legismertebb készítési helyéről (Tiszafüred) *füredi nyereg*-nek nevezünk.

E nyereg típust – megítélésünk szerint – minden kétséget kizáróan magyar szellemi és kézműipari terméknek tekinthetjük, mely teljes mértékben megfelel a hungaricum-okkal szemben támasztott követelményeknek.²⁰

¹⁹ Lásd: Gráfik 2002; Szöllösy 1998.

²⁰ „A hungarikum – olyan megkülönböztetésre, kiemelésre méltó magyar nemzeti érték, amely több évszázada vagy nemzedékek során, vagy akár a közelmúltban történt létrejötte révén a történelmi és a mai Magyarországra jellemző mivoltával, egyediségével, különlegességével és minőségével a magyarság szimbólumává vált, továbbá – belföldön és külföldön egyaránt tükrözi a magyarsághoz tartozást, – ...” (http://www.m70.hu/hu/cikk/hungarikum_torveny2011_2/) – letöltés 2013.04.29.

A legújabb kutatások alapján: „Tiszafüreden a nyereggyártás történetét a 18. század közepétől tudjuk nyomon követni. A mesterség füredi előzményeinél csak feltételezésekre szorítkozhatunk... 1755-ben egy polgári perből arra következtethetünk, hogy a füredi nyergek már ekkor ismertebbnek számítottak... Az 1765 és az 1766-os évekből két, a helyi magisztrátus előtt lefolytatott eljárásban is szó esett a nyergesekről... A két perben név szerint a következő nyeregcsinálókat említették meg: ..., mely a 18. század utolsó harmadára minimum nyolc mester és legény egyidejű munkálkodását igazolja. Még ha időszakosan dolgoztak is, termelésüket már jelentősebbnek kell tartanunk. Munkájuk szervezettebb volt, hiszen már megrendeléseket is teljesítettek...”²¹

A füredi nyeregkészítők a 18. század második felében már külföldre is eljutottak. „Európa összes uralkodói a mi világhírű huszárságunk mintájára állították fel az új huszárezredeiket, amelyek nemcsak a mi magyar egyenruhánkat, fegyverzetünket vették át, de magyar nyergeinket és kantárainkat is. Nagy Frigyes burkus (porosz) király is teljesen magyar mintára szerelte fel és képezte ki huszárságát, magyar tiszteket és altiszteket kérve ehhez és ugyanakkor nagyszámban vittek ki tiszafüredi nyergesmestereket is, akik Poroszországban készítették a porosz huszárság részére szükségelt nyergeket.”²²

Egy a 18. század végéről származó ország-leírásban Tiszafüredről az olvasható, hogy ott: „nevezetes magyar nyergeket készítenek”.²³ A 19. század első évtizedeiből is van adatunk arra, hogy tiszafüredi nyergeseket külföldre vittek. A múlt század közepén kiadott Fényes Elek-féle geográfiai szótár Tiszafüred leírása kapcsán kiemelte, hogy: „lakosai ... híres magyar nyergeket csinálnak, úgy hogy 1819-ben a Porosz kormánysház is vitetett innen két nyereg-gyártó legényt Berlinbe”.²⁴

Erről az eseményről megemlékezik Szendrei János is a magyar viselet történetének fejlődéséről írott munkájában. Szerinte „két fiatal parasztleányt visznek ki Berlinbe, hogy ott megmutassák, miként kell csinálni a híres tiszafüredi huszáryerget”.²⁵

A 19. század közepéről származó ország leírásokban is többször találkozunk a tiszafüredi nyereggyártással, illetve annak kiválóságára vonatkozó utalásokkal. Erdélyi János 1842-ben Pestről Aradra utaztában a Tiszán átkelve jegyezte meg: „Tiszafüredről annyit tudtam, hogy ott a legjobb magyar nyeret készítenek...”²⁶

A tiszafüredi nyereggyártásról a későbbiekben is vannak szépirodalmi adataink. A magyar anekdotakincséből úgy tudjuk, hogy mikor 1846 nyarán gróf Széchenyi István a Pannonia gőzösön Tiszafüredre érkezett, az üdvözlő küldöttség szónokája, a hírhedt Józsa Gyuri egy remekbe készült füredi nyereggel kedveskedett neki a vidék népe nevében.²⁷

²¹Füvessy 1996: 355–357.

²²Pettkő-Szandtner 1931: 211.

²³Vályi 1796: I:698.

²⁴Fényes 1851: I:28; vö. Palugyai 1854: 337; Jókai 1891: 50.

²⁵Idézi Csefkó 1922: 123.

²⁶Erdélyi 1985: 36.

²⁷Tóth 1888–1903: II:283–284.

A 19. század végéről Móricz Pál műveiben találkozunk a füredi nyereggel. A *síjgyártó mesterségről* című írásában olvasható: „Mert a betyár szerette a sallangos pompát, a szép szerszámot, a szép magyar nyeret, mihez tisztafüredi faragók faragták a favázat...”, illetve: „... úgy rémüldözött egy becsületes rézpálcás, fekete birkabőr bundás, tisztafüredi nyeregtől is”.²⁸

Más alkalommal részletesebb leírást is ad: „Hírét, nevét, ősdívatját veszette a füredi nyereg is. Ezeket a tetszetős és czélszerű lovaskésztségeket pihekönnyű száraz nyárfából faragták és sodrott bélhúrral húrozták fel. Pogányos díszüket a rézveretű kápa alkotta. Árpád apánk óta századokon át változatlanul használták lovasaink a füredi nyeret... A mi sallangos, csótáros, bogláros, pillangós, csillagos könnyed kantár, hám- és nyeregszerszámainkat egyszálú, otrombán nehézkes, idegen portékákkal cserélgetjük fel.”²⁹

Az egyszerű szerkezetű, de kiváló adottságú tisztafüredi nyeregre történő utalás még a 20. században is feltűnik, mégpedig igen szemléletesen leírva az úgynevezett debreceni-füredi nyeret: „Kápája kisdéd és kackiás, azaz telemetszve csillagokkal, a nyeregfőn pedig ötágú korona... A mű csinos, könnyű s egyszersmind erős: valóban díszre méltó... hajlása igen tökéletes, egészen természethez van vágva, s ha jól használták, a lovat nem rontja.”³⁰

A *füredi nyereg*, tehát mint (alap)típus mintául szolgálhatott más vidékek, tájak nyeregkészítő mesterei számára is.

A tisztafüredi típus alkalmassága és népszerűsége egyaránt igazolódott, illetve terjedt a korai huszárnyergek révén is. Történeti tény, hogy a huszárság mintájára Európa-szerte létrehozott könnyűlovas fegyvernem általános elterjedésével a magyar típusú nyergek évszázadokon át nélkülözhetetlen kellékei voltak a hadifelszereléseknek. (Itt közbevetőleg meg kell jegyeznünk, hogy a 18. századi Európában könnyűlovasságnak elsősorban a magyar huszárokat, és az oroszországi kozákokat, valamint a lengyel ulánusokat tekintették.) A könnyűlovasság sajátos magyar válfajaként kialakult huszárság hadi sikerei révén Európa-szerte ismertté vált, s a Rákóczi-szabadságharc bukása után a huszárok mindenütt szívesen látottak voltak.³¹ Ez a magyarázata annak, hogy a 18. század elejétől

²⁸ Móricz 1982: 54–55 és 63.

²⁹ Móricz 1913: 204.

³⁰ Kuthy 1906: I. 40–41.

³¹ Legújabb tudástárunk szerint: „A *huszár* szó a latin *cursarius* ('portyázó, rabló, fosztogató') elszlávosodott *guszar* alakjának átvételével alakult ki. A lovas rabló -ok a 14–15. sz.-ban tűntek fel, először magyaro. D-i részén. I. (Hunyadi) Mátyás idejében már ~nak (*hussarones*) nevezték a fekete sereg könnyűlovasságát. A ~ság a 16–17. sz.-i törökellenes harcokban vált a magyar haderő alapvető fegyvernemévé. ... A 18. sz.-ban számos európai hadseregben szervezték meg magyar mintára magyar tisztekből és nagyrészt magyar katonákból saját ~ezredeiket. Leghíresebb közülük a bercsényi László által 1720-ban Franciao.-ban al. ~ezred.” (Magyar Nagylexikon 9. Gyer-lq Budapest, Magyar Nagylexikon Kiadó. 1999. 711.) - Az ismert internetes szabad enciklopédia egy 1831-ben megjelent forrásra hivatkozva (Encyclopaedia Americana) széles körben elérhető információja a huszár (szó) fölbukkanását korábbra teszi: „egy 1403-ban kelt latin nyelvű okmány említ egy huszár kapitányt, továbbá egy valószínűleg a 15. század elején írt okmány egy Imre Huszár nevű egyént, és végül egy 1449-ben kelt okmány magyar huszárt említ. Mátyás király egy 1481-ben írt latin levelében a fekete seregén belüli könnyűlovasságot már huszároknak (*hussarones*) nevezi („*equites levis armaturae, quos hussarones appellamus*” magyarul „*könnyű fegyverzetű lovasok, akiket huszároknak nevezünk*”). – lásd <http://hu.wikipedia.org/wiki/Huszar> – letöltés 2013.04.29.

kezdve a világ harmincnégy országában terjedt el a könnyűlovasság e jellegzetesen magyar megjelenési formája.³²

A magyar s azon belül a füredi nyereg és a huszárnyergek összefüggéseit vizsgálva – mint arra már korábban s más vonatkozásban idézett adataink is utalnak – azt tapasztaljuk, hogy a 18–19. század fordulójáig lényegében azonos típusról beszélhetünk. Ezt követően figyelhető meg a huszárnyergek olyan jellegű és kisebb-nagyobb mérvű átalakítása, fejlődése, illetve fejlesztése, mely már több ponton eltérést mutat a magyar s legfőképp a füredi nyeregtől. Ennek egyik jele, hogy 1832-től a huszárnyergeknél elhagyták – a felbukások alkalmával sok szerencsétlenséget okozó – első kápafejeket, s csak a hátsót tartották meg, a málha célszerű elhelyezésére. Más kisebb változtatásokkal együtt, „tehát 1832-ben már az alsó heveder (terhelő), a csattal ellátott felső heveder, a vasalással erősített kápák és a hátsó kápán megmaradt kápafej különböztetik meg az ősi magyar nyergektől huszárnyergeinket”.³³

A huszárnyergek 1868-ban történt egyszerűsítése és a később végrehajtott változtatások már véglegesen eltávolították a „legmagyarabb fegyvernem”, a huszárság legfontosabb felszerelését az egykori magyar (tiszafüredi típusú) fanyeregtől.

De az alapvető szerkezeti megoldás, a nyeregváz struktúrája sokáig fennmaradt. Ezt igazolják azok a források, hadi felszerelés leírások, melyek kifejezetten magyar nyeregről tesznek említést. A legfontosabb ezek körében a krími háborút helyszínen tanulmányozó George B. McClellan leírása, mely még vázlatrajzzal is dokumentált³⁴, illetve az általa kifejlesztett és hadrendbe állított nyeregtípust,^{35,36}

Az eddigi kutatások és a leggazdagabb, illetve a legrangosabb közgyűjtemények anyagát feldolgozó vizsgálatok alapján³⁷ tehát megállapíthatjuk, hogy nyergünk keleti kulturális örökségünk része, mely a Kárpát-medencében történt megtelepedést követően bizonyos belső fejlődésű folyamaton ment át.

Ennek eredménye a *magyar nyereg*, s annak legerteljebb változataként a *tiszafüredi nyereg* – a használatból való kiszorulásáig – parasztságunk köznapi életében és ünnepi alkalmában is megbecsülés tárgya volt.

A köznépi nyereghasználattal szemben külön tanulmányozást igényelnek a díszített, illetve dísznyergek, melyek féltett, valóságos családi ereklyék voltak a nemesség és az arisztokrácia körében.³⁸ Csakúgy, mint a különböző speciális

³²Zachar 1984: 459; vö. Mac-Carthy – arjaud – De Cleene 1986.

³³Pettkó-Szandtner 1931: 213.

³⁴Lásd McClellan 1857. 211. „The rest of the cavarly have the *Hungarian saddle*; it differens from the Austrian modell principally int he manner of attaching the equipment; the forks are permanently bolted to the bars; there is more iron work upon it, and small skirts are attached to it. Eight sizes of trees are made; the average weight of the bare tree is seven pounds.”

³⁵Lásd Steffen 1973. 63-64. „Captain McClellan always asserted that his saddle was the result of intensive of European saddles, and mora often thna noz military quote him as claiming that he used the best feature of the *Hungarian* and Mexican trees to perfect his design. It is strange to me that military writer has seen through this bit of subterfuge on McClellan’s part and revealed the true source of the McClellan design.”

³⁶Vö. Beatie 1981.; továbbá Dorsey – McPheeters 1999. A különleges értékű forrásra Mayer Tamás volt szíves felhívni a figyelmet, s neki köszönhetem az amerikai hadfelszerelésekről szóló kötetek tanulmányozását is. Kollegiális és önzetlen segítségéért ez úton, és itt is köszönetem fejezem ki.

³⁷Frecskay 1912, Füvessy 1996; 2002; Gráfik 2000a; 2000b; 2002a; K. Kovács 1981; Paládi-Kovács 2001; Temesváry 1995; U. Kóhalmi 1972.

³⁸Lásd Temesváry 1995.

célokra, alkalmakra (vadászatra, női lovaglásra) készült nyergek, mint például az úgynevezett dámanyergek.³⁹

A magyar nyereg kutatása azonban nem tekinthető lezártnak.⁴⁰ Az új-, illetve legújabb kori lovaglási igények nyeregszükségleteinek kielégítése kapcsán felerősödött szakmai érdeklődés több tipológiai és nyeregrekonstruktív kérdést is felvetett. Egyes vélemények szerint ezek kapcsán indokolt a régészeti, történeti és néprajzi anyagra épített nyeregtipológia finomítása. A kérdés felvetői a következőképpen fogalmazzák meg kiindulási pontjukat, törekvéseiket és következtetéseiket: „... a tiszafüredi nyereg a magyar nyereg egyetlen és kizárólagos őstípusaként (és egyszersmind a világ legtökéletesebb nyergéeként) került be a köztudatba. Jelen dolgozatunk egyik nem titkolt célja, hogy a készítési és használati tapasztalatok alapján a tiszafüredi nyeret – értékei elismerése mellett – megfosszuk kizárólagosságától, és helyére tegyük. A nyeregkészítéshez és egy tervezett nyeregmonográfiához végzett múzeumi adatgyűjtések irányították rá a figyelmünket, hogy a magyar parasztnyergeknek a közismert tiszafüredi típus mellett más típusai is léteznek, amelyekről irodalmi adat csak igen kevés van, vagy egyáltalán nincs. Még árnyaltabb képet kapunk, amikor vizsgálódásunkat kiterjesztettük a 19. század előtti főúri nyergekre is.”⁴¹

Az elgondolkodtató, de nem minden vonatkozásban meggyőző okfejtés szerint a magyar nyergek körében négy főbb típus különböztethető meg, melyek nem annyira alapvető szerkezeti felépítésükben, mint inkább több-kevesebb részletben, például az összeillesztési módban, az áthidalás megoldásában mutatnak eltéréseket:

1. fűzött kápájú, farboros nyergek (jellegzetesen az úgynevezett tiszafüredi nyereg),
2. csapolt kápájú, farbor nélküli nyergek (erdélyi nyergek),
3. csapolt, ragasztott kápájú, farboros nyergek (csontos nyergek),
4. faboltozatos nyergek (az úgynevezett szárt nyergek).

A felállított tipológia – véleményünk szerint – néhány vonatkozásban további pontosításra szorul. Anélkül, hogy túlzottan belemennénk a részletekbe, kérdésesnek tarjuk, hogy valódi alaptípusokról van-e szó, vagy az 1–3. pontban elkülönítettek esetében csupán altípusokról, különös tekintettel a lehetséges technikai-technológiai megoldások előforduló kombinációira. A 2. csoportba soroltakra nézve a Néprajzi Múzeum gyűjteményében vannak ugyan példák,⁴² de néhány esetben előfordul a farbor is, s nem tudjuk pontosan megállapítani, hogy későbbi kiegészítésről van-e szó,⁴³ vagy más esetben egyszerűen csak hiányzik.⁴⁴ Ezzel szemben az úgynevezett faboltozatos nyergek meglétét, illetve elterjedtségét sem a recens anyagból, sem a népi-paraszti (köznépi) nyereghasználatból nem tudjuk meggyőzően adatolni.

A hagyományos farboros nyergekkel szemben megfogalmazott kényelmetlenség, azaz az első kápának a combok feltörésére vonatkozó megállapítás

³⁹Vö. Kürti 2011.

⁴⁰Vö. Kun 2003.

⁴¹Malya–Szöllősy 2000: 431.

⁴²Ltsz.: 15164, 86646, 88369, 88372.

⁴³Ltsz.: 38945, 68.122.5.

⁴⁴Ltsz.: 38946.

esetében a szerzők megfelelnek a paraszti hátalásban (is) általánosnak tűnő gyakorlatról: a nyergen átvett báránybőr használatáról. A tiszafüredi típusú nyergek ülésének bizonytalansága, azaz a lovas testsúlyának illetve súlypontjának a ló hátán, illetve a hátalást szolgáló nyergen való eloszlása megítélésében pedig a szerzők is idézik a kiegyensúlyozás ismert megoldását: a ló hátán az úgynevezett előrébb nyergelést.⁴⁵ Mindezeket túl további tényezőket is figyelembe kell venni. Egyrészt a hagyományos könnyűlovas-nyergelés során a lovas gyakran szinte állt a kengyelben, azaz nem kizárólagosan és egyfolytában csak ült a nyeregben. Másrészt az állandó és hivatásos lovas életmód, mint azt a huszárok esetében is láthattuk, szinte folyamatosan kisebb-nagyobb változtatásokat eredményezett a használt nyergeken, keresve és megtalálva az alaptípus módosításával az optimális megoldást. A hátalás népi, paraszti gyakorlatában pedig a nyeregben való közlekedés többnyire nem volt huzamosabb időtartamú. Továbbá arról sem szabad megfeledkezni, hogy az úgynevezett füredi típusú nyergek falusi, mezővárosi használatában a nyergek beszerzése (olcsóbb volta), esetleges javítása egyrészt a nyeregkészítő mesterek révén biztosított volt, másrészt – éppen az egyszerű szerkezet és a nem különleges anyagigény következtében – vannak adataink az egyszerű pótlások, javítások házilag elvégzésére is. Legvégül pedig kissé anakronisztikusnak ítéljük a múlt századok nyergein és lovasain számon kérni az újkor úgynevezett modern lovaglási ismereteit, illetve a különleges és speciális igényeket kielégítő lovaglási módokat, valamint az azokat szolgáló megoldásokat.

Valójában ez a feladat vár napjainkra, különösen akkor, ha azt akarjuk, hogy a magyar (tiszafüredi típusú) nyereg ne csak múzeumi műtárgy legyen, hanem olyan használati tárgy, amely egyszerre utal anyagában, szerkezeti elemeiben és kiegészítőiben a hagyományokra, és változataival pedig egyidejűleg képes legyen kiszolgálni a különböző lovaglási igényeket. Hogy ez megvalósulhasson azt részben a nyeregkészítés, a nyereggéártás hagyományainak átörökítésével, részben olyan újítások, javítások, megoldások keresésével és alkalmazásával érhetjük el, melyek alkalmassá teszik a magyar nyeret a legkülönbözőbb hátalási igények kielégítésére.

Igény van, illetve kialakítható, amire jó példa az a törekvés, amely Veszprém megyében több tekintetben már meg is valósult.⁴⁶ E téren is megfigyelhetők speciális törekvések, mint például a lovas íjászat föllevenítése, illetve meghonosítása.⁴⁷

Vizsgálódásaink szerint azonban a nyergek esetében – mint minden más árunál – , bármilyen célra, funkció ellátására is készül, egyéb fontos, és nem elhanyagolható tényezők figyelembevétele és érvényesülése is szükséges.

E tényezők köréből részben az előállítás, illetve a készítés, részben a forgalmazás, illetve a kereskedelem szempontjából – s nem mellékesen a minőségi, illetve a tartóssági követelményeknek nem megfelelő külföldi (palesztin, afgán stb.), uniiformizált nyergek kiszorítása érdekében – különösen fontos az alábbiak figyelembe vétele és érvényesítése:⁴⁸

⁴⁵Vö. Malya–Szöllősy 2000: 433)

⁴⁶Lásd Fehér – Horváth 2011.

⁴⁷Lásd Kassai 2001; Németh - Vargha – Kovács Kövi 2010.

⁴⁸Vö. Gráfik 2006b.; 2007.

1. Piacképes termékkel megjelenni a piacon:
 - választékbővítő legyen
 - hiánypótló legyen
 - minőségi legyen
 - identitás kifejező legyen
 - „kuriózum” legyen
2. Ár-érték viszony ideális alakítása:
 - több árkategóriában legyen kínálat
 - megfizethető legyen
 - a készítő és/vagy a vásárló ártámogatást kapjon
 - a külföldi áruval szemben versenyképes ár legyen
 - a vásárlóerő növelése

Ezeknek a szempontoknak a figyelembevételével kell mind a nyeregkészítés tudásanyagának (a nyersanyagtól a technikai fogásokon át, a szerkezeti sajátosságokig), hagyományának átörökítését (nyereggyártó képzés), mind pedig a forgalmazás, kereskedelmi kínálat, marketing feladatait megoldani.

Mintegy záró gondolatként szükségesnek tarjuk – nyomatékkal – megjegyezni, hogy szinte minden téren és vonatkozásban elengedhetetlennek véljük, mint azt általánosságban kifejtettük:⁴⁹ a „fenntartható kézművesség” érdekében azonban még több tényező serkentő hatására, s nem kevés társadalmi – gazdasági – politikai (pozitív diszkriminációt is magába foglaló) támogatásra van szükség.

Mit jelent ez konkrétan a nyereggyártó mesterség és a magyar nyereg, mint Hungaricum jövője szempontjából? A teljesség igénye nélkül az alábbiakat:

1. A környezetbarát anyagfelhasználást és technikát-technológiát alkalmazó kézműveseket vállalkozásaikban pozitív diszkrimináció segítse (például kedvezményes indulási tőke, hitel, adó, műhely-, illetve standhasználat).
2. A hagyományos kézműves alkotókat *speciális* (társadalmi-gazdasági, politikai és szociális) *érdekvédelem*, valamint (nyersanyag) *beszerző* és (kereskedelmi, piac-felderítő és áru-közvetítő üzleti) *értékesítő szövetkezet* támogassa.
3. Olyan kézműves tevékenységekre kell koncentrálni – s a nyereggyártás lehet ilyen –, amelyek a hivatalos, úgynevezett szakképzésben (gazdaságosági okok miatt) nem szerepelnek, de amelyek *kiegészítő tevékenységként* alkalmasak hozzájárulni a társadalmi hasznosság kiterjesztéséhez. Gondolunk itt elsősorban a foglalkoztatottság (akár „csak” részleges) és a jövedelemszerzési lehetőségek (akár „csak” bérpótló) kiterjesztésére.
4. Minden kézműves tevékenység – s így a nyereggyártásban is – képzésében (ahol csak lehet), s így a nyereggyártásban is, biztosítani kell, hogy a gyakorlati időt (vagy annak legalább megfelelő arányú tartamát), de az úgynevezett elméleti képzés egy részét is, ne csak iskolákban és tanműhelyekben,

⁴⁹Gondolatok a „fenntartható kézművesség” körében. <http://www.vasimuzeumfalu.hu/hu/projekt/bszamolok> és www.zalanepmuveszet.hu/nemzetkoziprojekt/gondolatok.pdf

hanem gyakorló mesternél, annak műhelyében végezzék a tanoncok. Azaz a képzésbe jobban integrálni kell a még hagyományos keretek között dolgozó mestereket.

Csak a fentiek érvényesítése révén véljük esélyesnek a magyar nyeregnek, úgy is, mint középkori kulturális örökségnek, úgy is, mint Hungaricumnak a jelenkori kultúránkba való beillesztését, betagolódását.

IRODALOM

BÁLINT Csanád

1974 A gádorosi honfoglalás kori nyereg. *Archaeologiai Értesítő* 101. sz. 17–44.

BEATIE, Russel H.

1981 *Saddles*. University of Oklahoma Press: Norman.

CSEFKÓ Gyula

1922 Füredi nyereg. *Magyar Nyelv* XVIII. 123.

DIENES István

1972 *A honfoglaló magyarok*. Budapest. Corvina Kiadó.

DORSEY, Steohen R. – McPHEETERS, Kenneth L.

1999 *The American Military Saddle, 1776-1945*. Collectors' Library, Eugene, Oregon.

ERDÉLYI János

1985 *Úti levelek, naplók*. Vál., szerk. és bevezette: T. Erdélyi Ilona. Budapest. Gondolat.

FEHÉR Károly – HORVÁTH Zsolt (szerk.)

2011 *Lovak, lovasok. Lovas hagyományok, értékek, hungarikumok Veszprém megyében*. Budapest.

FÉNYES Elek

1851 *Magyarország geographiai szótára I-II*. Pesten. Kozma Vazul Ny.

FRECSKAY János

1912 *Mesterségek szótára. 1. r., Ötven iparág leírása. 2. r., Ezen iparágak összesített magyar-német és német-magyar szótára*. Budapest. Hornyánszky Ny.

FÜVESSY Anikó

1996 A tiszafüredi fanyergek és faragott díszítményeik. *Múzeumi Levelek* 75. sz. II: 353–368.

2002 *A füredi nyereg*. Tiszafüred. Tariczky Alapítvány.

GRÁFIK Imre

2001 Magyar nyereg – huszár nyereg – tiszafüredi nyereg – keleti kulturális örökség. *Ethnographia* CXII. (1–2.): 81–124.

2002a *A nyereg. A Néprajzi Múzeum tárgykatalógusai – Catalogi Musei Ethnographiae* 6. Budapest, Néprajzi Múzeum. 140 p.

2002b *Nyeregbe!* Budapest, Néprajzi Múzeum. 92 p. (Kiállítási katalógus)

2002c The Hungarian Saddle. Exhibition at the Museum of Ethnography between March 21 to 10 September 2002. *Hungarian Heritage* 3. (1–2.): 96–106.

2002d „Jeles” nyergek. In Csonka-Takács Eszter – Czövek Judit – Takács András (szerk.): *Mirusne-xum I. Tanulmánykötet Hoppál Mihály tiszteletére*. Budapest: Akadémiai Kiadó 333–350.

2003a Lovas turizmus – lovashagyomány (Gondolatok egy kiállítás kapcsán). In Fejős Zoltán – Szijártó Zsolt (szerk.): *Helye(in)k, tárgya(in)k, képe(in)k*. Budapest: Néprajzi Múzeum. 209–227.

2003b A magyar nyereg és használata. In Frisnyák Zsuzsa (szerk.): *Közlekedés a Kárpát-medencében. Újabb kutatási eredmények*. Budapest: Közlekedési Múzeum. 69–90.

2004a Marked object: Signs on the saddles. *Semiotica* 150. (1.): 537–577.

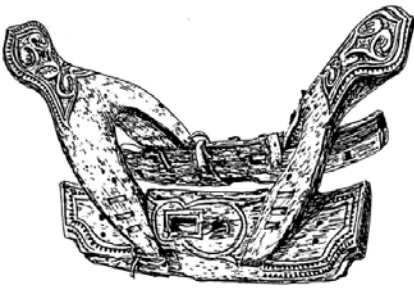
2004b A lovaglás és a nyereghasználat emlékei Nyugat-Dunántúlon (Vas megyében). *Vasi Szemle* 58. (4.): 395–426.

2004c A nyerges mesterség és a nyereggéyártás emlékei Vas megyében (Nyugat-Dunántúlon). *Vasi Szemle* 58. (5.): 535–561.

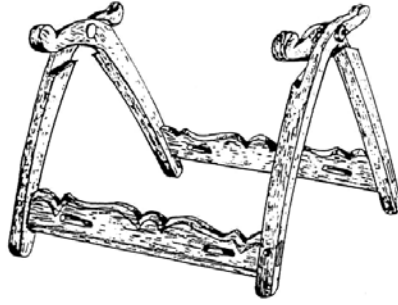
- 2004d A huszár alakja a magyar népművészetben. In Zachar József (szerk.): *A magyar huszárság története – A lovasműveltség sajátosságai*. Budapest – Zürich: Zürichi Magyar Történelmi Egyesület és Heraldika Kiadó. 2004. 88–102.
- 2004e Megjelölt tárgyak – jelek nyergeken. Néprajzi tárgyak vizuális/szemiotikai értelmezése. *Néprajzi Értesítő* LXXXVI. 25–48.
- 2005a Újabb adatok Nyugat- és Közép-Dunántúl nyereghasználatához. *Vasi Szemle* 59. (3.): 313–321.
- 2005b A műtárgyelemzés szemiotikai lehetőségeiről. In Balázs Géza – H. Varga Gyula – Veszeltszki Ágnes (szerk.): *A magyar szemiotika negyedfél évtized után*. Budapest – Eger, Liceum Kiadó. 44–55.
- 2005c A népi kultúra és a tömegkultúra értelmezéséhez, illetve összefüggéseikhez. Továbbgondolások Józsa Péter nyomán. *Vasi Szemle* 59. (5.): 562–574.
- 2006a Keleti kulturális örökségünk: a nyereg. *Néprajzi Értesítő* LXXXVII. 9–39.
- 2006b Kézműves hagyomány és tárgykultúra. *Ethnographia* 117. (4.): 229–250.
- 2007 Kézjegy. Kézműves hagyomány mint védjegy, avagy az eredetiség garanciája. In Wilhelm Gábor (szerk.): *Hagyomány és eredetiség*. Tabula könyvek 8. Budapest: Néprajzi Múzeum. 240–251.
- 2008 A huszár alakja a magyar népművészetben. *Napút* X. (4.): 17–29.
- 2009 A kézműipar és a népművészet hatásterülete (Műfajok, mesterségek rendszere). *Zalai Múzeum* 18. *Petánovics Katalin 70 éves*. Zalaegerszeg, A Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága. 2009. 111–122.
- 2012 Gondolatok a hagyományos népi tárgykultúra megújítási lehetőségeinek körében. *Pannon Tükör* 2012/4. 65–71.
- JÓKAI Mór
1891 Tisza-menti élet. In: *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képen. Magyarország II*. Budapest. Magyar Királyi Állami Nyomda. 40–72.
- KASSAI Lajos
2001 *Lovásíjászat. Horseback Archery. Bogenschieben vom Pferd*. Budapest, Dee-Sign Kiadó.
- K. KOVÁCS László
1981 Nyereg. In Ortutay főszerk. 1981. 4: 53–54.
- KUN Péter
2003 *Szelek szárnyán – A sztyeppe nomádok lovas-kultúrája*. Debrecen, Arkadas kiadó.
- KUTHY Lajos
1906 *Hazai rejtelmek I–II*. Budapest. Franklin-Társulat.
- KÜRTI László
2011 Hölgyek és ménék. Vázlat egy mitológiai és művészeti toposz körülhatárolására. In: Bathó Edit – Tóth Péter (szerk.): *A vászoncelédőtől a vállalkozó nőig. A nő a Jászkunság társadalmában*. Jászberény. 2011. 135–161.
- LÁSZLÓ Gyula
1943 *A koroncói lelet és a honfoglaló magyarok nyerge*. – *Der Grabfund von Koroncó und der altungarische Sattel*. Budapest.
- MAC-CARTHY, Dugué – BARJAUD, M. Yves – DE CLEENE cap.
1986 *Musée International des Hussards – Tarbes ville des Hussards*. Paris. (lásd még: <http://www.musees-midi-pyrenees.fr/musees/musee-massey/collections/hussards/>)
- McCLELLAN, George B.
1857 *Report or the Secretary of War. The Seat of War in Europe in 1855 and 1856*. Washington.
- MALYA Pál – SZÖLLŐSY Gábor
2000 Újabb adatok a magyar nyeregtípusok kérdésköréhez. In Bende L. – Lőrinczy G. – Szalontai Cs. (szerk.): *Hadak útján. A népvándorlás kor fiatal kutatóinak 10. konferenciája*. Szeged. 431–440.
- MESTERHÁZY Károly
1982 Honfoglaláskori nyereg Ártándról. *Bihari Múzeum évkönyve* III. 51–67.
- MÓRICZ Pál
1913 *Régi magyar élet. Történetek és feljegyzések*. Budapest. Singer-Wolfner.
1982 *Kárász uraság kocája*. Szeged. Szegedi Ny.

- NÉMETH Zoltán – VARGA Réka Dóra – KOVÁCS KÖVI Dávid:
2010 *Lovasíjász hagyományörzés*. Budapest. Mezőgazda kiadó.
- ORTÚTAY Gyula (főszerk.)
1981 *Magyar néprajzi lexikon 4. N–Szé*. Budapest. Akadémiai Kiadó.
- PALÁDI-KOVÁCS Attila
2000 Hátalás, nyergelés és málhás szállítás. In Paládi-Kovács főszerk. 2001: 889–903.
- PALÁDI-KOVÁCS Attila (főszerk.)
2001 *Magyar néprajz II. Gazdálkodás*. Budapest. Akadémiai Kiadó.
- PALUGYAI Imre
1854 *A Jász-Kun Kerületek s Külső Szolnok vármegye leírása*. Pest. Heckenast Gusztáv sajtója.
- PETTKŐ-SZANDTNER Tibor
1931 *A magyar kocsisás*. Budapest. (Reprint kiadás: LAPU BT., 1996.)
- RÉVÉSZ László
1993 Honfoglaláskori nyeregmaradványok Karosról. *Herman Ottó Múzeum Évkönyve XXX–XXXI*. 105–125.
- STEFFEN, Randy
1973 *United States Military Saddles 1812-1943*. University of Oklahoma Press, Norman.
- SZÖLLŐSY Gábor
1998 Két mongol dísznyereg a Magyar Mezőgazdasági Múzeum gyűjteményében. In: *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1995–1997*. Budapest. 451–458.
- TEMESVÁRY Ferenc
1995 *Diszes nyergek, lószerszámok*. Budapest.
- H. TÓTH Elvira
1974 Honfoglaláskori sír Kiskunfélegyházán. *Archeologiai Értesítő* 101. 1. sz. 112–126.
- Ü. KÓHALMI Katalin
1972 *A sztyeppék nomádja lóháton, fegyverben*. (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 12.) Budapest. Akadémiai Kiadó.
- VÁLYI András 1796 *Magyar Országnak leírása ... 1*. Budán: a' Királyi Universitásnak betűivel.
<http://www.arcanum.hu/fszek/> – Vályi András: Magyar Országnak leírása (1. kötet) F. – letölthető 2014. június 18.
- ZACHAR József
1984 *Idegen hadakban*. Budapest. Magvető.

I.

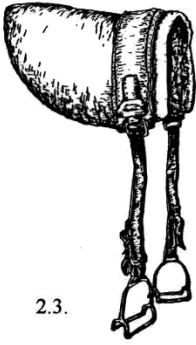

II.

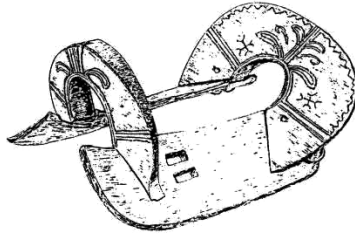

Keleti (kápás-talpas/deszkás) és nyugati (villás) típusú nyeregváz

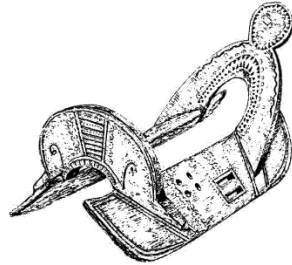
1.

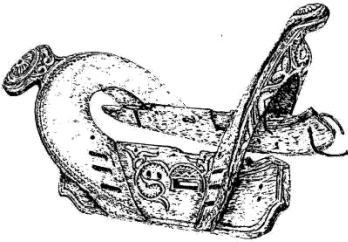
2.1.

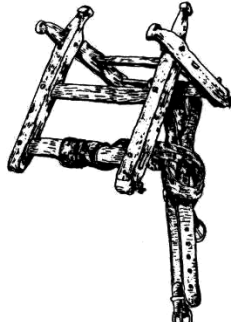
2.2.

2.3.

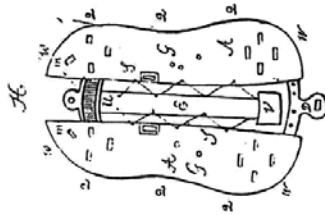
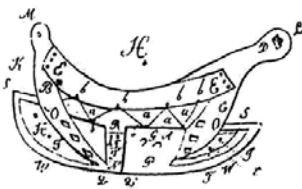
3.

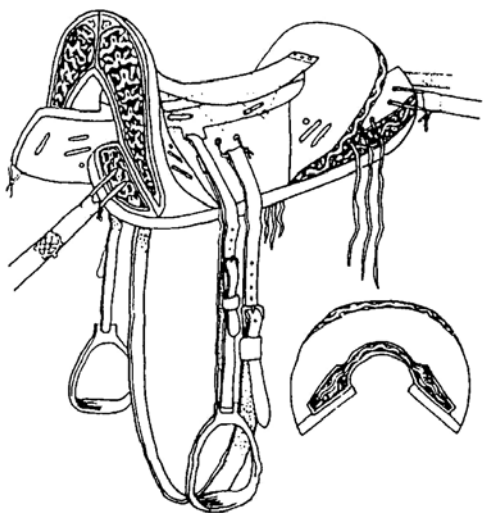
4

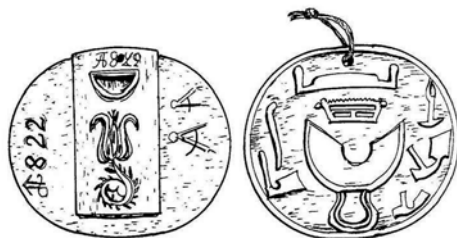
Néprajzi Múzeum nyeregtípusai

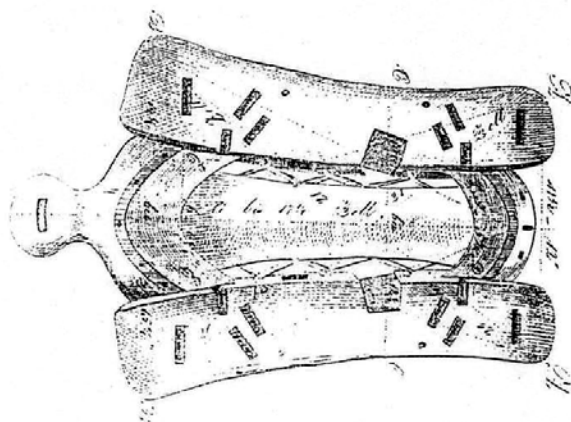
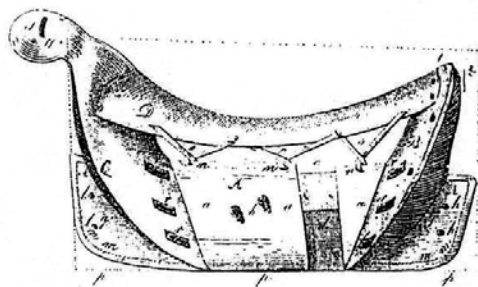
Magyar nyereg (1828)

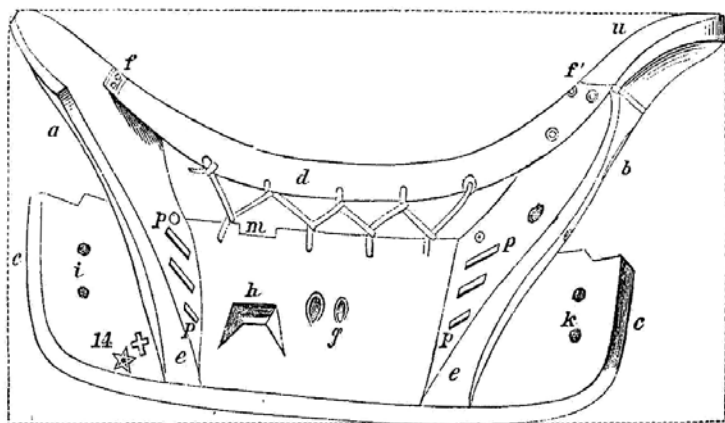
A koroncói lelet rekonstrukciója
(László Gyula nyomán)

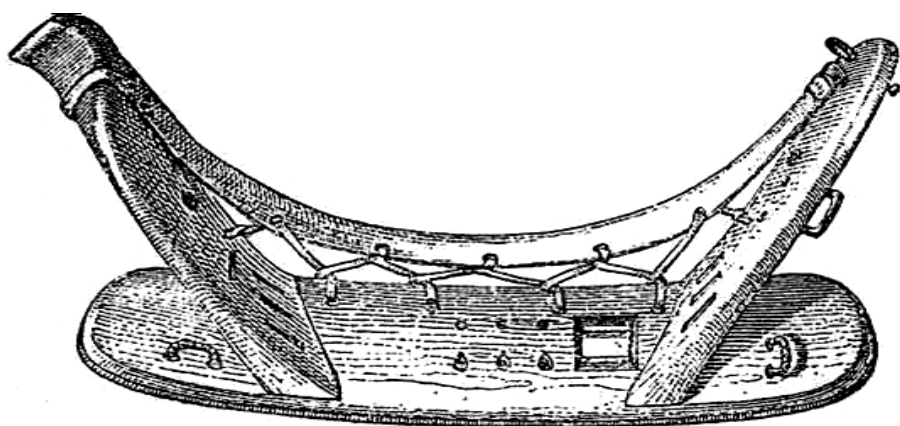
A tiszafüredi nyerges céh
behívótáblája

Magyar nyereg (1832)

Hungarian Saddle (McClellan 1857 nyomán)

1868 mintájú egységes lovassági nyeregváz

*A karosi nyereg régészeti rekonstrukciója
(Révész László nyomán)*

Tiszafüredi nyeregváz, 19. sz. közepe

Magyar nyereg (Türkevei Múzeum)

Középkori emlékek a mai magyar szőlő-borágazatban

Első hallásra talán különösnek tűnhet középkori emlékeket, elemeket, keresni napjaink szőlészetében, borászatában, sőt egyáltalán mai mindennapjainkban. Pedig ha belegondolunk, számos munkafázis, eljárás, technológiai elem már a középkor szőlő-bortermelését jellemezte. Magától értetődően a természettudományos ismeretek hiányában inkább csak az eredményt, az eredményességet látták, ismerték a korabeliek, nem pedig az élettani, mikrobiológiai magyarázatokat.¹ Nem véletlen, hogy a középkori anyagi kultúra kutatása során sok érdekességet feltárt már a régészet-, a történettudomány és a néprajztudomány.² Eddig azonban az anyagi kultúra más területeivel, szűkebben értelmezve az agrárágazatokkal, vagy még szűkítettebben a középkori szőlő-borkultúra szaktudásával, európai- és magyarországi kapcsolataival nem foglalkoztak. Hasonlóképpen a középkori tudás rekonstrukciójával, akár múzeumi-közgyűjteményi hasznosításával, bemutatásával sem. Azt meg egyáltalán nem vizsgálták, vajon milyen és mennyi középkori elemet találhatunk napjaink gazdálkodásában, szőlészetében-borászatában, mik azok a középkori elemek, hatások, tudásbeli tapasztalatok, amelyek továbbéltek évszázadokon keresztül és napjainkban is fellelhetők, netalán erősödő tendenciát mutatnak.

A középkori szőlő-bortermelés, még ha a küzdelmes évszázadaira is visszatekintünk, egyféle sikertörténetnek fogható fel. Ugyanis folyamatos területnövekedés mellett mennyiségi-minőségi termésnövekedés, javulás következett be a Kárpát-medencében.³ Magyarország a középkorban európai szőlő-bortermelő nagyhatalommá vált. A szőlőt mindenhol termesztették a középkor végére, ahol ökológiai feltételek lehetővé tették, és termesztésére jó minőségben lehetőség is nyílt rá. A mai borvidékek csírája is kialakult, a történeti borvidékek és jó bortermő helyek kezdtek kialakulni, ókori (kelta-római) dunántúli és keleti

¹Most itt nem vetjük fel, hogy mik azok az elemek, amiket már az ókortól ismertek, és a középkori szőlőtermesztés, borászat is átvett, megörökölt az ókortól a reneszánsz rácsodálkozásával együtt.

²vö. Romhányi Beatrix szerkesztette középkori anyagi kultúra kötet Kubinyi András tiszteletére, vö. Belényesi Márta kiadványaival: Belényesi 2011, 2012. A kötetekben Belényesi korábban megjelent középkori tanulmányait adták ki. Az első kötet az állattartás-tenyésztés kérdéseit érinti, a második pedig a föld- erdőművelés, a talajművelés, a településtörténet, a parlagolás és a két-háromnyomásos rendszer kialakulását tárgyalja. Az utolsó közölt tanulmánya a szőlő- és gyümölcsstermesztés 14. századi történetét dolgozta fel.

³vö. Csoma Zs. 2000. 23-43.

gyökerekkel, egyre híresebbé váltak.⁴ Szinte minden mai borvidéknek volt középkori története, még az Alföldnek is.⁵ A leghíresebb, a legjobb minőséget azonban a Szerémi borvidék jelentette ekkor.

Ez a nagymértékű kiteljesedés az ókortól a 13–14. századig, a meleg időjárásnak, időperiódusnak is köszönhető volt, amikor még a Baltikumban is szőlőt termesztettek az európai kis jégkorszak lehűlő időperiódusa előtt.⁶ A másik kedvező feltétel a szőlő- és a bortermeléshez a keresztény egyház szerepének állandó és erőteljes növekedése, a kolostori gazdálkodás közép-kelet-európai erősödése, általánossá válása volt. A Szent Írás, a Biblia tanainak terjedése, a liturgikus, miseborok, (vörös)borok szertartási igénye, előteremtése nagy erdőirtásokhoz vezetett, a szőlő-borkultúra belehasított az erdőirtások révén a tölgyerdők zónájába, a 300 méter tengerszint feletti magasságig.

Hosszú évszázadok után, számos vargabetű és dekonjunktúra időperiódusa után napjainkban ismét sikertörténetnek fogható fel a szőlő-borkultúra, még ha ambivalens megítélés is övezi.⁷

Alaposabb elemzés után a mai szőlő-bortermelésben is felismerhetők még, vagy már ismét a középkori termelésre utaló jegyek. Ezek részben az Európai Unió által is megkövetelt minőség miatt köszönhettek vissza a II. világháborút követő államosítás és állami bormonopolium, kereskedelmi monopólium⁸ időszakára, a rendszerváltozástól. Ilyen jegyek és hasonlóságok a középkori szőlő-bortermeléssel napjainkban, az alábbiak, szerintem:

A minőségi szőlő-bortermelés igénye az alábbiakban nyilvánul meg

Középkori dűlők visszahódítása

Egerben a Nagy Eged hegy legújabb szőlőterületei, új telepítései az egykori erdőirtásokhoz hasonlóan a hegy nagy részét, elsősorban a déli, délnyugati és a délkeleti területeit borítják. Somlón kimondottan a hegy májának, veséjének, szívének hívják azokat a dűlőket, amelyek a legjobb ökológiai adottságúak voltak, ahol a szőlőbirtokok a legdrágábbak voltak, illetve a legjobb minőségű mustokat szűrték, a legkiválóbb borokat készítették. A tőkeerős birtokosok újabban ezeken a területeken telepítenek és telepítettek az elmúlt 10–15 évben. Rádöbbentek, hogy a művelési költségek drágasága ellenére, az állandóan biztosítható kiváló minőségi borok bőven kárpótolhatják a kiadásokat. A nagynevű, híres borvidékeken az ún. szoknya területekre korábban lecsúszott szőlők helyett az egykori meredekebb, esetleg kövesebb talajú történeti dűlők szerepe kezd ismét nőni. Mindezt az ún. dűlőorientált, dűlőpalackozású borok forgalmazása is elősegíti, mutatja. Meginvult a történeti dűlők iránti érdeklődés, kutatás, a történeti dűlők nevei ismét nem

⁴Csoma Zs. 1997. 127–160., 1999. 34–67.

⁵vö. Égető M. 1980. 53–78., 1993. Csoma Zs. 1979. 303–310.

⁶vö. Nagy B. 1994. 21–28., Nagy B. 2009. 41–52., Nagy B. 2013. 300–303.

⁷Nem feladatunk, hogy gazdaságpolitikailag itt részletezzük a kérdést, de az ismert és csillogó szőlészeti-borászati eredmények (akár külföldi siker) ellenére a gazdák többsége számtalan megoldhatatlan problémával küszködik.

⁸vö: Csoma 2004. 27–30., 2004/b. 5–7., 2011.

csak marketing fogássá váltak, hanem valóban többszörös áron lehet a kitűnő borokat ezekről a területekről értékesíteni. A tolcsvai Kincsem dűlő, a tokaji Hétszőlő dűlő 1502-től ismert, de mellettük számos nagynevű, ismert dűlőt telepítettek újra szőlővel, pl. a villányi Siralomvölgyet, a Kopárt. Mindez a történeti borvidékek 1960–1990-es évek közötti lejárataának vetett véget. Ez a folyamat a közép-kori máloknak is nevezett kiváló adottságú területek felértékelődéséhez vezetett, Északkelet-Magyarországon pedig a lázoknak nevezett jó szőlőterületek ismét keresése, beültetése általános lett.

Tölgyerdő zónájában történő mai irtások

A középkori szőlők növényföldrajzilag a tölgyerdők zónájával találkoztak. A szőlőterület növelése a tölgyerdők kárára történő erdőirtásokat jelentette. Ugyanis a tengerszint feletti 300 méter körüli magasság, a hőmérséklet még kedvező állása lehetővé tette a szőlő fejlődését és jó minőségű termésbeérését a mediterrán flóra-elem, a tölgy zónájában. Az 1990-es évektől, az új szőlőbirtokok szőlőhegyi kialakítása is ezt veszi figyelembe, így az új beruházások az ökológiai adottságot, a jó szőlő-borminőség érdekében már ismét a magasabb fekvésű, minőségi bort termelő szőlőhegyi dűlőket telepítik be. Ezzel a filoxéra kipusztította egykori szőlők helyét,⁹ majd a szocialista mennyiségi szemléletű szőlőtermelés szoknyaterületeit¹⁰ hátrahagyva ismét a minőséget biztosító meredekebb szőlőterületek száma növekedik.

Lugasművelés helyett ismét az alacsony művelés kezd tért nyerni

A nagy termőfelületet biztosító magasművelés az 1960-as évek vége felé kezdett elterjedni, eleinte a nagyüzemekben. A szőlőművelés nehézsége, a kézimunkaerő csökkenése és drágulása kényszerítette ki ezt a művelési formát, ami a közép-korban, mint „lugasművelés” sem volt ismeretlen, de az alacsony tőkeművelési formák a 13–14. századtól terjedtek el. Ezek az alacsony, talajközeli tőkeművelési formák nagyon jól tudták hasznosítani a napfénytől, a Nap hőjétől felmelegedő talajok hőgazdálkodása révén a vegetációs időszak és az érési időszakban a felmelegedett talajhoz közel elhelyezkedő szőlőfürtök érését, töppedését, aszúsodását, nemesrothadását, botrytiszesedését. A magyar klíma adottságai mellett ezt az alacsonyművelést ideálisnak lehetett mondani a szőlő minőségi termesztése érdekében. A fejművelés különböző metszésformákkal, a bakművelés, az alacsony combművelés a korábbi évszázadokban¹¹ bármilyen nehéz és szaktudást igénylő munka volt, a magyar szőlők és borok minőségi termését biztosították. A szocializmus időszakában elterjedő magasművelés (lugasművelés) termésminősége, a szőlőbogyók mustjának cukortartalma mindig alacsonyabb volt, mint ugyanazon fajta, ugyanott termesztett alacsonyművelésű fajtájának mustja. Mindez a talajközelségből adódó szőlőérést segítő felmelegedő talaj hatásának tudható be.

⁹1875–1900 között a szőlőgyökértetű által kipusztított szőlőterületek.

¹⁰vö. Csoma 2004/b. 5–7., 2011.

¹¹vö. Csoma 1994–1995. A tőkeművelés módokról és a metszésről fejezet.

Az „Év Bortermelője” címmel kitüntetett borászok szőlőültetvényeiben napjainkban már törekednek az alacsony lugasművelés, combművelés révén a talajhoz közelebb hozni a szőlőtőkék termő- és lombfelületét.¹²

Középkori, részben őshonos szőlőfajták termesztése napjainkban

A szőlőfajta termesztési divathullámok révén új, külföldi fajták terjedtek el az utóbbi évszázadokban Európa-szerte. Azonban bizonyos mértékben homogenizálódás figyelhető meg a termesztett szőlőfajták tekintetében is. Európa-szerte ismert, azonos ízhatású fajták és boraik (Merlot, Cabernet sauvignon, Cabernet franc, Zweigelt stb.) terjedtek el, nem véletlen, hogy Amerikában, már külön mozgalom alakult ki egyes fajták pl. a Chardonnay-ék borainak háttérbe szorítására, „*Jaj, csak Chardonnay-ét ne kelljen kosztolni!*” Ugyanakkor a viszonylag ismeretlen helyi borok, ízek, fajták iránt az érdeklődés nőtt a 2000-es évekre. A Kárpát-medence, Európa más területéhez képest, viszonylag sok, már a középkorban is ismert szőlőfajtával rendelkezik. Magyarországon és Erdélyben a szőlőfajta váltás a 18-20. században viszonylag későn és lassan, nem teljes mértékben és általánosan ment végbe. Az uradalmakban a fajtaváltás hamarabb és egyértelműbb volt, míg a jobbágy-paraszti szőlőkben sok régi fajta maradt fenn termesztésben.¹³ Általánosítva, ma hungarikumoknak nevezik ezeket a régi fajtákat,¹⁴ amelyek üzemi méretű felületeken termesztésben vannak és Magyarország borait érdekessé, íz-zamatanyagukkal (sav cukor-alkohol kedvező arányukkal) pedig vonzóvá teszik és tették a középkortól kezdve a külföldiek (borkereskedők is) előtt.

Történeti, ma is termesztett fehér fajták: Furmint, Hárslevelű, Leányka, Góhér, Kövér szőlő, Mézes, Lisztes, Járdovány.

Kék fajták: Csóka szőlő, Kadarka.

A szőlő-bor védőszentek, és ünnepeik újra tartása, ülése

Szt. Vince (január 22.), Szt. Orbán (május 25.), Szt. Egyed (szeptember 1.), Szt. Márton (november 11.) és a középkori Mária ünnepek, valamint az Ülkon-pohár, Szent János áldás pohár üritéséig számos szokás, hagyomány fennmaradt, sőt ismételt tisztelete, megtartása¹⁵ is a középkori ünnepi rítusok, közösségteremtő, ismételt megjelenését jelentik. A rendszerváltozás óta a fenti alkalmakat a bortermelő közösségek ünnepélyes formákban ismét megtartják. Az 1990-es évek elején, a villányi Bock József, a Corvinum KFT, majd pedig a Szőlő-Bor KHT és Főrhénci Horváth Gyula, valamint a Magyar Mezőgazdasági Múzeumból Csoma Zsigmond segítségével újította, elevenítette fel Szent Márton és az újbóli ünnepét. A szőlő-bor védőszentek általában az ókori, korai keresztényüldözés mártírjai, akiknek kultusza a középkorban bontakozott ki általánosságban, és azóta is a

¹²vö. Gál Tibor (†) az „Év Bortermelője” egri gazdának rádiónyilatkozata, a kitüntetés átvételénél.

¹³vö. Csoma 1982. 379–387.

¹⁴vö. Csoma 1998. 505–549., 2004. 103–134.

¹⁵vö. Csoma 1999., 2004/a., 2006. 127–247.

rekatolizálás révén napjainkig – a szocializmus évtizedeit kivéve – fennmaradt. Ha történeti rétegeit tekintjük át a szőlő-bor védőszenteknek, akkor a legkorábbi rétegének a kereszténység kialakulása időszakát vehetjük.¹⁶ Csak a mélyen katolikus borvidékeken, pl. Somlón, Jászberényben, Ság-hegyen, Balaton-felvidéken, Zala szőlőhegyein gondozták, szépítették a *küsképeket*, szobrokat, kereszteteket, fészületeket virágokkal. Általános kép azonban az 1950–1990-es években a pusztulás volt. A rendszerváltás után újra erőre kapott a szőlészeti-borászati szent helyeknek a gondozása. A közös TSZ (termelőszövetkezetek), ÁG (állami gazdaságok) megalakulásánál nem vették figyelembe az egykori egyéni gazdák szőlőiben, szőlői végében álló fogadalmi szobrokat, fészületeket, kápolnákat, amelyek sokszor a nagyüzemi sorok között zavarták a gépi művelést, így pusztulásra voltak ítélve. Csak a sorban álló szent képek, szentek kőoszlopai, emlékei menekülhettek meg átmenetileg, de a sorközművelő gépek, a sort permetező gépek tovább omlasztották ezeket a korábban meszeléssel, festéssel, tapasztással védett, szépített szentelményeket. Napjainkra ebben is változás következett be. Pl. Egerben, a Nagy Eged hegyen, Egerszalókon lévő szőlőjében, a völgyre néző új faragású, két, magas, karcsú Mária, Madonna szobrot állíttatott fel a termés féltése és Istenanya hódolatául dr. Lőrincz György, Eger 4., az „Év Bortermelője” – címmel kitüntetett borásza.

Sommelier (bocsár, pohárnokok, borfiúk) képzés és verseny

A nyugat-európai borkóstoltatás divatját a sommelieriek terjesztették el, akik részben a középkori bocsárok, pohárnokok késői feladatát töltötték be a 20. században. A borok kínálása, ízlelése, ételekhez ajánlása a középkori pohárnokok feladatkörére emlékeztetett.¹⁷ Képzésük, versenyek a mai borkultúra színvonalának emelését szolgálják.

A középkori fűszerezett, ízesített borok, a füves borok, ürmösök

Mai új divatja kelt életre a 20. század végére. A középkorban a nem jól kezelt borok szagainak, kellemetlen illatainak, borhibáinak elfedésére fűszerezték a borokat. A 15. században, a reneszánsz minden ókori ismeretet felkutató és kipróbáló időszakában kezdett megint az ürmösbor, majd a törökök elől menekülő balkáni népközösségek, különösen a szerbek, a „rácok” terjesztették el az általuk kedvelt fűszerezett, ízesített borokat. Ezek a típusú borok még a szőlőt kevésbé termesztő, az import borokat annál inkább fogyasztó Erdélyben is nagymértékben elterjedtek.¹⁸ Különösen a muskotályborok, a citromfűvel, ürömfűvel, más fűszernövényekkel ízesített borok voltak kedveltek. Ezeket a borokat egyben ma is gyógyborokként fogyasztják.¹⁹

¹⁶Csoma. 1995. 30., 2001. 141-156.

¹⁷vö. részletesen: Csoma. 2002.

¹⁸Csoma. 2007., 2009. 176-180.

¹⁹Csoma. 2007.

Hordós, oxidatív, fadongás középkori borérelés ma

A paraszti és az uradalmi borászati gyakorlatban a fahordós borérelés mindennapos és általános volt. A kő-, márvány-, üveg-, betonhordókat, csempével belülről borított hatalmas, szoba nagyságú betonhelyiségek,²⁰ majd az 1970-es évek végétől Nyugat-Európában már rozsdamentes fém, majd műanyag tartályok váltották fel. A nagyobb uradalmak és borkereskedők nyugat-európai példák hatására már hatalmas, óriás hordókat készítettek. 1790. szeptember 16-án a pápai uradalom épülőfélben levő óriási hordajáról számolt be a pápai tiszttartó a grófnak: „Az ötszáz akós Hordó is készül, már 12 mázsa vas abrintsnál több vagy on rajta, nem sokára be iktattjuk ...” A heidelbergi már korhadóban volt, amikor a klosterneuburgi után 1823-ban Donner Márton pesti kádár a nagyszombati Szulinyi János Antal borkereskedő, óriás hordó rendelésén dolgozni kezdett. Az elkészült nagy hordót a Vérmezőn mutatták be a csodálkozóknak, a belépő díjat fizetőknek. Gróf Esterházy Miklós Tata melletti baji pincéjének hordója 1500 akós volt, de ennek elkorhadása után 2150 akó űrtartalmút rendelt meg Klopfinger pesti kádártól. Felső-Lendván 660 akós hordót készíttetett a földesúr. A Fejér megyei Válról írták egy úti beszámolóban 1836-ban, hogy a legnagyobb hordó 302 akós volt és faragott. 1826-ban építette meg Mayerffy Károly budai pincéjébe márvány hordóját, ami 4200 akó űrtartalmú volt. 1875-ben, svájci példákra hivatkozva, a Borászati Lapok nevű szaklap cementhordókról többször beszámolt, és a szállíthatatlansága ellenére a fahordóknál jobbnak tartotta. A korabeli közvéleményt a cementhordóról írtak élénken érdekelték, amit mutat az is, hogy pl. a Káli-medencei Balatonhenye mintaszerűen gazdálkodó református lelkésze (Raksányi Károly) is érdeklődött a cementhordók iránt. 1879-ben a budai vincellériskolába is egyet építeni kezdtek, bár a filoxéra pusztításai miatt a fellépő átmeneti hordófelesleg megakasztotta az építést. Ez a cementhordó ma is mint agrártörténeti műemlék a budapesti Ménesi úton megtekinthető az egykori Kertészeti és Élelmiszeripari Egyetem „F” épülete pincéjében. (Bp. Ménesi út 44.)

Ezek a hordók már a reduktív érlelést és bortárolást biztosították, levegőtől, oxigéntől elzárva. Az 1990-es évek közepétől, először az „Év Bortermelője” – címmel kitüntetett borászok kezdtek visszatérni a hordós borérelésre, akár úgy, hogy fél-másfél évig a reduktív eljárással készült boraikat fahordós érlelésben részesítették. Így új vörösboraik, mint a korábbi évszázadokban, finom csersavban (tanninban) gazdagok lettek, az oxidatív érlelés következtében a régi megszokott ízeket (ászok íz és illat) vették magukba a boraik, még ha reduktív módszerrel is állították elő azokat. A töltögetés munkája, a darabban tartás kizárása, megakadályozása érdekében a középkori kolostorpincék módszerét alkalmazzák ma is a borszint csökkenésének kizárására. A középkorban mosott kavicsok hordóba öntésével a borszint felemelésével, a töltögetést megelőzve, zártan tartották a borokat. Ma ezt a középkori módszert speciális, könnyen tisztán tartható üveg-golyókkal érik el, a levegő hordóból kizárásával és a borszint teljességével, így az erjedést megakadályozzák.

²⁰Csoma. 1994–1995.

A 13–16. századtól új épített pincék álltak rendelkezésre, az ókoriak után

A városlakó német (iparos-kereskedő) polgárság a Kárpát-medencében vagy szőlő-bortermeléssel foglalkozott a kézművesség mellett, vagy a távolsági borke-rekedelemmel. A magyarországi városfejlődésre a szőlő-bortermelés meghatá-rozó szerepű volt. Ezért a városlakók lakóépületeik alatt, a városkák falain belül jó érlelő-tároló pincékkel rendelkeztek. Ezek szellőző nyílásokkal, ablakokkal, a lakóudvarról megközelíthető pincelejáró lépcsőkkel, a hordóleeresztő kötelet rögzítő vaskarimával rendelkeztek.²¹ A középkori élszedett boltívoszlopok, esetleg kőből kiépített hordókorcsolyák könnyítették meg a hordók korabeli mozgatását. Ezek az építmények ma is megtekinthetők, turista látványosságok, bár sok helyen szenes pinceként használják már csak őket. A Budai Várban, a Köztársasági Elnöki Palotával szemben feltárt középkori város Zsigmond és Mátyás király kora-beli borospincéket rejt a föld alatt, amit a Budai Várgondnokság kulturális haszno-sításra értékesített a 20. század végén.²² A középkorban is használt és nélkülöz-hetetlen hordókorcsolyák jelentősége a borfejtő szivattyúk és gépek révén roha-mosan csökkent a 19. század végétől. A mai borosgazdák, az „Év Bortermelője” címmel kitüntetett nagy gazdaságok vezetői a középkorhoz hasonlatos boltíves építésű nagy pincéket építtettek, amit szekszárdi mesterek (Heimann) téglából formáztak ki, mint egy hatalmas szentélyt (pl. Vincze Béla egri borász pincéje).

A pincemunkák középkori megléte bizonyítja, hogy a különleges élvezeti értékkel rendelkező és fontos árucikk milyen nagy anyagi értéket jelentett. Már az ókorban kialakult, a kontinentális szőlő-bortermelő területen a hordómosás-éven-kénti kiforrázás, tisztítás, a bor töltögetése, a borbetegségek javítása. Megfigyelték a bor és környékének tisztántartásának fontosságát, ami nem zárta ki a paraszti pincékben a káposzta és a füstölt hús pincebeli tárolását. A zsidók kóser borké-szítésének fizikai tisztaságát nem figyelhették meg, nem leshették el a magyar parasztok, mert a rituális bor készítése zárt, vallási körben történt, kóser pince-ágban izoláltan, a zsidó kóserítés törvényeinek értelmében, betartásával. A kóser pinceágba csak izraelita vallású térhetett be, különben eltréfliződött volna a bor.²³

A középkori elemekkel együtt élünk, mondhatnánk a szőlő-borgazdálkodásban, mint ezt a fentebbi példák is mutatják. Mindezt erősítik a hegytörvények, a hegy-beli szabályzatok, a hegyi artikulusok, statutumok. A 13. századi szőlő-borra vonatkozó szabályzatokkal már ismertek a Nyugat-Magyarországon élő városi polgároknál, illetve az 1480 és 1490-ben megfogalmazott Tordas és Gyúró hegy-törvényei, amiket alapul véve és állandóan bővítve, majd a 15. századi stájeror-szági törvényekkel megerősítve és alapul véve a városi, a földesúri és a szabad paraszti közösségek, kertségek napjainkig korszerűsítettek szabályzatukat. Ma a Cl. törvényként ismert, az ún. Hegyközségi Törvény, amit a korábbi ismereteket és tapasztalatokat is magába foglalóan a magyar parlament fogadott el.

²¹vö. Miklós 1966.

²²Királyi Borház és Pincemúzeum nevű KFT építette ki turisták részére ezt a földalatti birodalmat, be-mutatva a magyar szőlő-borgazdaság történetét a középkor óta. A múzeumi tudományos forgató-könyvet és filmforgatókönyvet Csoma Zsigmond írta, és rendezte be a BTM és a Mezőgazdasági Múzeum segítségével.

²³Csoma. 1995/a. 145–161, 1995/b. 85–119, 2000/a. 123–130., 2003. 221–228.

De az adásvételt, munkákat lezáró, megpecsételő áldomásivás is már a középkorban ismert volt. Első említését 1150-ből ismerjük. A szőlők vétele-eladása megpecsételése itták az áldomás poharat, a megegyezésre. Ezt Északkelet-Magyarországon Ükkon pohárnak, Ükkon ősi finnugor isten poharának nevezték. Az urkon vagy ukkon pohár néveredetre háromféle magyarázat is van. Az egyik szerint a német Ürkunde vagyis bizonyság, tanúság szóból eredne. A másik szerint a finneknél a tavaszünnepe a korábbi évszázadokban ismert Ükko isten nevéből származna, a harmadik értelmezés szerint a mongol uughon, vagyis ital szó magyar megfelelőjét jelenti. Az ukkon poharat egyébként, amelyben az áldomás-italt bemutatták, a községházán tartották. A korponai városi levéltárban 1869-ben még őriztek két, 16. századi, ónból készült „Ükkonpoharat”. A társasági alkalmat zárta le egykor és ma is a Szt. János pohara, Szt. János áldása, amely a békében és barátságban történő utolsó kortynyi bort jelenti búcsúzás előtt.

IRODALOM

BELÉNYESY Márta

- 2011, 2012 Fejezetek a középkori anyagi kultúra történetéből I.–II. Kötetszerkesztő: Báti Anikó. In: Documentatio Ethnographica 26 és 29. L'Harmattan és az MTA BTK Néprajztudományi Intézete. Budapest.

CSOMA Zsigmond

- 1979 Alsónémedi helye az alföldi borvidék homoki szőlő- és borkultúrájában. In: Alsónémedi története és néprajza. Szerk: Balassa Iván. 303–336. Alsónémedi.
- 1982 A szőlőfajtaváltás és hatása Somlón (XVIII–XX. század). Agrártörténeti
1997. A középkori magyarországi szőlőhegyek arculatának kialakulása és a szőlő-bortermelés kettős gyökere. In: A táj változásai a Honfoglalás óta a Kárpát-medencében. Szerk. Dr. Füleky György. Gödöllő. 127–160.
- 1999 Szent Vincétől Szent János poharáig. (Magyar történeti borkalendárium örökidőre). Centrál Európa Alapítványi könyvek 8. Budapest.
- 1994–1995 Szőlészeti, borászati hagyományok, a megújulás és a közösség kötelékében (Kapcsolatok, hatások, konfliktusok Dunántúl és Európa között a 17. század végétől a 20. század elejéig). Centrál Európa Alapítványi könyvek 6. Budapest–Debrecen. 487.
- 1995 A szőlővédőszentek tisztelete és történeti rétegei Magyarországon. Magyar Szőlő- és Borgazdaság. 1995/4. 27–30.
- 1995/a A kóser bor Magyarországon /A kóserezési jog, mint adóforrás és a zsidó hitközségek gazdasági önállóságának alapja. Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei. 1992–1994. 145–161.
- 1995/b Másság-tolerancia-munkamegosztás. A kóser élelmiszer-alapanyagok termelése, előállítása során. *Ethnographia* CVI. (1995) 1. 85–119.
- 1998 Paraszti-uradalmi szőlőfajtaismeret és használat a Kárpát-medence nyugati területein a középkortól a XX. század közepéig. (Az ősi és hungaricum szőlőfajták történeti-ökológiai, ethno-ampelográfiai vizsgálata. *Ethnographia*. 1998/2. 505–549.
- 1999 Szent Vincétől Szent János poharáig. (Magyar történeti borkalendárium örökidőre). Centrál Európa Alapítványi Könyvek 8. Budapest. 240.
- 2000 Szent István szőlei és borai. Millenniumi szőlős-boroskönyv. A szőlő és bor Magyarországon. (Írások és gondolatok egy agrárágazat múltjáról, jelenéről, jövőjéről a harmadik ezredfordulón. Budapest. Agroinform Kiadó.
- 2000/a Nagy állatok kóser vágása a falusi-mezővárosi környezetben Magyarországon a 18–20. században. In: Népi vallásosság a Kárpát-medencében III. Pécs. Dunántúli Dolgozatok (D) Néprajzi sorozat. 2000. 123–130. Szerk: L. Imre Mária.
- 2001 Weinheilige. Historische Schichten und kulturanthropologische Beobachtungen der Verehrung von Weinheiligen im Karpaten-Becken. 141–156. In: Volkskundliche Tableaus. Eine Festschrift für Martin Scharfe zum 65. Geburtstag von Weggefährten,

- Freunden und Schülern. Münster/New-York, München/Berlin. Hrsg: Siegfried Becker, Andreas C. Bimmer, Karl Braun, Jutta Buchner-Fuchs, Sabine Gieshe, Christel Köhle-Hezinger.
- 2002 A borkóstolás története, művészete és gyakorlata. Agroinform Kiadó. Bp. 286.
- 2003 A magyar bor útja. (Társszerző Ambrus Lajossal, Somlósi Lajossal). Szombathely, BKL. Kiadó. 230.
- 2003/a A magyarországi zsidó hitközségek gazdasági autonómiája. In: Autonóm közösségek a magyar történelemben. (Bibliotheca Cumanica.) Szerk: Bánkiné Molnár Erzsébet. 2003. Kiskunfélegyháza. 221–228.
- 2004 Die ungarischen Weingärten als Kulturlandschaften. In: Kulturlandschaft-Cultural Landscape-Paysage Cultural. International Conference of Agricultural Museums. 2004. Lindlar. 27–30.
- 2004/a Magyar történeti borkalendárium. Mezőgazda Kiadó. Bp. 202.
- 2004/b A magyar szőlő és bor Európában (A magyar szőlő-és bortermeles a filoxéra pusztításától a II. világháború végéig) In: Borászati Füzetek 2004/1. 5–7.
- 2004/c A régi magyar hungaricum szőlőfajták történeti-ökológiai, ethno-ampelográfiai vizsgálatai. (A középkortól a XX. század közepéig.) In: Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei. 2001–2004. (2004). Bp. 103–134.
- 2006 Szt. Vince tisztelete és a Vince-vessző szedésének szokása a magyar parasztságnál. In: Lélek és élet. Ünnepi kötet S. Lackovits Emőke tiszteletére. Veszprém, 2006. 127–247.
- 2007 Magyar füves és gyógyborok. Bp. 423. Agroinform Kiadó. (Magyar László András társszerzővel)
- 2009 Késő reneszánsz, kora újkori kertek és borok Erdélyben. Magyar Mezőgazdasági Múzeum – Agroinform Kiadó. Budapest. (Tátrai Zsolt képeivel) Bp. 320 old.
- 2011 A magyarországi hegyközségek 20. századi megszüntetése és újjászervezése. In: Tradicionális agrárközségek, mezőgazdasági szövetkezetek a Kárpát-medencében (19–21. század). Szerk: Petercsák Tivadar. Eger. Az Eszterházy Károly Főiskola Tudományos Közleményei. Új sorozat XXXVIII. kötet. 2011. 195–205. Acta Academiae Agriensis, Nova Series Tom. XXXVIII. Sectio Historiae. Eger. Tradicionális agrárközségek, mezőgazdasági szövetkezetek a Kárpát-medencében (19–21. század). Tudományos konferencia előadásai. Eger, 2010. október 6–7.
- ÉGETŐ Melinda
- 1980 Középkori szőlőművelésünk kérdéséhez. *Ethnographia*. 1980. XCI. 53–78.
- ÉGETŐ Melinda
- 1993 *Az alföldi paraszti szőlőművelés és borkészítés története a középkortól a múlt század közepéig*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1993.
- MIKLÓS Zsuzsa
- 1996 Vác középkori pincéi. Vác: Tregor Ignác Múzeum – Kucsák Könyvkötészet és Nyomda. (Váci könyvek 9. A Tragor Ignác Múzeum Közleményei)
- NAGY Balázs
- 1994 A kora középkor borforgalma. In: Sz. Jónás Ilona (szerk.) Társadalomtörténeti tanulmányok a közeli és régmúltból. Emlékkönyv Székely György 70. születés napjára. Budapest. 21–28.
- NAGY Balázs
- 2009 Monasztikus szőlőtermesztés és borfogyasztás a középkori Nyugaton. In: Csoma Zsigmond-Dénesi Tamás (szerk.): „ad vinum disert... Monostori szőlő-és borgazdálkodás. Budapest. 41–52.
- NAGY Balázs
- 2013 A bor útja: a középkori európai borforgalomról. In: Muskovics Andrea (szerk.): Szőlő, bor, termelés, fogyasztás, társadalom. Borkultúra és társadalom visszatekintve a 21. századi Magyarországról. Ünnepi írások a 60 éves Csoma Zsigmond részére. Budapest. Agroinform. 300–303.

Középkori és kora újkori elemek a szőlőfeldolgozás-mustnyerés munkafolyamatában

Az anyagi kultúrának, a gazdálkodásnak és az életmódnak számos olyan eleme lehet fel a 20. században, sőt napjainkban, amely több évszázados hagyományban, használatban, gyakorlatban gyökerezik. Az eszközök, munkamozzatok, munkafolyamatok változása nem statikus, hanem az adott kor gazdasági kihívásaihoz, társadalmi jellemzőihez igazodik, lényegét mégis megtartva és a generációk között átörökítve. Állandóság a változásban – e szókapcsolat talán jól jellemzi a folyamatot. A következőkben a gazdálkodásnak egy a Kárpát-medencében hangsúlyos, speciális területe, a szőlő- és borkultúra, azon belül pedig a szőlőfeldolgozás és mustnyerés témaköréhez kapcsolódva mutatom be a középkori és kora újkori elemek továbbélésének néhány esetét.

Kutatástörténeti bevezető

Tudományunk történetében Balassa Iván, az agrárnéprajz itthon és nemzetközileg egyaránt nagyra tartott kutatója foglalkozott részletesen a munkaeszköz-kutatás kérdéskörével és tudománytörténeti alakulásával a 19. század második felétől indulva. Áttekintésében a témakör vizsgálatának sokrétű, interdiszciplináris jellegét is kiemeli, melyben a néprajz mellett az agrártörténet, a technikátörténet, a régészet és az etimológia (nyelvészet) juthat jelentős szerephez.¹ Az ő nevéhez fűződik a Magyar Mezőgazdasági Múzeum Munkaeszköztörténeti Archivumának létrehozása (1962) és folyamatos bővítése.

Történeti–néprajzi szempontból Belényesy Márta, főként 14–15. századi adatokat elemezve mutatja be a magyar agráriumot, figyelmet szentelve az egyes mezőgazdasági kultúrákhoz kötődő művelési eszközöknek.² A néprajzi irodalom mellett szólnunk kell az eszköz-kutatás, eszköztipológia régészeti eredményeiről is. Itt Müller Róbertnek a mezőgazdasági vaseszközöket bemutató monográfiájára utalok, mely a metszőkések bemutatásával a szőlőművelés eszközeit is érinti.³

A munkaeszköz-kutatás nemzetközi állásáról Balassa Iván közleményeiből, Fél-Hofer kutatási beszámolójából valamint Paládi-Kovács Attila összefoglaló tudománytörténeti írásából egyaránt jól tájékozódhatunk.⁴ A nevek, irányza-

¹Balassa 1979.

²Vö. Belényesy 2011. Szűkebb témánk szempontjából a szőlő- és gyümölcsstermesztéssel foglalkozó tanulmánya említendő: Belényesy 2011. II: 235–254., ill. Belényesy 1955.

³Müller 1982.

⁴Balassa 1964; 1967; Fél-Hofer 1961; Paládi-Kovács 2002: 9–15.

tok, műhelyek részletes felsorolása e helyütt nem célom. A magyar szerzők közül Hoffmann Tamás, a nemzetközi agrártörténeti, agrárnéprajzi szakirodalom eredményeit szintetizáló és értelmező monográfiájának első része szól – történeti és ökológiai szempontokat érvényesítve – az európai parasztok munka- és eszköz-kultúrájáról.⁵

A munkaeszközök kutatásában nem csupán a terepen végzett megfigyelések vagy a múzeumi gyűjteményekben fellelhető tárgyak, hanem az ikonográfiai ábrázolások is fontos, szemléletes források. Ezek többsége a közép- és újkor századaiból maradt ránk. Főbb típusait (táblaképek, freskók, szobrok, címerek, pecsétek, céhes iratok és jelvények, tankönyvek és kalendáriumok) és ezek forrásértékét hazai viszonylatban Balassa Iván ismertette, utalva a nemzetközi vizsgálatokra is. Ezek közül Wilhelm Hansen munkáit említem, aki a források értelmezésében a keletkezés idejének megállapítását és az ábrázolás lokalizálást, vagyis földrajzi területhez kötését tartja fontosnak.⁶

Az európai etnológia tudománytörténetét tekintve a tágabb értelemben vett tárgykutatásról, beleértve a munkaeszközök vizsgálatát is, legutóbb Guba Szilvia adott magyar nyelven rövid összefoglaló áttekintést.⁷ A szűkebben értelmezett munkaeszköz-kutatásban Hinrich Siuts munkásságára és kutatástörténeti összegzésére utalok, melyben a szerző négy, az eszközvizsgálat szempontjából fontos alapfogalmat használ és definiál. Az *ergológia* tárgy- és eszközvizsgálatot jelent, melynek része az *ergonómia* (az ember és a munkaeszköz viszonyának vizsgálata), a *technológia* (a nyersanyag, vagy megmunkálásra váró alapanyag feldolgozása) és a *technika* (a megvalósításhoz szükséges tudás, ismeret).⁸

A néprajzi szakirodalomban a szőlő- és borkultúra tárgyi emlékeinek és a technológiai eljárásoknak viszonylag bő fejezetet szentel táji monográfiájában Jankó János és Gönczi Ferenc⁹, nem sokkal később pedig kimondottan e témát részletezi tanulmányaiban – a történeti (régészeti) vonatkozásokat is taglalva – Vajkai Aurél.¹⁰ A magyarság „szőlőműveléséről” szaktudományunk első összegző igényű kézikönyve szükséztű összefoglalást közöl, ami azonban tartalmaz munka-folyamat- és eszközleírásokat is.¹¹ Andrásfalvy Bertalan a balkáni vörösborkultúra területét jellemző szőlőfeldolgozást és borkészítést ismertette részletesen.¹² Vincze István az 1950-es évek második felétől az 1980-as évek derekáig a szőlészeti és borászati munkaeszközök szinte mindegyikének rendszerezését elvégezte. Tanulmányai – melyek nagy része az egész Kárpát-medence területét veszi alapul, más részük a borsodi Hegyközben végez mikrovizsgálatokat – alapos terepmunkáról,

⁵Hoffmann 1998. (Témánk szempontjából elsődlegesen a Szüretnek c. fejezet: 350–353.)

⁶Balassa 1981; Hansen (Hrsg.) 1969; Hansen 1984.

⁷Guba 2005: 433–439.

⁸Siuts 2001: 155.

⁹Jankó 1902: 251–283; Gönczi 1914: 571–582.

¹⁰Vajkai 1938; 1939/b

¹¹Györffy é.n. [1934] A Gazdálkodás fejezetén belül a Szőlőművelés alfejezet a 196–198. oldalak között olvasható.

¹²Andrásfalvy 1957; 1962; Égető Melinda a balkáni hatás megjelenését az Alföld szőlő- és borkultúrájában vizsgálta. (Égető 1991.)

valamint a kartográfiai módszer alkalmazásáról tanúskodnak.¹³ Az 1960/70-es évektől a téma régészeti leletanyagának számbavételére, elemzésére is születtek példák, éppen az egykori római provincia területére, a Dunántúlra vonatkozóan.¹⁴

Kárpát-medence szőlő- és borkultúrájáról összefoglaló jelleggel legutóbb Égető Melinda írt. Tanulmánya a történetiség érvényesítése mellett részletesen mutatja be a szőlészet és borászat éves munkarendjét, a munkafolyamatokat és az eszközöket.¹⁵ A szőlészeti és borászati munkaeszközöknek a 19–20. század fordulóján végbemenő változását először Somló példáján, majd a Dunántúlra kiterjesztve vizsgálta Csoma Zsigmond¹⁶. Kiváló adatokat hoznak a mustnyerés eszközeiről, módjairól és a feldolgozás színhelyéül szolgáló építményekről Kecskés Péter írásai¹⁷, nemkülönben az egy-egy szőlővidék termelési hagyományait bemutató monográfiák, tanulmányok, közlemények sokasága. Magam az Avas-vidékről (Szatmár vm., Románia), Kiskunhalas környékéről és a Délnyugat-Dunántúlról publikáltam kutatási eredményeim a szőlőfeldolgozás–mustnyerés eszközeiről, munkafolyamatáról.¹⁸

A szőlészeti és borászati eszköz kutatásnak jelentős nemzetközi eredményeivel is számolnunk kell. A néprajz mellett a történeti és a nyelvészeti vizsgálatok figyelemre méltók. A 20. század legelejéről Bassermann–Jordan háromkötetes, sokat hivatkozott munkája tárgyalja a német szőlő- és bortermelés történetét, benne a munkaeszközök használatát.¹⁹ A 20. század derekát megelőzően Paul Scheuermeier kétkötetes munka- és eszközmonográfiájában kap jelentősebb terjedelmet a szőlészeti–borászati munkaeszközök és -folyamtok nyelv- és tárgytörténeti bemutatása.²⁰ 1980-tól a mainzi egyetemen, Wolfgang Kleiber nyelvészprofesszor vezetésével indultak meg a *Wortatlas der kontinentalgermanischen Winzeterminologie* (A kontinentális /európai/ német szőlőművelés szakszókincsének szóatlasza) című vállalkozás munkálatai. Az atlasz Európa németek által lakott vidékeiről hoz adatokat; a nyelvi terminusokat – főleg a munkaeszközök esetében – típusrajzok, szöveges kommentárok egészítik ki.²¹ Ugyancsak az 1980-as évektől, párhuzamosan az atlasz munkálataival, először Trier, majd Mainz központtal folyt egy a szőlő- és borkultúra történetét az antik időktől a középkoron át egészen a 20. századig terjedően vizsgáló kutatási program, Michael Matheus vezetésével. A mustnyerés, a préselési technika történeti vonatkozásairól Matheus és Lukas Clemens írásaiból tájékozódhatunk.²²

¹³Vincze 1957; 1958/a; 1958/b; 1960/a; 1960/b; 1971; 1975; 1984.

¹⁴Füzes F.–Sági 1968.; Kecskés–Pető 1974.

¹⁵Égető 2001.

¹⁶Csoma 1978; 1981; 1994–1995.

¹⁷Kecskés 1985., 1987., 1991., 1992.

¹⁸Mód–Simon 1997; 1999; Simon 1997; 1999; 2001; 2002; 2012.

¹⁹Bassermann–Jordan 1907. I.

²⁰Scheuermeier, 1943. I. (A mustnyerésre vonatkozóan: 152–168.)

²¹Kleiber 1980; 1989; 1998; Kleiber (Hrsg.) 1990–1996. 6. Lief.

²²Matheus (Hrsg.) 1997; Clemens–Matheus 1996/a; 1996/b.

Rudolf Weinhold a keletnémet föld egykori borvidékeinek területére vonatkozóan végzett történeti–néprajzi kutatásokat, s ezek keretében kelet-európai összehasonlító eszközvizsgálatokat is.²³ Charles Parain a hagyományos („preindusztriális”) prések tipológiáját adja, s európai elterjedését vázolja a történeti és ikonográfiai források tükrében.²⁴

Kelet-Európára vonatkozóan a cseh-morva területek hagyományos szőlészeti és borászati technológiájával Václav Florec foglalkozott több munkájában. Florec a Néprajzi Értesítőben németül megjelent írásában a cseh-morva, a szlovák és a magyar szőlőmetsző kések összehasonlító vizsgálatának eredményeit foglalta össze.²⁵ Jan Petrálkal közös tanulmányában a morvaországi prések igen részletes, európai párhuzamokat is felvonultató rendszerezését, tipológiai elemzését adja.²⁶ Szlovákia területének szőlő- és borkultúráját, azon belül is részletesen a szőlőbéli építmények és prések típusait, elterjedési területeit Ema Kahounová vizsgálta.²⁷ A nyugat-szlovákiai Kis-Kárpátok vidékének (a történelmi ruszt-sopron-pozsonyi borvidék része) préstípusait a bazini (Pezinok) Kis-Kárpátok Múzeum borászati gyűjteményében található 17-20. századi darabok alapján Martin Hrubala mutatta be gazdagon és igényesen illusztrált kötetében.²⁸ A Balkán területén folyt – román (Mironescu) és bolgár (Peneva) – kutatásokról Vincze István széleskörű összehasonlítást megvalósító tanulmánya, illetve annak irodalomjegyzéke ad eligazítást.²⁹ Magyar nyelven megjelent írásában a bolgár szőlőkultúra két eszközcsoportját: a kapákat és a metszőkéseket vizsgálja, tipologizálja Hristo Vakarelski.³⁰ Az említetknél korábbi, de anyagközlését és módszertanát tekintve egyaránt példaszerű munka Franjo Baš tanulmánya a szlovén-stájer vidék szőlőprés-típusairól.³¹

A 20. század második felében számos, egy adott borvidék, szőlőtermő táj termelési-technikai bemutatását adó, történeti, néprajzi, sőt olykor nyelvészeti szempontokat is érvényesítő tanulmány, kötet született, melyek közül – a német nyelvterületet tekintve – az 1950-es évekből Martha Bauer észak-burgenlandi,³² az 1970-es évekből Ladurner–Parthanes déltiroli,³³ s újabban a finn Tea Seppälä Freiburg környéki³⁴ kutatásait említem.

Alapfogalmak

Egy vidék szőlő- és borkultúrájának jellegét alapvetően három tényező határozza meg: a természeti adottságok, a fajtaállomány, valamint a munkaeszközök, technológiák. A munkaeszközök az esetek többségében meghatározzák az alkalmaz-

²³Weinhold 1963; 1965; 1966; 1973.

²⁴Parain 1962.

²⁵Florec 1989–1991. (további irodalommal)

²⁶Florec–Petrálk 1967.

²⁷Kahounová 1969.

²⁸Hrubala 2010.

²⁹Vincze 1975: 149–151.

³⁰Vakarelski 1960.

³¹Baš 1930.

³²Bauer 1954.

³³Ladurner–Parthanes 1972.

³⁴Seppälä 2001.

ható, alkalmazandó technológiát, mindezek együttesen pedig – a szőlőfeldolgozás és mustnyerés esetében – hatással vannak a borminőségre, ami egy bortermő terület történetének, gazdasági-társadalmi arculatának fontos ismérve.

A szőlészet, szőlőtermesztés, szőlőkultúra, szőlőgazdálkodás kifejezések szűkebb értelemben véve a szőlőtelepítés munkáját (ideértve a szükséges talajelőkészítést), a szőlőtőke, szőlőültetvény gondozását, művelését, éves munkarendjét, őrzését jelentik, egészen a szüretig, illetve a télire elrakott szőlőfürtök fogyasztásáig, felhasználásáig. A borászat, borkultúra, borgazdálkodás fogalmak – ugyancsak egy szűkebb értelmezés alapján – a tőkéről szüretkor leszedett fürtök feldolgozását, a mustnyerést, a bor tárolását, kezelését, fogyasztását, értékesítését foglalják magukban. Mindkét fogalomcsoporthoz – a kultúra hordozóit, művelőit, azok társadalmi jogállását meghatározandó – jelzőként kapcsolódhatnak a népi, paraszti, polgári, mezővárosi stb. megnevezések. A felsorolt terminusok tehát egy szerves folyamatot és egységet alkotó gazdálkodási és kulturális rendszer egy-egy szakaszát fedik le. E gazdálkodási forma természetesen a szőlőhegyi életmód (település, építészet, mindennapi élet), valamint a szőlőhegyi társadalom és jogrend (íratlan norma, hegytörvény, hegyközség, közösségi alkalmak, ünnepek) kontextusában létezik és működik.

A szőlőfeldolgozás–mustnyerés folyamatát a következő szakaszokra, mozzanatokra osztom, melyek egyben egy fogalmi rendszert is jelentenek: *szedés–fürtválogatás, fürttömeg tömörítése–előzúzása, bogyózás–leszemelés, részleges lényerés, teljes lényerés, utólagos lényerés*.³⁵

Középkori és koraújkori adatok

Középkori és koraújkori adatok elsősorban a szüret alkalmának ábrázolásával, valamint a részleges és teljes lényerés eszközeivel és technológiájával (taposás, préselés) kapcsolatosan lelhetők fel. Az alábbiakban ezeket vesszük számba, egy-egy eljárásnál utalva korábbi (antik) történeti előzményekre és párhuzamokra is.

A részleges és teljes lényerés legarchaikusabb módja a *taposás* (*tiprás, gázolás*). Célja, funkciója alapvetően kétféle lehet: A *préstelen* területeken, illetve a *préses* területek kisebb paraszti gazdaságaiban a 18. század előtt – amikor borsajtókat többnyire csak a városi polgárság nagyarányú borkészítésével kapcsolatban találunk – a *teljes lényerést szolgálja a taposás*. A másik esetben a szőlő taposásának a préselést megelőző, előkészítő szerepe van: a szőlőt csak a szemek összezúzása és a must egy részének kimerése után lehet a sajtoló szerkezetbe rakni. Ekkor a *taposást a részleges lényerés technológiájaként értelmezhetjük*.

A présszerkezeteket alkalmazó antik görög, s ennek technikai vívmányait sokban átvevő római borkultúrában a legkorábbi időktől gyakorolták a szőlő lábbal tiprását a sajtolást megelőzően.³⁶ Cato, a római köztársaság korának sokoldalú egyénisége is leírja, hogy a sajtolóhelyiségben lábbal tapossák a szőlőt.³⁷ Pannóniában – mely terület borkultúrájában a prések ókori használata bizonyított –

³⁵A fogalmi rendszer részletes bemutatását ld. Simon 2012.

³⁶Bassermann–Jordan 1907: I. 246.

³⁷Cato 1966, CXXI., 12.

a szőlőzúzás *taposó* vagy *bunkózó* módjáról hiteles adataink ugyan nincsenek, de mivel ez a mustnyerés előkészítő munkafolyamatának elengedhetetlen része, nagy bizonyossággal feltételezhető megléte.³⁸

A valószínűsíthetően Nagy Károly által a frank birodalom területére a 9. század első harmadában kiadott *Capitulare de villis* 48. pontja így rendelkezik: „Birtokainkon a szőlőpréseket jól készítsék elő, és ügyeljenek a bírák arra, hogy a szőlőt senki meztelen lábbal ne tapossa, hanem mindent tisztán és tisztességes módon végezzenek.”³⁹ Az idézet helyes értelmezése Clemens és Matheus tanulmánya alapján az, hogy az uralkodó szándéka nem a lábbal taposás általános tilalma a frank birodalom területén, hanem a tisztasági követelmények érvényesítése.⁴⁰ A 13. században Petrus de Crescentius (orvos, ügyvéd, mezőgazdasági szakíró) írásaiban többször is érinti a piszkos lábbal történő szőlőtaposás problémáját. Ezt elkerülendő, a szőlőfürtöknek egy speciális rostán való szétnyomását javasolja.⁴¹

Az ikonográfiai forrásokban látható szüret-ábrázolások egy része a kádban való taposást közvetlenül a présszerkezet mellett mutatja, így egyértelmű, hogy ebben az esetben a tiprás a részleges lényerés technikája. A szakirodalomban egyik leggyakrabban mutatott ilyen metszet Petrus Crescentius „*Ruralia commoda*” c. munkájából való (1305.). A kádban lévő fürtöket lábbal taposó munkás egy botban kapaszkodva biztosítja egyensúlyát; mellette középsős sajtó áll.⁴² (1. kép)

Mint fentebb utaltunk rá, a *taposás* – prés híján – a teljes lényerés módja. Európa és Magyarország prést nem alkalmazó gazdaságaiban a szőlőzúzalék végleges kitaposása láda- vagy kádszerű taposóedényekben zsákban vagy anélkül folyt. A téma ikonográfiai forrásai, a kalendáriumábrázolások október havi metszetei a 15–16. században gyakran mutatják a kádban taposást.⁴³ (2. kép).

A teljes lényerés másik technológiája az, amikor nyomó- vagy szorító- illetve csavaró-erő hatására távozik a must a szőlőzúzalékból. E technológia körébe tartozik – néhány egészen egyszerű nyomásos, csavarásos mechanizmus alkalmazásán túl – az összetettebb szerkezetű szőlőprésekkel, borsajtókkal történő mustnyerés.

Nagyívű, széles összehasonlító adatbázison nyugvó történeti munkájában Bassermann–Jordan elsődleges szempontként – főleg az ókori kultúrákat tekintve – birodalmakhoz és népekhez kötötten tárgyalja a préselés technológiáját (Palesztina, Egyiptom, görög és római birodalom). Mindenütt kitér a működési elv ismertetésére is, így munkájában szerepel az ék-prés (Keilkelter), aztán a későbbi néprajzi szempontú tipológiában *főfás* présnek nevezett típus (Baumkelter), s annak többféle variánsa; *Spindelkelter* megnevezés alatt pedig – zömmel középkori adatokat felsorakoztatva – a középsős és állóorsós sajtószerkezeteket mutatja be. Részle-

³⁸Kecskés–Pető 1974: 146.

³⁹Sz. Jónás 2013.

⁴⁰Clemens–Matheus 1996/b: 256–258. A szerzők itt közlik az eredeti latin szöveget, illetve az idézet interpretációinak német irodalmát.

⁴¹Clemens–Matheus 1996/a: 133–134.

⁴²Bassermann–Jordan 1907. I. 263; Clemens–Matheus 1996/b: 264–265.

⁴³Vö. Belényesy 1955. 18.

tesen foglalkozik a 18–19. században használt újabb sajtószerkezetekkel, valamint a préselés munkatechnikájával és a prэшázsal. Írását – önmagában is értékes forrásanyagként szolgáló – gazdag illusztrációs anyag teszi érzékletessé.⁴⁴

A magyar borkultúra néprajzának tudománytörténetében a borsajtók tipológiájának kialakítása és közzététele (1958-ban) Vincze István munkásságához kötődik.⁴⁵ Rendszerezését szinte kizárólag a Kárpát-medencei néprajzi tárgyi anyagra építette fel. Szerkezeti és mechanikai jellemzőik alapján fából készült borsajtoló szerkezeteket három alaptípusba sorolja Vincze: 1. *Főfás vagy bálványos sajtók*, 2. *Középsős sajtók*, 3. *Állóorsós sajtók*.⁴⁶

A szőlőpréses már a középkortól fontos mutatói voltak az intenzív szőlő- és borgazdálkodásnak. Ennek tanúi az egyházi és világi nagybirtokok hatalmas méretű, költséges előállítású főfás prései Nyugat-Európában. E gazdaságok üzemi méretű szőlő- és bortermelése, nagymérvű borszüksége minden bizonyítással szerepet játszott abban, hogy az antikvitásból ismert prések egyre nagyobb számban és egyre tökéletesedő formában jelentek meg.⁴⁷ A szőlőprés – mint „gép” – elsősorban a majorokban, majd a tehetősebb polgárok prэшázsaiban váltotta fel a taposást, majd a középkor végén utat talált a parasztgazdaságok egy részébe is. Délkelet-Franciaországban pl. a 17–18. században még nem minden pincében állt prés, a 19. századra viszont szinte mindegyik gazdaság tartozéka lett.⁴⁸ A prés hasznát hajtott tulajdonosának, hiszen akinek nem volt sajtója, oda vihette kipréseltetni termését, ezért a must meghatározott hányadával fizetett.⁴⁹

Charles Parain Nyugat-Európa preindusztériális sajtóit jellemezve mutat rá a paraszti üzemszervezet, a mennyiségi és minőségi bortermelés és a technikai fejlettség, az újítás iránti fogékonyság viszonyára. A piacra termelő szőlősgazdák munkaeszközeik folyamatos modernizálására törekedtek; a hagyományos módszerek szerint, csupán helyi fogyasztásra termelő gazdák pedig éppen a konkurenciával való lépéstartás miatt kényszerültek arra – igaz, korlátozottabb mértékben –, hogy gazdaságukban újításokat vezessenek be. Minden technikai fejlődés mögött a hozam mennyiségi növelésének szándéka, a munka megkönnyítésének és meggyorsításának, valamint a termelékenység javításának kíváncsi állt.⁵⁰

A *főfás* vagy *bálványos* szőlőpréses általános jellemzője, hogy működésük az egykarú emelő elve szerint valósul meg. E hatalmas, fából készült borsajtoló szerkezetek feltalálását és megalkotását az ókori krónikások az antik idők klasszikus bortermelőinek, a görögöknek tulajdonították. Gunda Béla hivatkozott adatai szerint e préstípus a műkénéi időkben Kréta szigetén is ismert volt.⁵¹ Mint annyi más technikai és kulturális vívmányt, ezt is átvették és használták a rómaiak, nemcsak Itáliában, hanem a provinciákban is. Egyes vélemények szerint elképzelhető, hogy a kínaiak is előbb ismerték az efféle sajtólót – és használták is olajpréselésre – mint

⁴⁴Bassermann–Jordan Friedrich 1907. I. 245–264.

⁴⁵Vincze 1958/a; német nyelven: Vincze 1959.

⁴⁶Vincze 1958/a: 2.

⁴⁷Vincze 1975: 105; Clemens–Matheus 1996/a 136. A tanulmány Lotharingiából hoz példaként a 16. századból 13–14 m hosszúságú nyomógerendájú prést.

⁴⁸Mallé 1995: 14.

⁴⁹Hoffmann 1998: 353.

⁵⁰Parain 1962: 338–340.

⁵¹Gunda 1939: 230.

a rómaiak.⁵² Európa és Afrika mediterrán vidékein – Spanyolországban, Portugáliában, a Kanári-szigeteken, Olaszországban és a környező szigeteken, az afrikai partokon Marokkótól Tuniszig – szőlő, gyümölcs és olajtartalmú magvak préselésére használták a bálványos préstípust. Megtalálható még Franciaországban, Svájcban, a német és osztrák szőlővidékeken. Észak-Németországban viaszprés-ként alkalmazták.⁵³ Ismert a romániai Havasalföld és Moldova területén, Grúziában, valamint Bulgáriában, ahol dióolajat sajtoltak vele. A bálványos-csavaros prés elterjedt a Kárpát-Duna medencében, a Dnyeszter medencéjében és a Kaukázus számos vidékén.⁵⁴

Európából az egyik legkorábbi ábrázolása e típusnak egy miniatúrán Katalóniából, Gerona püspöki városból maradt fenn 975-ből. Német területről 1030-ból ismerünk hasonló ábrázolást.⁵⁵ (3. kép) Ezt követően 1046-ban III. Henrik Codex Aureusában, majd Herrad von Landsberg (az Elzászban fekvő hohenburgi kolostor apátnője) Hortus deliciarum (1175) c. munkájában láthatunk főfás szőlőpréseket.⁵⁶ (4. kép) A középkorban a 14–16. századból számos olyan ábrázolás ismert, amely a Jézus szenvedését szimbolizáló „Krisztus a szőlőprésben” motívumot dolgozza fel.⁵⁷

Zweifalten (Baden-Württemberg) bencés kolostorának iratai 1376-ban már „új prés” állításáról szólnak, vagyis ezt megelőzően is bálványos szerkezettel szorították ki a szőlő mustját a barátok. A későbbi századokban folyamatos a tudósítás az újabb és újabb prések építéséről (1479., 1612.).⁵⁸ Tárgyi emlékként a szakirodalom legkorábbról egy 13. századból datált főfás prést tart számon Burgundiából, nagyobb számban Nyugat-Európában a 16. századból maradtak fenn e szerkezetek.⁵⁹ Említésük Tirol vidékéről a 13. századtól adatolható.⁶⁰ Cseh és morva területről írásos adatok a 16. század végéről, tárgyi emlékek a 17. század első felétől vannak.⁶¹ Ugyancsak a 17. század elejéről maradtak fenn a legkorábbi főfás présszerkezetek a Kis-Kárpátok előterében, a mai Nyugat-Szlovákiában.⁶²

A Kárpát-medencében Pannónia provincia területéről több 2–3. századra datált présmaradvány került elő. A szerkezetek között emelőrúddal, kötéllel, valamint csigaorsóval működtetett *főfás* préseket egyaránt találni.⁶³ Hazánkban a mindeddig legkorábbról ismert *bálványos* prés 1699-ből való (Nyúl, Győr m.).⁶⁴ A *főfás* szőlőprés paraszti használatban tömegesen a 18–19. századtól terjedt el, korábbi

⁵²Vajkai 1939/b: 49–51.

⁵³Gazdag összehasonlító anyagot hoz a típus nemzetközi elterjedtségére közleményében Gunda (1939: 230–231.)

⁵⁴Demcsenkó 1974: 131.

⁵⁵Clemens–Matheus 1996/a: 134.

⁵⁶Parain 1962: 346; Vincze 1975: 105; Bassermann-Jordan 1907. 211.

⁵⁷Vö. Bassermann-Jordan 1907. I. 266–273. képei

⁵⁸Fritz 1993: 352.

⁵⁹Clemens–Matheus 1996/a: 134.

⁶⁰Ladurner-Parthanes 1972: 189.

⁶¹Florenc–Petrák 1967: 31–33.

⁶²Hrubala 2010: 9.

⁶³Kecskés–Pető 1974: 148–153.

⁶⁴Vincze 1975: 105.

példányait főleg a városok polgári (legtöbb esetben németajkú) szőlőműveseinek birtokain, valamint uradalmi használatban találjuk meg.⁶⁵ E típus területileg zöm-mel a Nyugat-Dunántúlon és Erdélyben jellemző.

Fontos szempont a főfás vagy bálványos prések szerkezetének vizsgálata-kor a préselendő anyag elhelyezésének megoldása a nyomógerenda alatt, va-lamint a szőlő zúzásában szerepet játszó présmelence megléte, nagysága. Cato legegyszerűbb megoldásként említi, hogy a terménnyel teli kosarat egy kis emel-vényre helyezik.⁶⁶ A régészek a 2–3. századból Pannónia provincia területéről több, kőből faragott préstálcát, présalapot tártak fel. Ezek egy részén világosan látható a szögletes vagy kerek préskosár helye és a mustelvezető csatorna.⁶⁷

Szimmetrikus felületet kívánnak azok a megoldások is, amikor a préselendő anyagot spirális vagy gyűrűs technikával tartják össze. Több példát lehet felso-rakoztatni a fa vagy vas abroncs alkalmazására. Borászati szakírók francia és osztrák területről ismerik e módszert, amikor felfelé haladva egyre kisebb átmérőjű abroncsok közé töltik a megzúzott szőlőt. Préseléskor – ahogy a törköly a távozó must hatására összébb megy – a gyűrűk egymásba nyomódnak.⁶⁸ Ezt a prése-lési eljárást mutatja Merian Matthäus rézmetszete 1649-ből, a Bécstől délre fekvő Mödlingből.⁶⁹ (5. kép)

A préselendő szőlőzúzaléknak szimmetrikus felületre történő felrakásáról, és növényi fonadékkal való összefogásáról van szó a *gúzsos szőlőprés* technológiája esetén. E típus sajátossága, hogy az összezúzott szőlő nem egy állandó térfogatú, lécekből összeszerkesztett *gara*tba (törkölyládába) kerül, hanem a nyomógerenda (*bálvány*, *bábány*) alatt szimmetrikusan elhelyezkedő *présmelence*be lapátolják, és erdei iszalagból (*Clematis vitalba*) vagy borókafenyőből (*Juniperus communis*) font *gúzzsal* tekerik körbe.⁷⁰

Martha Bauer a gúzsos technika archaikus voltára következtet, amikor Saria régészeti munkájára hivatkozva megállapítja, hogy a rómaiak a leszüretelt terményt ún. *funes torculival* tekerték körül. A szerző feltételezése szerint e megoldás a prés-kosár használata előtt általános lehetett.⁷¹ Dél-Németország területéről 1475-ből maradt fenn olyan szüreti ábrázolás, melyen világosan látható, hogy a présszerkezet melencéjében a szőlőt növényi fonadék fogja körbe spirálisan.⁷² (6. kép) Az eddig ismert legkorábbi adat, ami egyértelműen gúzsos présre utal, Sopronkeresztúrról (ma: Deutschkreuz, Ausztria), egy 1597 januárjában készített inventárium szöve-gében maradt fenn. Az összeírás Nádasdi Ferenc rendeletére, provizorváltás alkal-mából készült. A kastély ingóságait épület- és lakrészek szerint, azon belül helyi-ségenként haladva sorolja fel a magyar nyelvű, latin betoldásokkal ellátott leltár. A présház felszerelései között olvashatjuk: „Eoreg Pres baluaniostul dugastul és

⁶⁵Vö.: Kecskés 2002: 94–95.

⁶⁶Cato 1966. XXI. 18. 122–125., 295.

⁶⁷Füzes-Sági 1968: 352., Kecskés–Pető 1974: 147–153.

⁶⁸Chaptal et alii 1804: 312.

⁶⁹Eminger 1995: 199.

⁷⁰Részletesen ld. Simon 2001; 2012. 182–202.

⁷¹Bauer 1954: 101., 4. jegyzetpont

⁷²Hansen 1984: 182.

gusostul”, valamint: „Masik Pres feolső, also baluaniaual garatostul”. Mellettük kádak, üstök, csőbrök, dézsák, mericskék, borvályú („bor valu Laith ala”) szerepelnek a lajstromban.⁷³

Két évtizeddel későbből, 1617-ből Martha Bauer a közeli Rusztról említ okleveles adatot a gúzsos technológiára. A préskosár ismerete és használata előtt a gyakorlat az volt, hogy a préselendő anyagot felöntötték a présasztalra (prés-melence), majd fűz- vagy nyírfavesszőből font, 15–20 m hosszú gúzzsal spirálisan körbetekerték. E vesszőfonatot *Zucht*-nak nevezték.⁷⁴ A szerző 20. század közepi vizsgálatai szerint Észak-Burgenlandban a *Zucht* alkalmazása már az idős szőlősgazdák emlékezetében sem él, Dél-Burgenlandban viszont (pl. Rechnitz és Heiligenkreutz környékén) még ismert, de már nincsen használatban e technológia.⁷⁵ Egykori meglétéről viszont a prés szimmetrikus melencéje árulkodik, aminek közepére kerek lécgaratot állítva használták tovább a prést. Franz Simon kötetének szemléletes rajzai, felmérései ugyancsak Dél-Burgenlandból (Heiligenbrunn, Winten, Eisenberg a. d. Raab) mutatnak szimmetrikus melencés főfás préseket a 18. század derekáról, második feléből (1755, 1788.), amelyek már nem gúzsos, hanem garatos technikával működtek.⁷⁶ Szintén Burgenland területéről, Mönchhof (Barátudvar) és Kulm (Kólom, Kulma) településekről őriz adatokat a Magyar Mezőgazdasági Múzeum Munkaeszköztörténeti Archívuma szimmetrikus melencés, lengőorsós, az orsó végén terhelhető fakerettel ellátott főfás présekről. A kulmi darabok 1793-ból, illetve 1795-ből valók.⁷⁷

A középsós *sajtok* szerkezetét a többnyire hasáb formájú sajtoaljra helyezett törkölyláda, két oldalsó tartóoszlop, egy sajtógerenda és az ezen átfűrt csavar jellemzi. Az összezúzott szőlő kisajtolása a csavar nyomó- illetve szorítóereje hatására történik.

A középsós *sajtó* Európa legtöbb borvidékén később vált általánossá, de helytakarékosága révén hosszabban használatban maradt, mint a főfás szőlőprés. Sőt ebből a szerkezetből levezethető a rögzített csavarú gyári (ipari) prés.⁷⁸

E tárgytipus ókori ábrázolásairól (agedincumi relief), leírásairól (id. Plinius, Heron) is tudunk, a rómaiak „találmányaként” tűnik föl.⁷⁹ Elsősorban Itáliában, Görögországban és Dalmáciában volt használatos. Az aquincumi rommezőn – Pannóniában ez idáig egyedülálló formaként – olyan préstalp került a felszínre, amely középsós szőlő- vagy gyümölcsprés darabja lehet. E típus antik hagyományokon nyugvó továbbélése azonban nem feltételezhető. Németországban a reneszánsz óta általános e présforma. Legtöbbet idézett középkori ábrázolása Petrus de Crescentius könyvének illusztrációjaként ismert. (ld. 1. kép) Minden bizonnyal német közvetítéssel jutott el hazánk előbb uradalmi, majd paraszti gazdaságaiba a 18–19. században.⁸⁰

⁷³OL. CÜ. 101:3 (Urbáriumok és összeírások a Magyar Országos Levéltárban, Arcanum, 2004. CD-ROM)

⁷⁴Bauer 1954: 101.

⁷⁵Bauer 1954: 101.

⁷⁶Simon 1974: 34–41; 1981. 113–118; 142–143.

⁷⁷MMA, 97 594; MMA, 97627; MMA, 97 629

⁷⁸Parain 1962: 348.

⁷⁹Vö.: Bassermann–Jordan 1907. I. 252–254; Parain 1962: 348.

⁸⁰Vincze 1958: 13. Egy és kétszavas formáinak németországi elterjedtségéről ld. Clemens–Matheus 1996/a: 135.

Florece és Petrák a morva szőlőterületeken tipikus formaként írja le. Itt szinte kizárólag az egycsavaros változata jellemző, míg a Kiskárpátok vidékén, Szlovákiában, Ausztriában, Magyarországon és Németországban a két- vagy többcsavaros altípusok sem ritkák. A tanulmány nagy részletességgel vizsgálja az orsó kiszélesedő, lyukkal ellátott fejrészét, ahová a hajtórúd is illeszthető. Ez az orsófej lehet kúp, hordócska, henger formájú, vagy szögletes kiképzésű. A henger alak német hatást mutat, meglétéről a 16. századból szólnak a források.⁸¹ Dél-Tirolban az általánosan használt főfás prések mellett a középorsós sajtó kisebb számban fordult elő,⁸² Alsó-Ausztriában pedig alma- és körtemust sajtolására használták.⁸³ Ugyancsak szőlő- és gyümölcsprésként jelenik meg az alulhajtós kétcsavaros forma (1794-es datálással) Felső-Ausztria területén.⁸⁴

Az eszközök és technológiák továbbélése napjainkig

Számos néprajzi tanulmány, valamint saját kutatásaim is egyértelművé teszik, hogy a fentebb bemutatott technológiák, eszközök a 19-20. században is fellelhetők a magyar borvidékeken. Ennek példáját – az okok megvilágítására törekedve – saját délnyugat-dunántúli kutatásaim alapján összegzem.

Dél-Zala évszázadok óta *lokális szőlőtermő/bortermő helyként*, s nem történelmi/minőségi borvidékként létezett. Ennek okai: egyrészt a természeti-ökológiai adottságokban keresendők (észak–déli irányú dombvonulatok, kevés a déli lejtő, csapadékos, hűvös, talaja agyagos). Fajtaállományában a táj a filoxeravész utáni szőlőrekonstrukció során nagy mértékben átállt a rezisztens direktermőkre, ezek termesztése huzamosan rögzült, s ez szemben állt a minőségi követelményekkel.

A szőlőbirtoklás körülményeit mindig is a kisparcellás, többnyire önellátó vagy a helyi piacra korlátozott mértékben termelni képes jobbágyi és paraszti szőlőgazdaságok jellemezték.

Mégis egy technikátörténetileg nagy múltú, „fejlett” présszerkezet – a főfás vagy bálványos prés – használatát láthatjuk évszázadokra visszatekintve és napjaink gyakorlatában (több-kevesebb módosítást téve) is alkalmazni. A főfás prések tömbszerű, zonális elterjedésének keleti határa (Nyugat-Európa irányából tekintve) a Nyugat-Dunántúl (ezen belül külön csoportot, hatást mutat Észak-Dunántúl, a németajkú polgársághoz kötődően), illetve ettől keletebbre Erdély egyes részei (szintén jórészt a németiséghez, vagyis a szászokhoz kapcsolódóan).

A dél-zalai tájon a szőlőfeldolgozás–mustnyerés és bortárolás helyszíne a szőlőhegy, ami „szabadabb” jogállású birtoklást jelentett már a feudalizmusban. Ezért, ill. a települések túlnépesedése, valamint a feudális szolgáltatások kikérülésének szándéka miatt indult meg a 18–19. század folyamán a szőlőhegyre való kiköltözés, az állandó vagy időszakos kintlakás. Ez a falubeli parasztnépesedéshez képest sajátos, eltérő életmóddal és identitással, közösségi élettel járt. Állandó lakó- és gazdasági épületeket emeltek a huzamosan kintlakó családok, gazdák, s ez együtt járt a helyben történő szőlőfeldolgozás és bortárolás gyakorla-

⁸¹Florece–Petrák 1967: 34.

⁸²Ladurner–Parthanes 1972: 199–201.

⁸³Hintermayr 1979: 221.

⁸⁴Richter 1939: 90–91.

tával is. Mindezekből következően itt kapott és kap helyet a feldolgozás eszköze, a szőlőprés. E szerkezet meghatározza a préhát méreteit, építészeti sajátosságait (padlás nélküliség), a tárolás igénye pedig a felszín feletti- vagy földpince kialakítását.

A hagyomány és innováció viszonyát a *célszerűség* határozta és határozza meg. Mennyiségi teljesítménye, erőhatása miatt napjainkig fennmaradt a bálványos vagy főfás présszerkezet, vagy legalább is a működési elve, amely a hatalmas nyomóerő (savanyagok kiszorítása), valamint a munkafolyamat időbeli elhúzódása miatt (3–4 napig tartó, több fázisú, bárdoló-utánrakó préselés, levegővel való érintkezés, erjedés megindulása) nem alkalmas magas minőségű termék előállítására. A használat és fennmaradás okai közt szerepel, hogy a látszólag drágán előállítható szerkezetet a (kis)paraszti birtokokon is viszonylag „olcsón”, nem megterhelő módon lehet elkészíteni.

Az archaikus technológiát hordozó gúzsos prés (7. kép) esetében fontos tényező volt az ökológiai alap, vagyis az, hogy vidékünk egyes részei az erdei iszalag és borókafenyő termőhelye. A szerkezet célszerűségének meghatározó volta mellett a főfás prések időtállósága, hosszú életkora, több generációt kiszolgáló fennállása is hozzájárulhatott a változatlan formában való használathoz, illetve a működési elv új szerkezetben történő megújításához.⁸⁵ Ezért vidékünkön kisebb mértékben volt jellemző a gyári sajtók terjedése.

A generációk szerepét vizsgálva megállapítható az idős generáció ragaszkodása a hagyományos, megszokott, megörökölt és bevált eljáráshoz, a fiatal korosztálynál pedig (hisz ők is a használók között vannak) a múlt iránti tisztelet, a megőrzés szándéka és a célszerűség szem előtt tartása játszhatott szerepet.

IRODALOM

ANDRÁSFALVY Bertalan

1957 A vörösbőr Magyarországon. *Néprajzi Értesítő* XXXIX. 49–67.

1962 Formen des albanischen Weinbaues. *Acta Ethnographica* XI. 293–373.

BALASSA Iván

1964 Nemzetközi megbeszélés a munkaeszköztörténeti archívumok kérdéséről a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban. *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei* 1964. 267–272.

1967 A mezőgazdasági munkaeszközök kutatásával kapcsolatos konferenciák. *Ethnographia* LXXVIII. 609–613.

1979 A munkaeszközkutatás elvi és módszertani kérdései. *Ethnographia* XC. 1–14.

1981 A munkaeszközök kutatásának ikonográfiai forrásai. *Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei* 1978–1980. 3–17.

BASŠ, Franjo

1930 K vprašanju štajerske preše. *Glasnik Etnografskog Muzeja u Beogradu* V. 6–16.

BASSERMANN–JORDAN, Friedrich

1907 *Geschichte des Weinbaus unter besonderer Berücksichtigung der Bayerischen Rheinpfalz I–III*. Frankfurt am Main: Keller.

⁸⁵Simon 2012. 202–204. a következő főbb csoportokat állapítja meg és támasztja alá példákkal: 1.) Használatban megőrzött gúzsos vagy garatos főfás prések; 2.) Átalakított főfás prések; 3.) Egyes főbb szerkezeti elemeit megtartó, de működési elvét tekintve jelentősen megváltoztatott prés; 4.) A főfás–melencés prések egyes szerkezeti elemeit vagy működési elvét tükröző, újonnan készített prések.

- BAUER, Martha
1954 *Der Weinbau des Nordburgenlandes in volkskundlicher Betrachtung.* (Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland, Heft 1.) Eisenstadt: Burgenländisches Museum.
- BELÉNYESY Márta
1955 Szőlő és gyümölcsstermesztésünk a XIV. században. *Néprajzi Értesítő* XXXVII. 11–28.
2011–2012 *Fejezetek a középkori anyagi kultúra történetéből I-II.* (Documentatio Ethnographica 26, 29.) Budapest: L'Harmattan.
- CATO, Marcus Porcius
1966 *A földművelésről.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- CLEMENS, Lucas – MATHEUS, Michael
1996a Weinkeltern im Mittelalter. In Uta Lindgren (Hrsg.): *Europäische Technik im Mittelalter 800 bis 1200. Tradition und Innovation. Ein Handbuch.* Berlin: Gebr. Mann, 133–136.
1996b Zur Keltertechnik in karolingischer Zeit. In Burgard, Friedhelm – Cluse, Christoph – Haverkamp, Alfred (Hrsg.): *Liber amicorum necnon et amicarum für Alfred Heit. Beiträge zur mittellalterlichen Geschichte und geschichtlichen Landeskunde.* (Trierer Historische Forschungen 28) Trier: Verlag Trierer Historische Forschungen, 255–265.
- CSOMA Zsigmond
1978 Szőlészeti munkaeszközváltás Somlón. *Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei* 1975–1977. 213–230.
1981 Borászati munkaeszközváltás Somlón. *Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei* 1978–1980. 39–65.
1994–1995 *Szőlészeti, borászati hagyományok, a megújulás és a közösség kötelékében.* (Kapcsolatok, hatások, konfliktusok Dunántúl és Európa között a 17. század végétől a 20. század elejéig.) (CENTRÁL-EURÓPA Alapítványi Könyvek 3.) Debrecen: KLTE Néprajzi Tanszék; Budapest: Centrál-Európa Alapítvány.
- DEMCSENKÓ, N. A.
1973 A moldvaiak hagyományos, csavar nélküli szőlőprései. In Hofer Tamás – Kisbán Eszter – Kaposvári Gyula (szerk.): *Paraszti társadalom és műveltség a 18–20. században I. (Faluk).* Budapest–Szolnok: Magyar Néprajzi Társaság, 127–140.
- ÉGETŐ Melinda
1991 A balkáni vörösbor-kultúra hatása az Alföld szőlő- és borkultúrájára. In Halász Péter (szerk.): *A Duna menti népek hagyományos műveltsége.* Budapest: Magyar Néprajzi Társaság, 269–275.
2001 Szőlőművelés és borászat. In Paládi-Kovács Attila (főszerk.): *Magyar Néprajz II. Gazdálkodás.* Budapest: Akadémiai Kiadó, 527–595.
- EMINGER, Erwin
1995 Zur Geschichte der Weinbau-Kellerwirtschaft in Niederösterreich vom 16. bis in die zweite Hälfte des 19. Jahrhunderts. *Heimat im Weinland. Heimatkundliches Beiblatt zum Amtsblatt der Bezirkshauptmannschaft Mistelbach* 1995/3. 197–215.
- FÉL Edit – HOFFER Tamás
1961 A parasztember szerszámai. Beszámoló az átányi monografikus eszközvizsgálatról. *Ethnographia* LXXII. 487–535.
- FLOREC, Václav
1989–1991 Rebmesser. Analogen in der traditionellen Weinbaukultur der Tschechoslowakei und Ungarns. *Néprajzi Értesítő* LXXI–LXXIII. 61–70.
- FLOREC, Václav – PETRÁK, Jan
1967 Vinařské lisy na Moravě. *Česky Lid* 54. 31–49.
- FÜZES F. Miklós – SÁGI Károly
1968 A balatoni szőlőkultúra pannon gyökerei. *Filológiai Közöny* XIV. 347–363.
- GÖNCZI Ferencz
1914 *Göcsej s kapcsolatosan Hetés vidékének és népének összevontabb ismertetése.* Kaposvár: Szabó Lipót Könyvnyomdája.
- GÚBA Szilvia
2005 A tárgyi ellátottság kutatása az európai etnológiában. In Bárkányi Ildikó – Fodor Ferenc (szerk.): *Határjáró. Tanulmányok Juhász Antal köszöntésére.* Szeged: Móra Ferenc Múzeum, 433–439.

- GUNDA Béla
1939 Összehasonlító néprajzi jegyzetek. *Néprajzi Értesítő* XXI. 228–231.
- GYÖRFFY István
é.n. [1934] Gazdálkodás. In *A magyarság néprajza II.* Budapest: Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 5–225.
- HANSEN, Wilhelm (Hrsg.)
1969 *Arbeit und Gerät in Volkskundlicher Dokumentation.* Münster: Aschendorff.
- HANSEN, Wilhelm
1984 *Kalenderminiaturen der Studienbücher. Mittelalterliches Leben im Jahreslauf.* München: Callwey.
- HINTERMAYR, Johann
1979 Die Apfel- und Birnenmostkultur im Niederösterreichischen Mostviertel. In Martischinig, Michael (Hrsg.): *Sammeln und Sichten. Beiträge zur Sachvolkskunde.* Wien: Verband der Wissenschaftlichen Gesellschaften Österreichs, 213–230.
- HOFFMANN Tamás
1998 *Európai parasztok. Életmódjuk története I. A munka.* Budapest: Osiris.
- HRUBALA, Martin
2010 *Vinohradnicke lisy v malokarpatskej oblasti.* Pezinok: Malokarpatské Múzeum.
- JANKÓ János
1902 *A Balaton-melléki lakosság néprajza.* (A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei III. kötet 2. rész.) Budapest: Kilián.
- KAHOŮNOVÁ, Ema
1969 *L'udové vinohradnicke stavby a lisy.* Bratislava: SAV.
- KECSKÉS Péter
1985 Egy letenyei prэшázpince felmérése és áttelepítése. *Ház és Ember* 3. Szentendre, 173–182.
1987 Szentgyörgyvári guzsos szőlőprés. *TÉKA* 87/2. Szentendre, 13–15.
1991 A palini prэшázpince áttelepítése. *TÉKA* 91/1. Szentendre, 7–11.
Prэшázak és pincék a Dél-Dunántúlon. *Ház és Ember* 8. Szentendre, 167–203.
2002 Mezővárosi és falusi borkultúra a 18–19. századi Kárpát-medencé-ben. *Ház és Ember* 15. Szentendre, 85–101.
- KECSKÉS Péter – PETŐ Mária
1974 A pannóniai szőlőművelés és mustnyerés tárgyi emlékeinek értékeléséhez. *Néprajzi Értesítő* LVI. 131–159.
- KLEIBER, Wolfgang
1980 *Zur sprachgeographischen Struktur der deutschen Winzerterminologie.* (Akademie der Wissenschaften und der Literatur Mainz. Abhandlungen der geistes- und sozialwissenschaftlichen Klasse 6) Wiesbaden.
1989 Zum Wortatlas der kontinentalgermanischen Winzerterminologie. In: Veit, Werner H. – Putschke, Wolfgang (Hrsg): *Sprachatlanten des Deutschen. Laufende Projekte.* Tübingen: M. Niemeyer, 91–108.
1998 Glinnen, Stoppeln, Etznen und Retzeln. *Forschug. Mitteilungen der DFG* 1–2/98. Weinheim, 12–14.
- KLEIBER, Wolfgang (Hrsg.)
1990–1996 *Wortatlas der kontinentalgermanischen Winzerterminologie* 1–6. Lieferungen. Tübingen: M. Niemeyer.
- LADURNER-PARTHANES, Matthias
1972 *Vom Perglwerk zur Torggl. Arbeit und Gerät im Südtiroler Weinbau.* Bozen: Athesia.
- MALLÉ, Marie-Pascale
1995 Celliers et pressoirs de haute Durance. *Le Monde alpin et rhodanien.* 1. 7–37.
- MATHEUS, Michael (Hrsg.)
1997 *Weinbau zwischen Maas und Rhein in der Antike und im Mittelalter.* (Trierer Historische Forschungen 23.) Mainz: Kliomedien.
- MÓD László – SIMON András
1997 Szüret és szőlőfeldolgozás három avasi magyar faluban. *Belvedere* IX. Szeged, 176–184.
1999 Az avasi magyarság szőlőkultúrája. *Ethnographia* 101. Budapest, 415–456.

- MÜLLER Róbert
1982 *A mezőgazdasági vaseszközök fejlődése Magyarországon a késővaskortól a törökkor végéig I-II.* (Zalai Gyűjtemény 19.) Zalaegerszeg: Zala Megyei Levéltár
- PALÁDI-KOVÁCS Attila
2002 *Tárgyunk az időben. Néprajzi kihívások és válaszok.* Debrecen: Ethnica.
- PARAIN, Charles
1962 *Vorindustrielle Pressen und Keltern und ihre Verbreitung in Westeuropa. Deutsches Jahrbuch für Volkskunde* 8. Berlin, 338–350.
- RICHTER, Helmut
1939 *Bäuerliche Mosthütten und Obstkeltern in Niederbayern und Oberdonau. Schöner Heimat* 35. 90–93.
- SCHEUERMEIER, Paul
1943–1956 *Bauernwerk in Italien, der italienischen und rätoromanischen Schweiz I-II.* Erlenbach-Zürich: E. Rentsch.
- SEPPÄLÄ, Tea
2001 *Das Erbe des Winzers. Weinbau und weinbautechnische Neuerungen am Oberrhein von 1833 bis 1913.* Helsinki: Suomen Muinaismuistoyhdistys.
- SIMON András
1997 *A mustnyerés eszközei és módjai a Lendva-vidéken. Vinogradnik Sadjar – Szőlő- és Gyümölcstermelő '97/2.* Lendva, 23–28.
1999 *A szőlőfeldolgozás és mustnyerés eszközei a Thorma János Múzeumban.* In Szakál Aurél (szerk.): *Halasi Múzeum. Emlékkönyv a Thorma János Múzeum 125. évfordulójára.* Kiskunhalas: Thorma János Múzeum – Halasi Múzeum Alapítvány, 241–254.
2001 *A gúzsos szőlőprés. A mustnyerés archaikus eszköze és technológiája Délnyugat-Magyarországon.* In Barna Gábor (szerk.): *Társadalom-kultúra-természet. Tanulmányok a 60 éves Bellon Tibor tiszteletére.* Karcag-Szeged-Szolnok: Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Igazgatósága, 247–261.
2002 *A mustnyerés eszközei és módjai.* In Benyák Zoltán-Benyák Ferenc (szerk.): *Borok és korok. Bepillantás a bor kultúrtörténetébe.* Budapest: Hermész Kör, 297–306.
2012 *Hagyomány, újítás, minőség. A szőlőfeldolgozás-mustnyerés technológiája. A dél-zalai példa.* Szeged: Solymossy Sándor Közhasznú Egyesület, SZTE Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék.
- SIMON, Franz
1974 *Bäuerliche Bauten im Südburgenland.* Oberschützen: Szerző kiadása.
1981 *Bäuerliche Bauten und Geräte Südburgenland und Grenzgebiete.* Oberschützen: Szerző kiadása.
- SIJTS, Hinrich
2001 *Geräteforschung.* In: Brednich, Rolf W. (Hrsg.): *Grundriss der Volkskunde. Einführung in die Forschungsfelder der Europäischen Ethnologie.* (3. Auflage) Berlin: Dietrich Reimer Verlag, 155–170.
- SZ. JÓNÁS Ilona
2013 *Középkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény [elektronikus dokumentum]* Budapest: Osiris.
- VAJKAI Aurél
A parasztszőlőművelés és bortermelés Veszprém megye déli részén. Néprajzi Értesítő XX. 1–48., 172–204.
1939b *Római emlékek Dunántúl néprajzában. Pécs szab. kir. város „Majorossy Imre Múzeumának” 1939–40. évi Értesítője.* Pécs, 40–51.
- VAKARELSKI, Hristo
1960 *Néhány bulgáriai szőlőművelő eszköz és azok történeti fejlődése. Műveltség és Hagyomány I-II.* Budapest, 147–163.
- VINCZE István
1957 *Magyar szőlőmetszőkések és metszésmódok. Néprajzi Értesítő* XXXIX. 71–101.
1958a *Magyar borsajtók. Ethnographia* LXIX. 1–28.
1958b *Magyar borpincék. Néprajzi Értesítő* XL. 83–104.
1959 *Ungarische Weinkelter. Acta Ethnographica* VIII. 99–129.

- 1960a A borkészítés módjai és eszközei, különös tekintettel a borsodi Hegyközre. *Ethnographia* LXXI. 1–25.
- 1960b Szőlőművelés és eszközei a borsodi Hegyközben. *Néprajzi Közlemények* V. 3–4. sz. 125–144.
- 1971 Történeti–néprajzi összehasonlító vizsgálatok a kelet-európai szőlőkultúra körében. *Népi kultúra – Népi társadalom* V–VI. Budapest, 310–314.
- 1975 Taposók és prések. *Ethnographia* LXXXVI. 104–152.
- 1984 Bortárolók történeti formái: verem–dolium–hordó. *Ethnographia* XCV. 1–9.
- WEINHOLD, Rudolf
- 1963 Megjegyzések a Saale és az Elba közötti régi és jelenkori szőlőművelés néprajzi kutatásának állásához és alapelveihez. *Ethnographia* LXXIV. 402–417.
- 1965 Gemeinsamkeiten und Wechselbeziehungen zwischen der ungarischen und deutschen Weinkultur. In Bodrogi Tibor – Ortutay Gyula (szerk.): *Europa et Hungaria: Congressus Ethnographicus in Hungaria*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 163–180.
- 1966 Rebmesser und Kelter. *Deutsches Jahrbuch für Volkskunde* 12. Berlin, 37–48.
- 1973 *Winzerarbeit an Elbe, Saale und Unstrut*. Berlin: Akademie-Verlag.

1. kép – Taposás és préselés,
15. sz. eleje
(Petrus Crescentius nyomán Bassermann-
Jordan 1907. I. 263.)

2. kép – Szüret és taposás
ábrázolása a nagyszombati
kalendáriumban
(16. sz.)
(Belényesy Márta 1955. 18.)

3. kép – Főfás szőlőprés ábrázolása, Goldenen Evangelienbuch von Echternach, 1030.
(Clemens, Lucas – Matheus, Michael 1996/a 134.)

4. kép – Présabrázolás a Hortus deliciarumban, 1175.
(Bassermann-Jordan 1907. I. 211.)

5. kép – A szőlőzúzalék felrakása szimmetrikus melencében, fa abrancsok közé – Merian Matthäus rézmetszete 1649-ből, a Bécsből délre fekvő Mödlingből (Eminger, Erwin 1995. 199.)

6. kép – Növényi fonadék alkalmazása a présben, Dél-Németország, 1475. (Hansen, Wilhelm 1984. 182.)

7. kép – Gúzsos szőlőprés 1863-ból, Förhénc, Zala m.
(Simon András felv. 1995.)

Középkori és kora újkori elemek napjaink présház- és pincekultúrájában

A szőlőfeldolgozó és bortároló építmények kutatása a néprajztudományon belül sokáig elhanyagolt területnek számított. Az első jelentős tanulmány Vajkai Aurélnak köszönhetően jelent meg 1938-ban.¹ Ezt követően hosszú éveknek kellett addig eltelnie, míg az első, kimondottan az épületek leírásával foglalkozó munkák napvilágot láttak. Ezek elsősorban építészeti szempontból írták le a présházakat, pincéket. Kitértek a kialakításuk módjára, gazdasági funkciójukra, az alaprajzi formákra. Több esetben próbálkoztak az épületek korának meghatározásával is, de általában csak becslésekre került sor, illetve gyakran azzal zárták a kérdés vizsgálatát, hogy adatok hiányában a pincék korát nem lehet megállapítani. Ezzel kapcsolatban Bakó Ferenc 1992-ben megjelent tanulmányában a következőket írta: „A sokezer lyukpince korát, építési idejét nem tudjuk meghatározni, erre nézve még kísérletek sem történtek. Kétségtelenül azért, mert sem a birtokjogi, sem a gazdasági tárgyú oklevelek, feljegyzések nem tértek ki a pincére, nem lévén ez adóköteles és értéke sem lehetett magas a múltban.”² Bakó Ferenc később több, az Északkelet-Magyarország paraszti és uradalmi lyukpincéivel foglalkozó írását ezzel a gondolattal kezdte. Állításaival teljes mértékben egyet kell érteni, a témával kapcsolatban rendkívül nehéz levéltári kutatásokat végezni, a pincékre vonatkozó írott történeti adatok megtalálásához sok esetben nagy szerencsére van szükség. Elsősorban ez a nehézkes, bizonytalan eredménnyel járó kutatás lehet az oka annak, hogy a téma történeti-néprajzi vizsgálatára eddig nem igen került sor. Pontosabb adatokkal elsősorban Északkelet-Magyarországról rendelkezünk, elsősorban Bakó Ferencnek köszönhetően. Az ő munkái mellett Kleb Béla egri és Balassa Iván Tokaj-hegyaljai kutatásai révén kerülhetünk közelebb a középkori, kora újkori lakóházon kívül elhelyezkedő lyukpincék megismeréséhez.³ Az ország más területeit tekintve nem ilyen jó a helyzet. A nyugat-dunántúli présházpincékre a 16. század második felétől van adatunk, ezen kívül még a mezővárosok és szabad királyi városok lakóházai alatt, esetleg a telken lévő pincék középkori történetét tudjuk felvázolni, amelyekre a régészetnek köszönhetően viszonylag nagy mennyiségű adattal rendelkezünk.⁴ Ez utóbbiakra

¹ Vajkai-Wagenhuber 1938.

² Bakó 1992: 205.

³ Kleb 1978.; Balassa 1991.

⁴ A lakóházaknál található középkori pincék kutatásának kiemelkedő példája Vác. Miklós Zsuzsa 1989–1996 között végzett itt vizsgálatokat. Ennek során a középkori város területén található 206 lakóház közül 191-et nézett meg. Minden esetben felméréseket, fotókat, nyilvántartó lapot készített. A pincék leírása során foglalkozott azok elhelyezkedésével, méretével, alaprajzával, boltozásuk módjával, valamint a lejárattal. (Miklós 1996.)

most nem térek ki, a telkektől különálló bortároló építményekre helyezem a hangsúlyt. Jelen munkában az ezekkel kapcsolatos kutatási eredményeket próbálom meg röviden bemutatni, mind építészeti jellemzőiket, mind a közösségi életben betöltött szerepüket figyelembe véve. A középkori és kora újkori adatok számbavétele mellett megvizsgálom, hogy a pincék és a prэшázak e kezdeti formáiból és funkcióiból mi őrződhetett meg a mai napig, illetve miben következtek be változások, s mindezeknek milyen okai lehettek.⁵ Hangsúlyoznom kell viszont, hogy az adatok hiányában bizonyos esetekben csak feltételezésekre van lehetőség. Mielőtt azonban rátérnék ezen téma bemutatására, röviden szeretném megvizsgálni azt a kérdést, hogy milyen módszerekkel történhet meg a prэшázak és pincék története kapcsán a középkori, kora újkori adatok felkutatása.

Annak ellenére, hogy Bakó Ferenc minden tanulmánya elején kiemelte, hogy a pincék építési idejét nagyon nehéz, sok esetben lehetetlen meghatározni, Északkelet-Magyarországra vonatkozóan mégis sok adatot sikerült összeszednie. Ebben nagy szerepe van annak, hogy a pincék tovább fennmaradhattak a más jellegű épületeknél. Fennállásuk viszonylagos tartósságát a természet adta építőanyagoknak köszönhetik, a nehéz idők háborús és természeti csapásai sokszor nem hatottak le a föld alá. Egyes középkori településekből ezért csak földalatti tartozékaik éltek meg az utókort. Ugyanakkor ezek a gazdasági célból létrejövő építmények is hordozzák készítőik, egykori használóik műveltségének, történelmének sajátos jegyeit.⁶ Bakónak ez a két megállapítása – a levéltári adatok hiánya és a védettségnek köszönhetően nagyobb számban megmaradó középkori építmények – jelzi, hogy bár a téma történeti-néprajzi kutatása számos nehézséget rejt magában, mégsem reménytelen. Tanulmányaiban többször is foglalkozik a kérdéssel, hogy mindez hogyan valósítható meg. Ennek alapvető feltétele volt a terepmunka, az épületek bejárása, felmérése és az a levéltári kutatás, amely során számos, korábban talán kevésbé érintett témára is kitért. Mivel a pincékre vonatkozó konkrét források hiányoznak, így olyan kérdéskörök vizsgálatára irányította figyelmét, amelyekből a föld alatti építmények történetével kapcsolatban is következtetéseket tudott levonni. Ezek a következő szempontok voltak:⁷

- Minden felkeresett település történelmének, elsősorban birtoklástörténetének irodalmi, levéltári emlékeit kutatva kereste azokat a személyeket, családokat, szervezeteket, amelyek számításba jöhettek a legrégebbi pincék birtokosaiként.
- Középkori településtörténet vizsgálata.
- Néptörténeti, etnikai, borászati jellemzők figyelembe vétele.
- Birtoklási formák vizsgálata.
- Pincék építészeti jellemzőinek vizsgálata (az épületek településen belül elfoglalt topográfiai helyzete, alaprajzi formák, üregek kialakításának módja, a boltozatok formája).

Ezen számos szempont figyelembevételével kezdte meg kutatásait, amelyek több tanulmányban is napvilágot láttak.

⁵ Terepmunkámat elsősorban Buda környéki településeken végeztem. Fő kutatópontjaim voltak: Budaörs, Tárnok és Tök.

⁶ Bakó 1995–1996: 239.

⁷ Bakó 1995–1996: 239–240., 242.

Középkori és kora újkori adatok a lyukpincékre vonatkozóan

A bortárolás kezdeti formáiról pontos ismereteink nincsenek, de feltételezhető, hogy erre már igen korán gondoltak, különösen a dézsmaszedő egyházi és világi földbirtokosok, akiket a 11. század óta megilletett a bordézsmá. Ennek a jelentősebb mennyiségű bornak a tárolására igen korán létre kellett hozni az első pincéket. A bortároló építmények legkorábbi képviselői tehát éppen ezek a dézsmapincék lehetnek, ezért is hangsúlyozza Bakó az uradalmi pincék kutatásának fontosságát: lehetséges ugyanis, hogy ezek középkori eredetűek és hatásuk volt a későbbi épületek kialakítására.⁸ Kutatásai során, elsősorban Egerben és környékén, ezeknek több példáját is megtalálta. Közös jellemzőjük a nagy méret, sok esetben utólagos bővítések során nyerték el mai formájukat.

A középkori dézsmapincék egyik legkorábbi példánya az egri vár pincéje. A pincerendszer pontos építési idejét nem ismerjük, Bakó Ferenc a 15. századhoz köti. A várban több pince is volt, de csak egyet használtak bortárolásra. A pincerendszer csak részben került feltárássra, központi, szövevényes magjából három ág nyúlik ki.⁹

Szintén középkori eredetű az andornaki Százrejtektű pince és a ma Kőhodálynak nevezett épület. Mindkettő a településtől távol fekvő pincecsoportok egy-egy tagja, azon pincéké, amelyek a helyiek szerint épp fekvésük miatt kerültek használaton kívül. Ma már csak ez a kettő látható. A Százrejtektű pince, nevével ellentétben, 14 kisebb-nagyobb helyiségből áll, melyek három szinten helyezkednek el. Egy hosszanti tengelyen kapcsolódnak egymásba, s nagyjából két oldalra kisebb-fülkék nyílnak, az utolsóhoz pedig egy egészen kicsi, patkó alakú fülke csatlakozik.¹⁰ A másik dézsmapince a Kőhodály lehetett, amelynek eredeti formája ma már nem látható. Valamelyik Mocsáry átalakította, ágait elfalaztatta, mert birkákat tartottak benne, s erre a célra csak a kőbe vájt borházat használták.¹¹ E két pince építési idejének meghatározására röviden ki kell térni, ugyanis az épületek korának így módon történő kutatása napjainkban is fontos, s nemcsak a középkori adatok kutatása kapcsán. A pince építési dátumát levéltári forrásokból nem ismerjük. A településről viszont fennmaradt egy 1779-es térkép, amelyen Cellae (pincék) és Cellae anitquae (régipincék) néven jelölik a pincéket. A két pince ezen a régi pincék nevű területen található. Településtörténeti adatokból tudni, hogy Andornak a 15. század és a 18. század közepe között lakatlan volt. Feltételezhető, hogy ez idő alatt pincék ilyen nagy számban nem épültek, s még inkább valószínű az, hogy uradalmi dézsmapincét nem alakítottak ki. Bakó Ferenc ebből arra következtetett, hogy a két pince a település elnéptelenedése előtt épült meg.¹² Mindezt azért tartottam fontosnak kiemelni, mivel a térképek vizsgálata a kisebb jobbágyi, paraszti pincék korának meghatározása során is nélkülözhetetlen források.

Az uradalmi dézsmapincék több szempontból is hathattak a későbbi építkezésekre. Mintául szolgálhattak a jobbágyok későbbi pincéihez, de mintát jelentettek

⁸Bakó 1995–1996: 241–242.

⁹A várpince bemutatását részletesen lásd: Bakó 1995–1996: 24–248.

¹⁰A Százrejtektű pince részletes leírását lásd: Bakó 1989–1990: 486–487.; 1995–1996: 240.

¹¹A Kőhodály leírását részletesen lásd: Bakó 1989–1990: 487–489.

¹²Bakó 1995–1996: 240.

a 18. századtól épülő uradalmi pincék számára is alaprajzukat, építési módjukat tekintve.

A középkori uradalmi pincék mellett kisebb pincékre vonatkozóan is több adattal rendelkezünk. Bár a borházak Tokaj-Hegyalján csak a 16. század végén tűnnek fel, de a pincéknek ekkor már igen nagy jelentőségük volt. A történeti adatokból a borházak formájára vonatkozóan is rendelkezünk néhány információval. Ezekből megállapítható, hogy kezdetben többnyire fából ácsolt egyszerű kis épületek voltak, melyeket első sorban a pince torka fölé emeltek. Ezekből fejlődtek ki idővel, elsősorban a nagyobb szőlőbirtokosoknál a borházak, amelyek már összetett funkciót láttak el (borkészítés helyszíne; szüreti szerszámok, edények tárolása; a kiürült vagy javításra váró hordókat is itt tudták tartani, illetve azokat a szüretre előkészíteni).¹³ Szintén nem uradalmi pincékre vonatkozó adatokkal rendelkezünk Zala megyéből.¹⁴ Ezek egy része háznál található pince volt, más részük viszont külön álló épület lehetett.

- 1355-ben Pólán 17 szőlőskertet és négy pincét említenek.
- 1500-ban betörték a cserneföldi jobbágyok pincéibe, és ott széthasogatták a kádakat, préseket és kiveték öt hordó fenekét.
- 1504-ben Németsfalun 16 pincét törtek fel.

Az uradalmi pincék mellett Egerben és környékén is nagyobb számban találhatunk pincéket. A Királyszéke alatt egy kora újkori, 1588-as jegyzék 27 tulajdonost említ, a pontos építési időt viszont nem ismerjük. A pincék jelentős része ekkor még egyházi, elsősorban káptalani tulajdonban volt, de öt már magánemberek kezén.¹⁵

Természetesen a példákat tovább lehetne sorolni, de ezek az adatok is jól mutatják, hogy a bor tárolására szolgáló lyukpincéket először az egyházi, majd a világi földesurak hozták létre, akiknek a bordézsma tárolása miatt jelentős befogadóképességű földalatti helyiségekkel kellett rendelkezniük. Később a kisebb területtel rendelkezők is egyre nagyobb számban alakítottak ki ilyen célú gazdasági építményeket, amelyek építésénél minden bizonnyal mintául szolgáltak az uradalmi pincék.

Ez a pincék kialakítására vonatkozó tudás mindig továbböröklődött, szívósságát pedig jól mutatja, hogy a későbbi, a 18. századtól nagy mennyiségben létrejövő pincék sem igen térnek el kialakítási módjukban, formájukban. Az uradalmi pincék kialakításánál a későbbi évszázadokban is megfigyelhető volt az utólagos bővítés, a nem egyszer labirintusszerű alaprajz. Az ország más, nem mészkőbe, tufába vájt pincéinél pedig feltehetően az uradalmi pincéknél, illetve a módosabb rétegeknél megfigyelhető boltozási technika került alkalmazásra. A középkor technikája élt tovább az agyagos, löszös talajba vájt lyukpincék kialakítása esetén is. Ezeket boltozás helyett gyakran kiégették, amely technika a középkori vermek kiégetési eljárásának felel meg. Szintén középkori előzményekre vezethető vissza, hogy ezeknél a boltozatlan pincéknél a gádor kiboltozásra került. Nem következett be jelentősebb változás az évszázadok során a funkciót tekintve sem. Takáts Sándor török világról szóló háromkötetes munkájának egyik fejeze-

¹³Balassa 1991: 551–554.

¹⁴Holub 1960: 198.

¹⁵23 alaprajz bemutatását lásd: Bakó 1995–1996: 248–262.

te a pincékről szól. Ebben megjegyzi, hogy a 16–17. században a pincék nemcsak bort őriztek, hanem romlandó élelmiszereket is, lisztet, gabonát, tejet, kenyeret.¹⁶ A pincék ilyen irányú funkciója, annak ellenére, hogy mindenütt tudják, hogy a bor mellett mást nem szabad tartani, a mai napig megmaradt. Napjainkban végzett gyűjtéseim során is rendszeresen kaptam arra vonatkozó adatokat, hogy a pincében zöldséget, gyümölcsöt, a prэшházban húst, a padláson gabonát tartanak vagy tartottak a közelmúltig.

Felvetődik a kérdés, hogy ha a pincék építését és gazdasági funkcióját tekintve jelentős változások az évszázadok során nem mentek végbe, akkor mégis miben alakultak át a középkor óta. Kialakításukat tekintve valóban nem történtek alapvető változások, a mészkőbe, tufába vájt pincék vájásának módja, az eszközkészlet többnyire változatlan maradt. Néhány dolgot azonban érdemes alaposabban is megnézni, ezek ugyanis hozzásegíthetik a kutatót a pincék korának meghatározásához.¹⁷ Egyrészt érdemes megvizsgálni az alaprajzi formákat. Az uradalmi pincék kapcsán Bakó megemlíti, hogy az egy hosszú ággal rendelkező forma régebbi, mint a számos elágazással rendelkező, nem egy esetben labirintusszerű alaprajz. Megjegyzendő, hogy itt valószínűleg utólagos bővítésekről is szó van, de feltehetően az eredeti mag sem egy hosszú ágból állt. Szintén a pincék korának meghatározásában segíthet a boltív formája, a boltozás anyaga. A csúcsíves boltozat régebbinek tekinthető, mint a későbbi századokban általánossá váló félköríves. Változás következett be a boltozás során használt anyagok terén is. Míg korábban általános volt a kőboltozás, addig a 19. századtól, a módosabb pincetulajdonosoknál egyre több helyen feltűnik a téglaboltozat. Ezek a változások egyébként a 19. század, valamint a 20. század első felében épült kisebb pincék esetében is megfigyelhetők. A legkorábbi példányokon szabálytalan kövekből készült a boltozás. Ezt később a kváderkövek váltották fel, majd megjelent a téglá. Szintén az építmények korára következtethetünk a mészkőbe, tufába vájt formáknál a falon megfigyelhető csákányvágások ritkaságából vagy sűrűségéből. Az utóbbiak újabb formáknak tekinthetők. Bakó Ferenc a pincék korának meghatározása kapcsán még egy szempontot említ, az építmények településen belül elfoglalt topográfiai helyzetét. Ebből azonban nehéz következtetéseket levonni, mert míg Andornakon az első pincék a falutól távolabb, a határban jöttek létre, addig Felnémeten a templomdomb alattiak a legrégebbiek.

Középkori és kora újkori adatok a prэшházpincékre vonatkozóan

A prэшházpincékkel kapcsolatban jóval kevesebb információval rendelkezünk, amiben annak is szerepe lehet, hogy ezek nem felszín alatti épületek, így legkorábbi példányai a 20. századra már elpusztulhattak. Erre hívta fel a figyelmet Dömötör Sándor is, aki a régi borospincék felkutatását, évszámmal ellátott változatainak leírását a néprajz egyik legfontosabb feladatának tekintette. Megjegyzi viszont, hogy a feladat nem egyszerű, ugyanis bár a külső ráhatások keveset

¹⁶Takáts 1917: 293.

¹⁷A pincék korának meghatározásában segítséget nyújtó szempontokra Bakó Ferenc hívta fel a figyelmet. (Bakó 1992: 219–220.)

árthattak ezeknek az építményeknek, ennek ellenére kevés azoknak a száma, amelyek több évszázados múlttal bírnak. Szerinte ennek oka, hogy az ilyen kisebb fajta épületek élettartama általában néhány évszázadnál nem hosszabb.¹⁸ Mindezek ellenére a 16. század második feléből, majd a 17. századból már több épületet is sikerült a kutatóknak felmérniük, amelyekből feltételezhető, hogy valószínűleg korábbi példányok is voltak, illetve ezekből megállapítható a 18–19. századból fennmaradt változatok fejlődése is. Ezek a korai formák ismerhetőek fel a későbbi századok ilyen jellegű építményeiben. Kora újkori példányokkal foglalkozik Dornyay Béla Gyenesdiás kapcsán, ahol a legrégebbi meglévő boronapince 1664-ben épült. Előfordulhattak korábbi példányok is, de Dornyay Béla az épületek nagyobb számban történő megjelenését a 17. század második felére teszi, a török világ vészesebb részének elmúltja utánra.¹⁹ Szintén viszonylag korai adatokra bukkant Vajkai Aurél a Balaton északi partján fekvő szőlőhegyeken végzett kutatásai során. *Balaton melléki présházak* című munkájában megemlíti, hogy bár jelentős volt a pusztulás a török hódoltság alatt, ennek ellenére ismerni 17. századi pincéket, amelyek meglétéről írásos adatok is tanúskodnak. Szintén az épületek korai, magas számát bizonyítja, hogy Bari-hegy 1792-es térképén megjegyezték, hogy a hegybeli házakat nem tüntették fel, mert egy-egy szőlőhegyen kétszáznál is több épület van.²⁰ Valószínűleg ezek nem néhány évtized alatt épültek fel.

A présházpincék igen korai megjelenését mutatja, hogy többek szerint azok a legrégebbi háztípus, az egysejtű boronás, zsúpos, nyílt tűzhellyel rendelkező házak mintájára épültek. Először Herman Ottó, az ízik kapcsán állapította meg, hogy az ősi forma sokszorososan a melléképületekben maradt meg.²¹ A présházpincékkel kapcsolatban Tóth János hangsúlyozta ezt az elméletet, szerinte a szőlőhegyi pincék a legősibb magyar ház emlékeit rejtették magukban még a 20. század közepén is. „Érdemes tehát velük részletesen foglalkozni, mert az ősi magyar lakóház-építés alaprajzára, felépítésére és szerkezeti részleteire derítenek világosságot.”²² Abból viszont, hogy a présházpincék legegyszerűbb példányai a magyar lakóház ősi formáját mutatják, még nem feltétlenül következik középkori eredetük, ugyanis a szőlőhegyi építmények jóval lassabban változtak, mint a faluban lévő lakóházak, jóval később is még kialakíthattak középkorinak tűnő elemeket. Figyelembe véve azonban azt, hogy a 19. századtól fennmaradt épületeknél már jelentős mértékben láthatjuk az újabb formákat, valamint azt, hogy az első datált példányok a 16–17. századból maradtak fenn, feltételezhető, hogy a présházpincék középkori vagy késő középkori, kora újkori eredetre nyúlnak vissza.

Az eddig ismert legkorábbi fennmaradt présházpince Sághegyen található. Először Tóth János foglalkozott az épülettel, a mestergerendán 1467-es évszámot olvasott, amit elfogadott, hitelesnek tartotta az épület korát. Régi voltát szerinte egyrészt a tetőszerkezet bizonyítja, amelyben megtalálta az ágasfa nyomát, vala-

¹⁸Dömötör 1958: 448.

¹⁹Dornyay 1939.

²⁰Vajkai 1958: 12., 18.

²¹Herman 1899: 254. „...nem a magasra fejlett alakok összehasonlításából, hanem az ezek mellett fennmaradt egyszerű, nyilván őseredetű alakokból indulva fejtük meg a bonyolódottakat, melyek százados fejlődés eredményei.” (Herman 1899: 232.)

²²Tóth 1942: 93.

mint a későbbieknel vastagabb fal (70 centiméter), illetve a kezdetleges tüzelőberendezés.²³ Később, Dömötör Sándor kutatásai révén megállapítást nyert, hogy a Tóth János által 1467-esnek tartott prэшázpince valójában 1567-es. Ez az eset is jól mutatja, hogy az épületek korának meghatározása nem egyszerű, a fellelhető, középkorinak, kora újkorinak tartott épületek széles körű vizsgálatára van szükség. Egyrészt meg kell próbálni történeti forrásokra bukkanni, másrészt a különböző szerkezeti, építészeti megoldások elemzésére, stílusokkal való összevetésére is szükség van a valós kor megállapításához.²⁴

Tóth János a prэшázpincék fejlődésével is foglalkozik. Ezeket egy egysejtű fészerből történő fejlődés eredményének tartja. Megállapítása szerint a kora középkori szőlőkben általános volt a fészter, amely néha úgy épült meg, hogy alkalmas volt a szőlőt művelő eszközök tárolására. Ekkor prэшáza még kevés gazdának volt, a szőlőt általában hazaszállították. A fejlődés első foka volt, amikor a fészter mellé pince épült, így a leszedett szőlőt már nem kellett a házhoz vinni. Ennek következtében a fészter fokozatosan a prэшáz funkcióját is betöltötte, idővel prэшázzá alakult át.²⁵ Ezek szerint a prэшázpincék legkorábbi formái is már egy fejlődés eredményei, amely az alaprajzi bővülésben mutatkozott meg. Ez a fejlődési folyamat a későbbiekben tovább folytatódott, a 18–19. századból már számos három vagy még több helyiségből álló prэшázpincét ismerünk. Ezen változások hátterében gazdasági és társadalmi okok együttesen álltak, emellett az építészeti jegyekben is folyamatos, évszázadokon átvonuló lassú változás zajlott le. Ha figyelembe vesszük Tóth János megállapításait a sághegyi prэшázpince kapcsán, akkor elmondható, hogy ezek a változások az épület számos pontján bekövetkeztek (tetőszerkezetben az ágasfa eltűnése; a szabad-, majd a zárt kélmények megjelenése; a falvastagság csökkenése; szellőzők helyett ablakok megjelenése; az archaikus záruk lecserélése).

A lakótelken kívül álló pincék és prэшázak középkori történetére vonatkozóan több adattal is rendelkezünk, igazán pontos következtetéseket azonban nehéz levonni, az ország számos területével kapcsolatban ugyanis szinte egyáltalán nincsenek ismereteink. Az itt ismertetett eredmények is mutatják azonban, hogy a pincék kialakításában, hagyományos funkciójában csak kisebb változások következtek be, az építés középkori formája, technikája egészen a 20. század közepéig számos elemében megmaradt. Bár a boltozás anyaga változott, de maga a pince építése, a boltozás menete nem. Szintén a 19. század végéig ismert eljárás volt a pincék égetése. Igazán jelentős változások majd csak a 20. század második felétől figyelhetők meg, amikor megjelennek a gépek, a pincék kialakításánál a kézi munka jelentősége visszaesik, a fúrás helyett az ásott pincék kialakítása válik általánossá.

²³Részletesebben lásd: Tóth 1942.

²⁴Dömötör Sándor jelen esetben a mestergerendába vésett feliratot elemezte. Szerinte ezek nem a 15., hanem a 16. századra jellemző stílusú számjelekből és betűkből állnak. (Dömötör 1958: 453.) Később Tóth János elfogadta ezt a megállapítást, 1971-ben, az Őrség építészetről megjelenő monográfiájában már 1567-esnek tekinti. (Tóth 1971: 90.)

²⁵Tóth 1971: 89.

A prэшházak és pincék közösségi életben betöltött szerepe

A prэшházak és pincék kutatása sokáig nem kapott kellő figyelmet, s különösen is igaz volt ez a történeti-néprajzi jellegű vizsgálatokra. Legalább ennyire került el a kutatók figyelmét az épületek társadalomnéprajzi megközelítése, különösen is a gazdasági épületek terén. Többnyire élettelen tárgyként tekintettek ezekre, építészeti leírásukra törekedtek, az azokat használó, ritkábban azokban élő embert a vizsgálatok nem vették figyelembe. A hazai néprajzi kutatásokban először Tálasi István hívta fel a figyelmet a lakóházak kapcsán arra, hogy minden esetben az azt használó embert is vizsgálni kell. Ő elsősorban a lakóház beosztásának kutatása kapcsán emelte ki a családszociológiai vonatkozásokat, ezáltal a lakóházat használó embereknek a szerepét.²⁶ Később Vajkai Aurél és Gunda Béla is ezen kutatási irány mellett foglalt állást, hosszabb tanulmányokban fejtették ki elképzeléseiket.²⁷ Hármuk közül Gunda Béla volt az, aki mindezt a gazdasági épületekkel kapcsolatban is hangsúlyozta. Ennek kapcsán kiemelte, hogy nemcsak az elraktározást, a cséplést, az állattartást szolgálják, hanem azokban lakhatnak is, különböző összejövetelek, táncok színhelyei lehetnek.²⁸

Különösen is fontos ilyen irányú vizsgálatokat a szőlőfeldolgozó és bortároló építmények, valamint az egyéb szőlőhegyi épületek kapcsán elvégezni. Nem vonható kétségbe, hogy a pincék és prэшházak elsődleges funkciója valóban a feldolgozás és a tárolás, de ezek a gazdasági épületek évszázadok óta ennél sokkal többet jelentettek. Nyugat-Magyarországon a jelentős extraneus birtoklás miatt hosszabb idejű kinntartózkodásra is alkalmassá kellett ezeket tenni. Az évszázadok háborúi során minden esetben a menedéket, az életet jelentették. Emellett viszont a szórakozásnak is színhelyei voltak. Bár a szőlő az egyik legmunkaigényesebb növény volt, a bor is állandó kezelést, munkát igényelt, de ezek mellől sosem hiányozhatott a közösségi élet.

Korábban már hangsúlyoztam, hogy az épületek középkori és kora újkori emlékeit nehéz felkutatni, az írott források hiányában sok esetben nem lehet megállapítani a ma látható pincék korát. Még nehezebb viszont a kutató dolga, ha a pincékben és prэшházakban zajló életről szeretne képet kapni. A pincék berendezésére, a tárolás, esetleg a feldolgozás melletti egyéb funkciójukra szinte semmilyen történeti adattal nem rendelkezünk. Pedig a pincék és a prэшházak gazdasági funkciójuk mellett sok más szerepet is betölthettek. A történeti adatokból a szükséglakás, valamint menedék-, óvóhely szerepükre vonatkozóan kaphatunk adatokat, de feltételezhető, hogy az épületek meglétüktől fogva a férfiak összejöveteleinek helyszínéül szolgálhattak. Ezt, a társadalom, a közösség, elsősorban a férfiközösség életében betöltött szerepüket pedig a későbbi századok során

²⁶ „...beosztását történeti illetőleg származási, valamint fejlődési és társadalomközi tényezőktől függően kell szemlélnünk, nem felejtközve meg a családszociológiai vonatkozásokról sem. Így jó lenne tudni, vajon a múlt században még általánosságban fennálló nagycsalád hogyan használta a házat lakásul, mi volt a családostódásnak szerepe a házbeosztás módosulásában stb.” (Tálasi 1946: 29.)

²⁷ Vajkai 1948.; Gunda 1954. Vajkai Aurél 1938-ban, Veszprém megye déli részének szőlőműveléséről, bortermeléséről megjelenő tanulmányában már megjegyezte, hogy a tárgyakon kívül az azokkal bajlódó ember is érdekli, ekkor azonban külön nem emelte még ki a társadalomnéprajzi szempontú vizsgálatok jelentőségét. (Vajkai-Wagenhuber 1938: 16.)

²⁸ Gunda 1954: 83.

sem veszítették el, a szőlőhegyi védőszenti kultusz, valamint az épületek egyre nagyobb számának köszönhetően pedig idővel növekedhetett ilyen irányú funkciójuk. Ezt mutatják az épületek „hagyományos” formájában bekövetkező változások a 19–20. század fordulójától. Az ekkor megjelenő kisszobák egyértelműen utalnak arra, hogy egyre nagyobb igény mutatkozott aziránt, hogy kényelmes, fűthető helyen tartsák meg a baráti összejöveteleket.

A középkorra és kora újkorra vonatkozóan, a tárolás és feldolgozás melletti egyéb funkciójukat tekintve, szükséglakás és menedékhely szerepükkel kapcsolatban rendelkezünk pontosabb adatokkal. Két olyan funkcióról van szó, amelyek a későbbi századok során is megfigyelhetők voltak.

Föld alatti voltuknak köszönhetően a pincék a háborúk alatt kiemelkedő szerepet kaptak, de emellett üldöztetés, menekülés miatt is ideiglenes funkciót tölthettek be. A hagyomány szerint például az egyik egri pincében már a 16. században szentmiséket tartottak, mert a kapitány protestáns hitre lépett és eltiltotta a katolikusoktól a templomok használatát.²⁹ Hasonló adattal rendelkezünk a tálljai Rákóczi pincével kapcsolatban, amelynek föld alatt lévő borházát a helyiek kápolnának nevezik, azt állítván, hogy miséztek benne.³⁰ A prэшázak és pincék ilyen jellegű ideiglenes funkciót később is kaphattak, de pontosabb adatokkal a második világháború idejéből rendelkezünk, ezzel kapcsolatban néhány példát említenék. Piliscsabáról például így számolt be az akkori plébános: „A falu határában Tinnye felé van két hatalmas hegybe beépített pince. A falu zöme itt tartózkodott. Miután meggyőződtem arról, hogy a két pincében lehet szent misét mondani, felállítottunk mindegyikben egy-egy oltárt, és itt végeztük a karácsonyi istentiszteletet, szent misét, szent beszédet. Sőt, három héten keresztül, míg az emberek ki mertek jönni, itt tartottuk a napi szent miséket és az egész vasárnapi istentiszteletet.”³¹ Pincében tartott szentmiséről van adatunk Budafokról, ahol a Francois család, majd a Borértékesítő R. T. pincéjében tartották meg ezeket, Budatétényből, ahol tíz pince is helyszínt adott a miséknek, valamint Tinnyéről, ahol a templom melletti nagy pincében volt a szentmise, valamint Tárnokról, ahol a legnagyobb pince, a kőbánya adott ezeknek helyet.³² A pincebeli szentmisék hangulatát Hladik Nándor tárnoki plébános jelentése adja vissza a legérzékletesebben: „A kőbányákban húzódtak meg a híveim 80%-a és az érdeiek közül 6–7 ezren, vagy 5 kedvesnővérrrel együtt. A kőbánya hatalmas termeiben mondtam a szt. misét, mint valamikor az ősegyház papjai a római katakombákban. Kívülről tompán behallatszott az aknák robbanása, lent pedig a ládákából összeállított oltár körül pár szál gyertya fényénél könnyezve énekeltek a gyűrótt, fáradt arcú emberek, akiknek énekébe belevegyült a megmentett lovak

²⁹Bakó 1961: 85.

³⁰Bakó 1992: 210. Erről a szerepéről először Vende Aladár számolt be. Leírása egyértelműen mutatja, hogy a pincének óvó, védő szerepe volt: „Egész elhelyezése azt a benyomást kelti, hogy egyrészt a templom falain belül szorult lakosoknak vagy az odébb álló épület földalatti nagytermében összegyűlekezetteknek, másrészt pedig a kastélybelieknek szolgáljon búvó- és menedékhelyül, mert a pince egyik, földalatti, tágasabb része még ma is Konyha nevet visel, s füstös szelelő lyukaival azt látszik bizonyítani, hogy ott hajdan tényleg hosszabb ideig tartózkodtak, míg a már említett csillagboltozatú terem (a borház), hatalmas pilléreivel egy kisebb ostromnak is ellenállhatott volna.” (Vende [1908]: 118.)

³¹Mózessy 2004: 203.

³²Mózessy 2004: 114–115., 117., 271–272.

dobogása, a tehenek bőgése és a kecskék mekegése.”³³ A pincebeli szentmisék egy érdekes esetével találkozhatunk Esztergomban. A Galagonyás út balra kanyarodó részén, fent a dombtetőn áll az egykori Királyi Város egyik leghosszabb, 40 méteres pincéje. A telek 1974-ben került a család tulajdonába, ekkor a pince jóval rövidebb volt. Észrevették azonban, hogy az akkor látható járaton túl is szellőzők vannak. Kiderült, hogy a pince régen tovább tartott, de a háború alatt beomlott. Ezt a részt kiásták, aminek következtében a pince visszanyerte régi, 40 méteres hosszát. Emellett egy érdekes dologra is fény derült. A pince vége kiszélesedett, és a hátsó falon valószínűsíthetően egy oltárkép keretét találták meg, mellette pedig két vakablakot, amit szoborfülkének gondoltak. Mindezekből arra következtettek, hogy régen kápolna volt itt. A felújítások után újra ennek rendezték be, és 2008 augusztusában Székely János püspök fel is szentelte Szent Özséb tiszteletére. A pince pontos korára vonatkozóan nincsen adatom, s korábban kápolna funkciója is csak feltételezés. Ennek ellenére fontosnak tartottam megemlíteni, szép példája ugyanis a hagyományhoz való ragaszkodásnak, egy esetleges korábbi funkció továbbélésének.

Háborús időszakokban a szentmisék mellett a lakosok vagy a katonák számára búvóhelyet is jelentettek a pincék. Ezzel kapcsolatosan szintén rendelkezésünkre állnak 16–17. századi adatok. Egerben a Templom-domb pincerendszere a vár elfoglalása után magyar katonáknak adott menedéket, akik gyakran innen ütöttek rajta a törökön. Mikor a török tudomást szerzett róluk, betömésre kerültek.³⁴ A fennmaradt írásos emlékek mellett több helyi legenda is fennmaradt a pincék ilyen irányú szerepével kapcsolatban. A szájhagyomány szerint a kőszegszerdahelyi pogányhegyi pincéket a pogányüldözés idején elrejtőzött pogány magyarok építették. A cáki és veleimi pincék keletkezéséről pedig azt mesélik, hogy a török ellen menekülő lakosság építette fel ezeket, hogy ostrom alatt legyen hajlékuk. Tóth János ezt elfogadhatónak tartja, szerinte erre utal a pincék rendkívül kicsiny mérete, valamint boronafalaik szokatlanul durva összeillesztése. Évszázadokkal később, a napóleoni háborúk idején is itt húzódtak meg a lakosok.³⁵

A pincék és prэшázak ilyen irányú ideiglenes szerepe a későbbi századokban sem változott, mindezt jól mutatja, hogy még a II. világháború alatt is kiemelkedő szerepet töltöttek be mind az értékek elrejtésében, mind az emberek túlélésében. Ennek bemutatására néhány Buda-vidéki példát ismertetnék. Több történetet is sikerült felgyűjtenem arról, hogyan próbálták eldugni az élelmiszert, a ruhákat (pince végében hordó elfalazása; prэшáz padlójába vagy a szőlőbe történő elásás; oldalfülkék kialakítása).

„...mert apám az pedig asztalos mester volt egyébként, és volt neki egy nagy satupadja [a prэшázban – M.A.A.], vagy mit tudom én micsoda. [...] S annak az árnyékába lefűrtünk egy nagy lukat és abba beletettük az összes élelmiszert és szépen le lett takarva. De aztán utána egy-kettőre megtanulták, és mire legközelebb odamentünk, már nem volt semmi se.” (Saját gyűjtés. Budaörs, 2013.)

³³Mózesy 2004: 271.

³⁴Kleb 1978: 143.

³⁵Tóth 1940: 222.

„Mink előtte kimentünk és oda kivittük és elástuk a zsírt, meg a sonkát, meg mindent a szőlő közé. Itthon voltak a szüleink, mink meg a gyerekek ott fönt voltunk. Majd ugye jött az áradat, az oroszok vonultak és elárasztották a szőlőhegyet. Hát akkor még nem lőttek be sehova. És akkor jöttek a szüleink értünk, mert akkor látták, hogy felmentek az oroszok a szőlőhegyre. És akkor mindenünk ott maradt. És ugye sokáig, három és fél hónapig állt itt a front. Egy-két helyen megtaláltak utána mindent, ahol frissebb ásás volt. Úgyhogy nem maradt meg semmi, bendő zsírokat, meg mindent kivittünk, meg ruhát, mindent. Mindent elvittek.” (Saját gyűjtés. Tök, 2013.)

Emellett viszont több helyen a családoknak is menedékhelyként szolgáltak a pincék. Ez elsősorban attól is függött, hogy mennyiben érte el a front az adott települést, illetve attól, hogy hol helyezkedtek el az épületek. A közvetlenül a lakott rész szélén, esetleg a falun belül lévők nem voltak alkalmasak bújóhelynek. A falutól távolabb fekvők viszont annál inkább. A pincék típusának és elhelyezkedésének, valamint a településeknek az eseményekben betöltött szerepének köszönhetően két települést különösen is érdemes kiemelni: Tököt és Tárnokot. Tökön az épületek speciális bújóhely szerepet tölthettek be, ugyanis a lakosok csak kis számban és rövid időre mentek ki. Itt a szőlőhegyen, a szőlők végén egyedül álló prэшázak a budai várból kitörő, elsősorban német katonáknak jelentettek bújóhelyet. Pontosabban jelentettek volna, ugyanis több pincéről is tudni, amelyekbe ágyúval belelőttek. Ezzel szemben Tárnokon a civil lakosság számára biztosítottak menedéket a pincék. 1944 decemberében a falu lakosságának jelentős része kiköltözött a három kilométerre lévő pincékbe, ahova felvitték értékesebb dolgaikat is. A távoli elhelyezkedés mellett ehhez a nagyszámú kiköltözéshez az is hozzájárulhatott, hogy itt a feldolgozó helyiség és a kassza is a föld alatt kapott helyet, így talán valamivel nagyobb biztonságot jelentettek ezek az épületek.

„Legfőbb volt a tehén, felzavartuk a bátyámmal a kőbányába, de volt, aki a saját pincéjébe. Volt ilyen mellék, izbicska. Oda vitte be. Akkor itt volt az éjféli mise is a kőbányában. Emberek is, és állatok is. A Hladik atya ott tartotta a misét [december 24-én – M.A.A.]. Hát nem éjféli volt. Igen, mert éjféli már ott voltak az oroszok. [...] Hát a kádak tetején volt deszka, azon szalmazsák, mert még mi kocsival föl tudtuk vinni. Azon aludtunk.” (Saját gyűjtés. Tárnok, 2012.)

A menedékhely mellett a pincék szükségletükre vonatkozóan rendelkezünk kora újkori adatokkal, bár ezek csak nagyon rövid utalások. A barlangépítkezés kezdetei nem meghatározhatóak, keleti és nyugati hatás is elképzelhető. Már 16–17. századi forrásokban utalnak lakópincékre, Eger kapcsán a 18. századi oklevelek pedig többször tesznek említést lakható pincéről, melynek főleg a török hódoltság kulturális visszaesése idején lehetett nagy szerepe. A későbbi évszázadokban is jelentős szerepe volt ezeknek a löszbe vagy mészkőbe, tufába vájt lakásoknak, amelyekhez több esetben pince is csatlakozott, vagy előfordulhatott az is, hogy a korábban pincének használt helyiséget alakították át lakássá. Az írott forrásokban tett néhány utalás mellett a középkorra, kora újkorra vonatkozóan részletesebb képet nem tudunk adni az ott zajló életről. A barlanglakásokról, pince-
lakásokról inkább a 19. századtól rendelkezünk alaposabb ismeretekkel. Ezek

közül is érdemes kiemelni Bakó Ferenc bükkaljai, Bencsik János tokaji, valamint Andrásfalvy Bertalan pátyi kutatásait.³⁶

Az épületek lakófunkció szerepe egészen a 20. század második feléig fennmaradt. Ebből az időből már a berendezésre vonatkozóan is bővebb ismeretekkel rendelkezünk. Az egyszerű, szegényes tárgykészlet jól mutatja, hogy az ezekben zajló életkörülményekben az évszázadok során jelentősebb változások nem zajlottak le. Ennek a hagyományos lakásformának szilárdságát pedig bizonyítja, hogy az egri esethez hasonló folyamatok – háborús időszak kulturális visszaesése után megnövekvő jelentősége – a második világháborút követően is lezajlottak. A második világháborút követő német kitelepítések hatására a szőlőművelő települések prэшház- és pinceállományában jelentős pusztulások mentek végbe. A szükségtelenné váló épületeknek egy jelentős részét elhordták. Emellett viszont egy másik út is megfigyelhető volt. Budaörsön, mivel az újonnan betelepülők többen voltak a kitelepítetteknél, így többeknek már nem jutott szabad lakóház, ezért a prэшházakat és pincéket foglalták el. Általában megpróbálták átalakítani a prэшházakat állandó lakássá,³⁷ ugyanakkor arra is van adat, hogy olyan pincébe költöztek be, amely elől a prэшházat már elhordták. Ezekben, több esetben már a boltozás is hiányos volt. Ez a példa tehát jól mutatja, hogy majd fél évezreddel a török hódoltság után a pincék hasonló szükségfunkciót töltöttek be.

Összegzés

Az ország egészét tekintve a prэшházakra és pincékre vonatkozóan kevés középkori és kora újkori adattal rendelkezünk, az ezt az időszakot érintő történeti néprajzi vizsgálatok elsősorban csak Északkelet-Magyarországot érintették. Bakó Ferenc, Balassa Iván és Kleb Béla kutatásai viszont jól mutatják, hogy a szőlőfeldolgozó és bortároló építmények középkori, kora újkori történetére vonatkozó vizsgálatoknak igenis helye van tudományunkban, a napjainkban látható épületek sok esetben több száz éves elemeket hordozhatnak magukon. Ez egyrészt megfigyelhető bizonyos építészeti, technikai megoldásokban, de ugyanígy napjainkig továbbélnek azok a funkciók is (egyéb termények tárolása, óvó- és menedékhely), amelyek már a középkorban is megvoltak a szőlő feldolgozása és a bor tárolása mellett.

IRODALOM

ANDRÁSFALVY Bertalan

1954 A pátyi Pincehegy. *Néprajzi Értesítő* XXXVI. 113–126.

BAKÓ Ferenc

1961 *Egri borospincék*. Eger: Heves Megyei Tanács Idegenforgalmi Hivatala.

1972 Kőházak és barlanglakások Észak-Hevesben. *Az Egri Múzeum Évkönyve* VIII–IX. 1970–1971. 32–431.

1977 *Bükki barlanglakások*. Miskolc: Herman Ottó Múzeum. (Borsodi Kismonográfiák 3.)

³⁶Andrásfalvy 1954.; Bakó 1972., 1977.; Bencsik 1990.

³⁷Erre vonatkozóan konkrét példaként lásd: Muskovics 2013: 119.

- 1989–1990 Andornak. Adatok az Egri-völgy betelepülésének történetéhez. *Agria* XXV–XXVI. 459–498.
- 1992 Tállya mezőváros uradalmi pincéi. *Ház és Ember* 8. 205–224.
- 1995–1996 Borpincék történeti-néprajzi kutatása a Felföldön. *Agria* XXXI–XXXII. 239–270.
- BALASSA Iván
- 1991 *Tokaj-Hegyalja szőlője és bora*. Tokaj: Tokaj-Hegyaljai ÁG. Borkombinát.
- BENCSIK János
- 1990 Tokaji pinceházak. *Ház és Ember* 6. 191–198.
- DORNYAY Béla
- 1939 A balatonparti Gyenesdiás régi fapincéi. *Néprajzi Értesítő* XXXI. 1. 48–59.
- DÖMÖTÖR Sándor
- 1958 Sághegyi borospince 1567-ből. *Ethnographia* LXIX. 3. 448–454.
- GUNDA Béla
- 1954 A népi építkezés kutatásának módszere. *A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei* IV. 3–4. 73–93.
- HERMAN Ottó
- 1899 A magyar ősfoglalkozások köréből. *Természettudományi Közöny*. XXXI. 357. 225–271.
- HOLUB József
- 1960 A bortermelés Zala megyében 1526 előtt. *Göcseji Múzeum Közleményei* 12. 181–203.
- KLEB Béla
- 1978 *Eger múltja a jelenben*. Eger: Eger Városi Tanács V. B. Műszaki Osztálya.
- MIKLÓS Zsuzsa
- 1996 *Vác középkori pincéi*. Vác: Tragor Ignác Múzeum – Kucsák Könyvkötészet és Nyomda. (Váci könyvek 9. A Tragor Ignác Múzeum Közleményei)
- MÓZESSY Gergely (szerk.)
- 2004 *Inter Arma 1944–1945*. Székesfehérvár: Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár. (Források a Székesfehérvári Egyházmegye Történetéből II.)
- MUSKOVICS Andrea Anna
- 2013 „Régi jó időről legtöbbet beszélnek / Tetőtlen présházak, beomlott kémények.” Buda-vidék présház- és pincekultúrájának pusztulása. *Néprajzi Látóhatár* XXII. 1. 107–124.
- TÁLASI István
- 1946 Az Alföld néprajzi kutatásának kérdései és problémái. *Az Alföldi Tudományos Intézet Évkönyve* I. 1944–1945. 1–39.
- TAKÁTS Sándor
- 1917 A magyar pince. In Takáts Sándor: *Rajzok a török világból* III. 289–304. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Vállalat.
- TÓTH János
- 1940 Kőszegvidéki szőlőhegyi-pincék. *Technika* XXI. 8. 221–228.
- 1942 A Sághegy pincéi. *Dunántúli Szemle* IX. 3–4. 92–100.
- 1971 *Órség népi építészete*. Budapest: Műszaki Könyvkiadó.
- VAJKAI Aurél
- 1948 *A magyar népi építkezés és lakás kutatása*. Budapest: Kelet-Európai Tudományos Intézet.
- 1958 *Balaton melléki présházak*. Budapest: Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata.
- VAJKAI-WAGENHÜBER Aurél
- 1938 A parasztszőlőmívelés és bortermelés Veszprém megye déli részében. *Néprajzi Értesítő*. XXX. 1. 15–48.; XXX. 2–4. 172–204.
- VENDE Aladár
- [1908] Zemplén vármegye községei. In Borovszky Samu (szerk.): *Zemplén vármegye és Sátoraljaújhely r.t. város*. 14–141. Budapest: Apollo Irodalmi Társaság. (Magyarország Vármegyéi és Városai)

Az Űkkon-pohártól a Szent János áldásig

Egy középkori jogszokás alakváltozásai

Az anyagi kultúra egyes, a középkorig visszanyúló elemeit az Űkkon-pohár, a Szent János áldás apropóján az áldomáshoz, mint jogszokáshoz kötődően a jogi néprajz koordinátarendszerébe helyezve kívánom vizsgálni.

A *jogi néprajz olyan interdiszciplináris tudományterület, amelynek tárgya elsősorban, de nem kizárólag a paraszti társadalom normáinak vizsgálata komplex módszer alkalmazásával, felhasználva az írott forrásokon túl a szójhagyományt és a jogi vonatkozású tárgyi emlékeket.*¹ *A jogi néprajz tárgyat a jogi vonatkozású társadalmi norma jelenti, amely lehet szokásnorma, jogszokás, szokásjog, jogi norma/jogintézmény, jogi népszokás, illetve jogi néphagyomány.*²

A *szokásnorma* az egyéni normák általános sokféleségében érvényesülő, a közösség által elfogadott, helyesnek tartott magatartásszabály/társadalmi norma. A *jogszokás* (Tagányi, Bónis, Tárkány Szűcs, Varga Csaba, legutóbb Mezey Barna által meghatározott) a közösség tagjainak kifejezetten jogi jellegű, a törvény által szabályozott „fent” világától élesen elkülönülő „lent” világa, azaz a társadalom kisebb-nagyobb közösségeinek vélt vagy létező autonómiája alapján alkotott, a közösség által elismert (a hagyomány és szokás erejénél fogva megtartott és öröklődő, szükség esetén azonban a közösség által kikényszerített), a mindennapok szervezésére (az életviszonyokban jelentkező érdekeltségek egyeztetésére) szolgáló szokásszerű gyakorlata (pl. jegyesség, alku – Tagányi Károly külön kiemelte, hogy megíratlan, jogi alakba nem öntött jogszokások, szertartások és jelképek alkotják).³ A *szokásjog (consuetudo)* a kisebb vagy nagyobb közösségek együttélése során kialakult, majd az állam utólag elismert, szankcionált szokásnormát, jogszokást jelenti. A *jogi norma* olyan általános jellegű, kötelező erejű társadalmi norma/magatartásszabály, amelyet az állam, vagy állami szerv alkot, és végső soron állami kényszer biztosítja érvényesülését. A *jogi népszokás* olyan jogi vonatkozású szokás (azaz elsősorban a paraszti) közösségek mindennapi életének meghatározott, ismétlődése következtében az utódokra is átörököített rendje, amely az állami szabályozásnak csak kiegészítőjeként, színezőjeként vagy csupán jelké-

¹ Tárkány Szűcs 1981., Nagy 2012.

² Varga Csaba a jogszokástól a jogi népszokásig terjedő folyamat változásait elemzi, s a kör a jogi néprajz vizsgálati szempontjai alapján egészül ki két további létszakasszal (szokásnorma, néphagyomány). Varga 2002. 132–133. (Első megjelenés: Varga 1981.). Tárkány Szűcs Ernő elsősorban Bónis György munkáira hivatkozva határozza meg a néphagyomány fogalmát (Tárkány Szűcs 1981. 29–35.), a néprajzi szakirodalom alapján pedig részletes olvasatát adja jogi néphagyomány és jogi népszokás elkülönítésének (Tárkány Szűcs 1981/b. 36–44, Nagy 2003.)

³ Tagányi Károly még következetesen jogszokásokról szól, Tárkány Szűcs Ernőnél jóval diffúzabb a terminológiahasználat. Tárkány Szűcs 1981/b., Mezey 2009., Nagy 2009.

pes tartalommal él tovább.⁴ A *jogi néphagyomány* pedig a már nem gyakorolt, de még ismert jogi vonatkozású szokásoknak, jelenségeknek a folklórban (mese, dal, monda, rege, anekdota, igaz történet), illetve a tárgyi emlékekben történő továbbélése, hagyományozása.⁵

A jogi vonatkozású társadalmi normákat vizsgálhatjuk *horizontálisan és vertikálisan*. A horizontális szint az egy adott időpontban érvényesülő, különböző típusú jogi vonatkozású társadalmi normák metszete. A vertikális szint pedig egyetlen jogi vonatkozású társadalmi norma időben különböző létformáit jelenti. Vertikális szinten, azaz egyetlen kiválasztott, jogi relevanciával bíró társadalmi norma különböző létszakaszaiban történő vizsgálatát a címben szereplő tárgyhoz kötődően a gazdag jogi kultúrtörténeti tartalmat hordozó, a jogi néprajz figyelmére méltán számot tartó *áldomás* vizsgálata során kívánjuk bemutatni.

Az '*áldomás*' az '*áldás*', '*áldozat*' szavakkal együtt az '*áld*' igéből származtatják (*benedictio*).⁶ Első említése 1150-ből, Anonymus krónikájából származik: „magnum *aldamas* fecerunt ... fecerunt *aldamas*” formában.⁷ A Jókai Kódex, amelynek keletkezése az 1372–1448 közötti időszakra tehető, már a ma is használt '*aldomaf*' alakban említi.⁸ Eredetileg az igei alapszóban kifejezett cselekvés folyamatára utalt, később pedig az alapszó '*jót kíván*' értelmében a különféle alkalmakkor szokásos (harc vége, munka befejezése, szerződés megkötése, adásvétel stb.) áldozati, majd áldozat nélküli lakoma, később evés és ivás, vagy ivás jelentésben élt tovább.⁹ Jogi terminusként a kereskedelmi kapcsolatok révén a szomszédos népek (szlávok, románok, szászok) nyelvébe is átkerült.¹⁰

1. Az áldomás, mint szokásnorma

Egyes tudósok azon kijelentésére, hogy az '*áldomás*' tősgyökeres germán szokás, amely német hatásra terjedt el Magyarországon, a kiegészést követően Podhraczký József és Hunfalvy Pál számbavette más népeknél történő előfordulását, és bizonyította a szokás magyar voltát. Podhraczký egészen az ókori keleti népekig, az írásbeliség kezdetéig vezette vissza, amikor afféle „hűségnyilatkozat” volt az áldomás. Felhívta a figyelmet arra, hogy Homérosz az istenek köszöntésére ivott italként említette, külön is hangsúlyozva vallásos, szertartásos jellegét. Priszkosz Rhetor, az Attila udvarában járt bizánci történetíró a hunok italáldozatát úgy írta le, hogy miután az áldozat bemutatója felajánlotta istenének az italt, a kupából a földre vagy a tűzbe loccsantotta az első kortyot, a többi pedig megitta. A szkíták ettől eltérően egy csepp italt sem öntöttek ki az áldomás során, mivel a bor kiloccsantását isten ellen való vétkeknek tartották.¹¹ IV. Eckehard Szent Galleni leírására, népmondáinkra és Anonymusra hivatkozva bizonyítva látták, hogy már

⁴ Varga 2002. 133–134.

⁵ A kérdéssel részletesen foglalkozik: Nagy 2000., Nagy 2002. 25–39., Nagy 2003.

⁶ TESz I. 131. Az áldomás egyes normacsoportokban megjelenésével foglalkozik Nagy 2011.

⁷ Anonymus: *Gesta Hungarorum* 16, 22. (Fordította: Pais Dezső). Budapest, 1977. 94., 100.

⁸ Jókai Kódex 24.

⁹ TESz I. 131.

¹⁰ U.o.

¹¹ Podhraczký 1868. 241.

a honfoglaló magyarságnál is dívott ez a fajta áldomás – a későbbiekben „ősi szokásként emlegetett” itáláldozat. A letelepülést követően is ez hagyományozódott tovább, csak éppen jelentősen módosult formákban.¹² Ahogyan Dugonics András 1820-ban fogalmazott: „*áldomást tenni annyit tett a' Magyaroknál: jól enni, jól inni. Már mostanában el múltván az áldozatok (ugyan azért a' ló húsból való evés is) csupán az ivás maradt fel a' Magyarok utóinál, és így az áldomás szó is, csak az ivásra háromlot*”.¹³ Az ősi magyar szokásnormaként számon tartott áldomás történetileg ismert első formája, a győzelmi áldomás tulajdonképpen éppenúgy a birtokbajutás áldomása volt, mint a továbbiakban részletesen tárgyalni kívánt adásvételi áldomás.

2. Az áldomás, mint jogszokás

Az adásvételi áldomás jogszokásként jelenik meg a '*pohárürítés vásárkötéskor*' jelentésben a sárospataki plébános által földvétel bizonyására kiállított, 1310. november 5-én kelt oklevélben. Itt már azt olvashatjuk, hogy „*a hely szokása szerint a szerződési zálogot és az áldomásitalt megadta*” a vevő a tanúk előtt zajló adásvétel során.¹⁴

Peregelység is zárulhatott áldomással, mint például „*az egyezés megerősítésére és bizonyosságára*” 1399. február 1-én a nagy-sinki szász szék előtt. János nagy-sinki ispán és testvére Orsolya peres ügyekben egyezésre léptek egymással olyan formán, hogy János négy márka értékű ezüst serleget adott át hűgának, s azon felül az egyezséget számos tanú szemelättára áldomásivással is megerősítették.¹⁵ A 15. században további okleveles adatokkal bizonyítható az áldomás adásvételhez kötődő jelenléte. Egy szőlőeladásról szóló 1424. évi oklevélben is ilyen értelemben használják (*victima bibitionis*).¹⁶

3. Az áldomás mint jogintézmény

Werbőczy Hármaskönyve a szokásjog részévé tette az áldomást. Úgy rendelkezett a jószágvásárlás kapcsán, hogy peres ügyek tárgyalásakor a vevő tartozott előállítani az eladót, vagy azt, aki az áldomást felköszöntötte. „*De ha a tolvaj azt mondja, hogy ő azt szabad és köz-vásáron vagy másutt valahol vette, és szavatost (a kit mi mentesítőnek nevezünk) nem tud állítani, sem pedig gazdát vagy más valakit, a ki az áldomást, azaz az adás-vevés megkötését, szokásos módon szerencsételtette volna, nem állíthat elő, akasztófán fog bűnhődni*.”¹⁷

Az 1544. évi tordai országgyűlés határozata már részletezte is, amikor kodifikálta a hagyományt: „*Lő, ökör és bármi más dolog vásárlása alkalmatosságával azt az*

¹²Bogdán 1978. 158–166.

¹³Dugonics 1820. I.

¹⁴TESz I. 131, Bogdán 1978. 159.

¹⁵Grünn 1902. 286.

¹⁶1424. Fejér György Cod.Dipl. X, 6,628.,

¹⁷Werbőczy István: Hármaskönyv. Budapest, 1990. Harmadik rész 34. cím 3. §. Más fordításban: „Vásárlás szokás szerint áldomást ivott vagyis *ahhoz szerencsét kívánt.*”

eljárást kell követni, hogyha valaki piacon, vagy bárhol és bármikor vesz valamit, a vevő annak a községnek vagy falunak becsületes és tisztességes emberei előtt, ahol a vásár történt, a becsületes vásár jeléül Szent János poharát köteles adni, amelyet anyanyelvünkön áldomásitálnak szoktak nevezni; ám hogyha a vevőnek a vásárolt dolgok miatt valami pöre támadna, igazolják a becsületes vásárt azoknak az embereknek a tanúságai, kik a Szent János pohárnál jelen voltak.”¹⁸

Miskolc város jegyzőkönyvében már 1575-ben kimondták: „Az áldomást is (a vevő) Kwbak mjhly mindenestwl magára vethe.”¹⁹ Az áldomásról hírt adó 17. századi oklevelekben, városi jegyzőkönyvekben sorjázta a jogi formulák: „eleinknek régi élő szokások szerint”, „eleinknek régi élő törvények szerint”, „helyi és országos törvények szerint”, „az Falunak élő Törvénye szerint”, „városunk szokás-törvénye szerint”, „a Helynek Szokott Törvénye szerint”. A különböző kifejezések arra utaltak, hogy a szokásjog valójában a kötelező törvény erejével bírt, és az azzal járó kötelezettség teljesítése magától értetődő volt.²⁰

Az áldomás alaposabb vizsgálata során felmerülhet a kérdés: 1. ki adja az áldomást, 2. kinek adja, 3. miből áll az áldomás, 4. milyen szertartás során, hol és milyen szereplőkkel kerül sor az áldomásra. A tordai országgyűlési határozat úgy rendelkezett, hogy a vevőnek kell fizetnie az áldomást. Hunfalvy Pál hivatkozott észak-magyarországi 16-17. századi okleveles adatai is azt erősítették meg, hogy az áldomást a vevő fizette az eladónak, illetve a tanácsnak, és a tanúknak (a bírónak, az esküdteknek, a szomszédoknak).²¹ Egyfajta átmeneti helyzetet tükröznek a Takács Lajos által vizsgált, a Széchenyiek Sopron megyei falvaiban az irtásföldek eladása során a 17. század folyamán és a 18. század elején kötött szerződések, melyek szerint az áldomást az eladó és a vevő már közösen fizette, de oly módon, hogy az eladó csak a harmadát viseli az áldomás költségeinek. Így történt egy 1630-ban Nagycenken a Szabó Ambrusné és Ensöl János Kovács között létrejött irtásföldre vonatkozó adásvétel során. A főbíró és az esküdtek jelenlétében „ötödfél forintot meg adott János Kovács, és azt Eörsébeth aszony fölvette, és azt az Falunak élő Törvénye szerint az Szabó Ambrusné egy bécs pénzel és egy pént borral le tette, és János Kovács két bécs pénzel és két pént borral fölvette, és tellyes szabad uraságában jutott, reá felevén az Szabó Ambrusné Eörsébeth, hogy az földnek szabad Uraságában meg oltalmazza mind flai, mind egyebek ellen János Kovácsot...”²² A 18. század végén, a 19. század elején az ország más területeiről (pl. a Dél-Alföldről) már arra vannak adataink, hogy azonos mértékű volt az eladó és a vevő által fizetett áldomás – ahogyan a szólás tartotta: „Azt mondta Szent Tamás, hogy közös az áldomás!”²³

Az áldomás általában pénz és bor volt, de 1623-tól már ételre is találunk utalást. Egy 1731-es adat szerint három tál és egy pecsenye ételt, Peresztegen egy 1732-es szerződés szerint „két funt pecsenyét” is kellett fizetni a bor és a pénz mel-

¹⁸A szöveg további érdekessége, hogy „Szent János pohárnak” nevezi az adásvételt megerősítő italáldomást. Podhraczký 1868. 242., Bogdán 1978. 160.

¹⁹Podhraczký 1868. 242.

²⁰Takács 1977. 362–366.

²¹Hunfalvy 1879. 1–32.

²²Takács 1977. 362.

²³Homoki-Nagy 2003. 16.

lé.²⁴ Az áldomáspénz összegét a helyi szokás szerint határozták meg. A Széchenyiek Sopron megyei falvaiban mindössze egy/két bécs, azaz egy jelképes összeg volt (egy bécs a fillér harmadrésze).²⁵ Tokajhegyalján a vételár tizedét is kitette,²⁶ Makón pedig a 18. század végén mindössze egy icce bor ára, azaz 12 garas volt.²⁷

Az áldomás nem magát az adásvételt jelentette, hanem annak megerősítését, a jelenlévő személyek képviselte (falu)közösség által történő elismerését. Erre mindig a tényleges adásvétel, azaz a pénz kifizetése után került sor. A szerződéskötést olykor hosszadalmas egyezkedés, alku előzte meg.²⁸ Az adásvétel folyamatának elengedhetetlen része volt az alku. Az alku általában szóbeli egyezkedést jelentett, amelynek célja a felek kölcsönös engedmények után történő, elsősorban az arra irányuló álláspont egyeztetése volt. A 18. század végén, a 19. század elején Makón a városi jobbágyok/parasztok jogéletről adatokat nyújtó „mindennapi jegyzőkönyvek” is megemlékeztek az alkuról. Egy ló, vásárban történő adásvétele kapcsán utaltak arra a szerzés formájának, módjának tanúsítása érdekében, hogy a vevőnek „az alkura több tanúja is volt.”²⁹ A jószág-, s különösen a lóvásárnak külön ceremóniája volt. Az alkut tilos volt megzavarni, azaz mindaddig, míg folyt az alku, harmadik személy a vitát csak szemlélhette, közbe nem szólhatott.³⁰ Gyula város szabályrendeletének 27.§-a egyenesen tilalmazta az alku megzavarását ráigéréssel éppúgy, mint a vevő vagy az eladó megfélemlítését, a vétel meghíúsítását.³¹ Ha a vevő a ló mellé állt, amíg nem ment tovább, más nem mehetett oda. Az eladó először megkínálta, ahogy mondták „megunszolta, megimádta” a lóval a vevőt, aztán „arat akasztottak”, vagyis alkudozni kezdtek. Ha megegyeztek, a vevő a „kezét beadta”, és letette a foglalót vagy kifizette a teljes vételárat. Így tett Sárközi László szabadságos katona is az 1805. évi Judika napi makói vásárban, aki az előzőekhez hasonlóan megalkudott Bagaméri Antal makói gazda szürke kanca lovára 55 forintért, s le is foglalta 30 krajcárral. Bagaméri Antal Sárközi László „sok kérésére fél órányi terminusra a hátra lévő pénz nélkül a lovát által engedte nékie. Sárközi azomba el adta a lovát hire nélkül más cigánynak, akitől asztán a Palotai kovács 23 forinton és 30 krajczáron meg vette” azt. Bagaméri Antalnak „mind az hátra lévő 54 forintja és 30 krajcárja, mind a lóva” odalett, nem mondhatta, hogy „jó vásárt csinált”. S ez még nem minden, mert ugyanezen vásárban Bagaméri béresétől Lengyel János „2 öreg paripa lovakat olly feltétel alatt elcsalt, hogy ő csikókat fog cserélni azokon néki, azomba se csikók, sem a tulajdon lovai nincsenek”.³² Amikor Bagaméri Antal a vásár után hazafelé tartva általános szokás szerint betért a kocsmába és búsultában kért egy kancsó bort, úgy érezhette, „megnyergelte a szerencsétlenség”.

A Makó mezővárosban előfordult „ügyes bajos állapotokról” vezetett „mindennapi jegyzőkönyvek” lapjain Tesla István 33 esztendősi makói lakos vallomása

²⁴Takács 1977. 362.

²⁵Takács 1977. 364.

²⁶Hunfalvy 1879. 21.

²⁷ML Makó V.A. 101.B.1. 1805-1807. 39.

²⁸A vásári viselkedésformák között Dankó Imre részletesen foglalkozik az alku még a hetvenes években megőrzött elemeivel: Dankó 1980. 179.

²⁹Nagy 2008, Nagy 2013.

³⁰Tárkány Szűcs 1981. 677.

³¹Dankó 1963. 90.

³²ML Makó V.A. 101.B.1. 1805-1807.

alapján részletesen nyomon követhetjük a Vaszili-szállás eladására folytatott alkut. Az alkut öreg Vaszili Tamás folytatta az eladók részéről (akivel a tanú „egy kenyéren és egy gazdaságban volt”), mint az „atyafiak között leg-öregebb és gazdaságnak kormányzója”. A Bagamériék, mint reménybeli vevők „meg szólittatván” az alkut megelőzően elmentek a szállás megtekintésére. Az első alku a Vasziliak házában volt, és öreg Vaszili Tamás a szállás árát 460 forintba mondta „leg-utolsó szóval”. Az alkun jelen volt Papp Mihály, aki „comendálta Bagamériéknek, hogy csak vegyék meg, mert meg-ér annyit, ... s azon volt, hogy légyen meg az alkú a Felek között”. Ezen alkalommal azonban még nem került sor megegyezésre. Az öreg Vaszili nem akarta kevesebért adni, Bagamériék pedig még kívártak. „Mivel pedig ekkor meg nem lett az alkú, onnét el-mentek.” – foglalja össze Tesla az alku első fordulójának történéseit. Miután mindkét fél ismét meghányt, vetette magában és a nagycsalád tagjai megtárgyalták egymás között a kondíciókat, az eladó lépett. Mivel a nagycsalád feje, az öreg Vaszili kimondta a végső összeget, ettől eltérni nem lehetett. A döntést a legidősebb hozta meg, a végrehajtás maradhatott a fiatalabbakra. Az ifjabb Vaszili Tamás kereste fel rövid idő múlva Bagamériéket, „és hívta azokat edgyességre magokhoz, és úgy mentek oda, és meg lett közöttök az alkú 460 forintba”. Ezen a második találkozón már ismertek voltak az álláspontok, az árban nem volt változás, további egyeztetésekre, apróbb kiigazításokra még sor kerülhetett, erről azonban nem tudósít Tesla István. Nem is teheti, hiszen az újabb alkún személyesen nem volt jelen, csak annak volt tanúja, hogy Bagamériék megérkeztek az alkura, és „Legényke Tamás szólott volt, hogy mennyenek alkudni”.³³

Az alkut követő szóbeli megegyezést a felek között a kézfogás mellett a jogi tevékenységet lezáró, megpecsételő, szerződési biztosítéknak is tekintett áldomás szentesítette. Az áldomásívás annak bizonyosságára szolgált, hogy igaz jószág adatott el és vetetett meg.³⁴ Az áldomással szentesített ügyletet nem kérdőjelezhetette meg az, aki utóbb meggondolta magát, legfeljebb bírósághoz fordulhatott. Így tett Palotai Nagy György 1807-ben, aki a makói bírák előtt azt panaszolta, hogy „makói Czigány Lakatos Péter Palotán a házához menvén, meg kérdezte őtet, nem volna e cserébe való lóva”. Nagy György azt felelte, volna, ha valami jó kancát kapna érte. Lakatos rövidesen visszatért egy fakó kancát vezetve, melyet a két férfi „meg cserélt, 2 icze áldomást is vettek a két részről”. Azaz Lakatos és Nagy György is fizetett egy-egy iccét, majd Lakatos Péter elment a cserélt lóval. Amikor Nagy György alaposabban szemügyre vette a csereállatot, észrevette, „hogy rokkant a kancza”. Azonnal Makóra ment, hogy visszakérje a maga lovát. Lakatos azonban megtagadta ezt arra hivatkozva, hogy már megitták az áldomást, és „csak érje meg kiki avval, mit cserélt”.³⁵ A makói bírák azonban úgy döntöttek, hogy „Mivel pedig valóságosan ki tettzik a lónak a hibája abból is, hogy az elejít nem szedi jól fel, és azonnal vissza hozta a lovat Palotai Nagy György, és most is abba a statusba van, amellybe volt a cseréléskor”, így mindketten kapják vissza a saját lovukat, s hogy Lakatos Péternek kára ne legyen, „Palotai Nagy György az áldomás 1 icze bort fizesse meg.”³⁶

³³ML Makó V.A. 101.B.1. 1805–1807. 16.

³⁴Réső Ensel 2000. 157.

³⁵ML Makó V.A. 101.B.2. 1805–1807. 62.

³⁶U.o.

Előfordult az is, hogy megghiúsult az áldomással még nem szentesített üzlet. Seres Ferenc református makói polgár 1806-ban kifizette az eladónak, Kovács Jánosnak a megvásárolni kívánt 42 út szőlő vételárát. Mielőtt a városházához mentek volna aláírni, betértek a városháza mellett lévő kocsmába áldomásivásra. Odament utánuk Gréczi Susa, Kovács János felesége, aki bejelentette, hogy eladta Gazdag Antalnak a szőlőt. Mivel még nem itták meg az áldomást, Seres Ferenc nem tehetett mást, mint „mocskolta” az asszonyt jó református káromkodással: „*verje meg a 109. zsótár*”!³⁷

Az áldomás kötött, csaknem szertartás jellegű volt. Meghatározott helyen történt: a bíró vagy helyettese házában,³⁸ vagy vásárban a lacikonyhán esetleg a falusi kocsmában.³⁹ Az áldomás szertartásának rekonstruálása Hunfalvy Pál Ükkonpohár (másként áldomás pohár, bizonyágpohár) felmutatásának 1581-es leírása alapján a következő volt. A szőlőt vásárló felek megjelentek a bírák és a polgárok előtt, és a vevő által felkért személy, az áldomás felmutatója (aki az adásvétel főtanúja volt), felemelte a borral telt poharat. A vevő letette a pénzt, az eladó felvette, s ha ezalatt a jelenlévők részéről ellenzés nem hangzott el, a pohár felmutatója áldást és szerencsét kívánt. Azután a kiivott üres poharat lefordította, s a benne maradt pár cseppet kis mándlija⁴⁰ olompitykéin végigcsepegtette. Tokaj, Tarcál és Tállya városok 1613. évi statútumának 7. pontja szerint „ha valamely ember szőlőt [vagy szántót] ad vagy veszen, az áldomásital napjakor, ha itt való, ellenezze; ha akkor jelen nem volna ... tüzenötöd napig ellenezze,” ... „és az esztendő s három napig perelhet.”⁴¹ Az áldomás jelentősége volt bizonyító jellege is. Per esetén azon személyt tekintették hiteles tanúnak, aki az áldomást felköszöntötte, illetve aki az áldomáson jelen volt. A bírák az ő vallomásuk nyomán hoztak ítéletet.⁴²

³⁷ML Makó V.A.101.B.1. 1805-1807. 158. Csak felidézzük, az „Átok-zsoltárként” is ismert 109. zsoltár néhány sorát, amelyek magyarázzák, hogy Seres Ferenc kívánságát miért tekintették istenkáromlásnak:

„Állíts fölibe gonoszt, és vádló álljon az ő jobb keze fölől,
Mikor törvénykezik, mint gonosz jöjjön ki; még az imádsága is bűnné legyen.
Életének napjai kevesek legyenek, és a hivatalát más foglalja el.
Fiai legyenek árvákká, a felesége pedig özvegygyé.
És bujdossanak az ő fiai és kolduljanak, és elpusztult helyeiktől távol keressenek eledelt.
Foglalja le minden jószágát az uzsorás, és idegenek ragadozzák el szerzeményét.
Ne legyen néki a ki kegyelmet mutasson iránta, és ne legyen, a ki könyörüljön az ő árváin!
Vesszen ki az ő maradéka; a második nemzedékben töröltessék el a nevők!
Atyáinak álnoksága emlékezetben legyen az Úr előtt, és anyjának bűne el ne töröltessék!” (Zsolt. 109,6-14)

³⁸Pl. 1690-ben (Takács 1977. 364.)

³⁹A kocsmában azonban gyakran nemcsak az áldomás, hanem az adásvétel színhelyeül is szolgált – bár ezt szigorúan tilalmazták még a 19. század elején is. Makón például előfordult, hogy az áldomásitalra a tanúk valamennyien jól emlékeztek, de az adásvétel tárgyát képező lovat, amely a kocsmában volt kikötve, egyikük sem tudta emlékezetébe idézni. (ML Makó V.A.101.B.1. 1805-1807. 60.)

⁴⁰Posztból készült rövid férfikabát. MNYÉSZ IV. 929.

⁴¹Szendrey Á. 1942. 124., Bogdán 1978. 161.

⁴²Hunfalvy 1879.

Az adásvételi áldomásnak az adott időszakban további sajátos formái is kialakultak: a csere-áldomás,⁴³ a birtokátruházási áldomás,⁴⁴ a beiktatási áldomás, a bérletkötő és felmondó áldomás (mely utóbbi jellegzetes étele volt az ún. „kitolókása”), amelyek a jogi szabályozás kiszélesedését követően mindinkább csak jogi népszokásként éltek tovább.

4. Az áldomás, mint jogi népszokás

A polgári jogfejlődés időszakában született jogszabályok mind pontosabban körülhatárolták, megszabták az adásvétel módját, formáját. Az írásbeliség egyre szélesebb körű elterjedésével mind jelentősebbé vált az írás szerepe. A szóbeliség háttérbe szorulásával az áldomás is elveszítette bizonyító erejét, a 18. század végétől már a bizonyáglevelekben is ritkán említették. Veszített jelentőségéből ceremoniális jellege is, bár még megőrződtek egyes ünnepélyes elemei. „*A bort felállva és söveget levetve isszák, jeles formulával elköszöntvén, egészen vallásos ábrázatot adnak annak.*” – írta Kiss János 1823-ban.⁴⁵ Ezzel párhuzamosan – némely esetben már jóval korábban is – az áldomás szétterjedt az élet különböző területein. Keveredett már meglevő szokásokkal, részben módosította azokat, s differenciálódott. Szinte minden olyan alkalomhoz kapcsolódott valamilyen áldás, amikor a résztvevők örömet, hálát, köszönetet, megelégedést akartak kifejezni. A részletesen tárgyalt adásvételi áldomások mellett mind többféle avató-, munka- vagy kaláka-áldomással találkozhatunk. Az avatóáldomások között megemlíthetjük a céhes szokások közül a „*társ-poharat*” az inas felszabadításhoz kapcsolódóan, vagy a legényavatási szertartásokat.⁴⁶ De avatóáldomást adott az újonnan megválasztott bíró, illetve a kántor is (az utóbbit „torokáldásnak” nevezték).⁴⁷ A községi elöljáróság áldomásai az ülések után néhol annyira szokásosak voltak, hogy még a bírói számadásokba is bevették őket. Elöljárósági áldomás volt ősszel a határ- vagy gyepűjáró áldomás (amelyet a kihágásokból összegyűlt büntetéspénzekből fizettek).⁴⁸

A munkaáldomások közé tartozott cselédelfogadásakor a „*foglalóbor*”, cseléd-elbocsátáskor a „*cukikása*”.⁴⁹ Az arató áldomást „*kepeálnak*” hívták, a mesteremberekkel kötött egyezséget ún. *alkupohár*-áldomással erősítették meg, a kibékült haragosok engesztelődésére ivott áldomás a „*békepohár*” volt.⁵⁰ A házasság-

⁴³Első adata egy 1573. évi miskolci birtokcseréből ismert. Jelen volt a bíró, s néhány olgár. Az áldomás bor és étel volt, az ukkonpoharat külön fizették, a pohár felmutatójának neve „boráldó” volt. Szendrey Á. 1942. 125.

⁴⁴Már 1394-ből ismert, s a bíró és 12 tanácsos, valamint néhány vendég jelenlétében történt. Szendrey Á. 1942. 125.

⁴⁵Kiss 1823., Bogdán 1978.

⁴⁶Szendrey Á. 1942. 127., Domonkos szerk. 1991.

⁴⁷Szendrey Á. 1942. 125.

⁴⁸Réső Ensel 2000. 157., Szendrey Á. 1942. 127.

⁴⁹A munkaáldomások egy része kezdő, más része végző áldomás volt. Kezdő áldomás volt a foglalóbor, amelyet a gazda adott a cselédelfogadások, vagy amelyre pénzt adott a mesterembereknek a megegyezést alkalmával. A munka befejeztével volt szokásban adni a „trágyázó, a szántó, a kapáló, a kaszáló és a gyűjtő áldomásokat, amelyek közül a kapáló és gyűjtő áldomás szokott étele Aranyosszéken a sonka volt. De a disznótor is eredetileg gazdakaláka-áldomás volt. Szendrey Á. 1942. 125.

⁵⁰U.o.

kötés sem volt elképzelhető áldomás nélkül.⁵¹ A közösségben végzett munka, köz-munka (pl. forrástisztítás) és közös munka (mint pl. a házépítés, kútásás, aratás, kendernyűvés, fonó, fosztó, szüret) befejezésekor is járt a részt vevőknek az áldomás.⁵²

5. Az áldomás, mint jogi néphagyomány

A jogi néphagyomány szakaszban a jogi vonatkozású jelenségek már csupán a folklórban (mese, dal, monda, rege, anekdota, igaz történet), illetve tárgyi emlékekben élnek. Az áldomás képi ábrázolásáról alig-alig tudunk, a folklórnak azonban szerves része. A mai napig jelen van – csak néhány példát említve – szólásokban, közmondásokban:

*A' halállal senki se ivott áldomást.
Jobb lesz, ha megisszuk az áldomást.
Egy pénz ára szatyorért két kupa az áldomás.*⁵³

*Tudtam, hogy nem lesz szerencse, mert nem ittunk rá áldomást.
Igyuk meg az áldomást, oszt lesz hozzá szerencse.*⁵⁴

Az áldomás ma már legfeljebb jogi néphagyományként tartható számon. Funkciója is megváltozott. Elszakadt ősi gyökereitől, ünnepélyes jellege is megkopott. Akik egy pohár borral felköszöntik társukat, aligha gondolnak arra, hogy az ősi áldomást idézik. Legfeljebb a búcsúpohárnál emlegetik meg a Szent János-áldást, amelyet a régi rítus szerint ülvé kellett kiinni, hogy:

*„Szent János áldása terjedjen fejünkre,
Bú és bánatunkat fordítsa öröme.”*⁵⁵

Az áldomás évszázadokat átívelő története a jogi néprajz oldaláról a középkortól napjainkig vizsgálható. A különböző kötőerővel bíró jogi vonatkozású társadalmi normák lehetőséget kínáltak egy középkori jogszokás továbbélésére, rugalmas változására az bekövetkezett funkciómódosulások tükrében. A szokásnormák világában nem utolsó sorban a mindennapi életvitel során hangsúlyossá váló áldomás először jogszokásként vált a közösségi normák meghatározója, majd a szokásjogba emelkedésével kitüntetett szerepet kapott. Nem vitatható, hogy egy magatartásszabály jogintézményként élhet legteljesebb életet. A jogrendben bekövetkező változások azonban a jogi normák keletkezését, módosulását/módosítását, illetve hatályon kívül helyezését is jelenthették. A már nem kikényszeríthető jogszabály, nem kötelező jogintézmény azután nem felejtődött el egyik pillanatról a másikra. Létformája változatos lehetett: gyakorolt és élő jogi népszokásként, majd nemze-

⁵¹Erről részletesen Szendrey Zs. – Szendrey Á. 1943. 637–700.

⁵²Szendrey Á. 1942. 127–128.

⁵³Dugonics 1820. I.

⁵⁴Pénovátz 1975.

⁵⁵Idézi Bogdán 1978. 166.

dékek közösségi és egyéni életvitelének módosulásai következtében már csak az emlékezetben és az emlékekben élő jogi néphagyományként élt tovább.

Ez történt az áldomás, e középkori gyökerekkel bíró jogi vonatkozású szokás esetében is. A tanulmányban a jogi néprajz interdiszciplinaritására alapozva a komplex vizsgálati módszer alkalmazásával gazdagon adatoltuk az áldomást, mint az egyéni normák sokféleségében érvényesülő, a közösség által helyesnek tartott szokásnormát. Majd vizsgáltuk mint jogszokást, a „lent” világa, azaz a kisebb-nagyobb közösségek vélt vagy tényleges autonómiája alapján alkotott, illetve elismert és átörökített, de írásba nem foglalt szokásszerű gyakorlatot. Nagy figyelmet fordítottunk az áldomás jogi norma létszakaszára, amely során az állam utólagosan elismerte, érvényesítését pedig kikényszeríthetővé tette. A jogi néprajz szempontjából kitüntetett vizsgálati területnek tekintettük a jogi népszokás létszakaszt, amelyet a differenciálódás jellemez és a norma súlyának csökkenése. Az áldomás kötelezettsége ekkor már nem jogi norma, csak az állami szabályozás kiegészítője, jelképes szertartásrendje. Végül pedig már gyakorlása is a múlt részévé vált, inkább csak a folklórban és a tárgyi emlékekben jelent meg. Ahogyan az Ülkonpohár kötőereje is mindinkább csupán források idézett világává vált a Szent János áldás emlékező hagyománya tükrében.

IRODALOM

- BOGDÁN István
1978 Régi magyar mulatságok, Budapest
- DANKÓ Imre
1963 A gyulai vásárok, Gyula
1980 A piaci és vásári viselkedésformák, in: Ortutay Gyula (szerk.), Népi kultúra – népi társadalom. XI–XII. 155–191.
- DOMONKOS Ottó (szerk.)
1991 Kézművesség (*Magyar néprajz* III.), Budapest
- DUGONICS András
1820 Magyar példabeszédek és jeles mondások I–II., Szeged
- GRÜNN Albert
1902 Adat az áldomásivás történetéhez, *Ethnographia* 13. 286.
- HOMOKI-NAGY Mária
2003 Egyes szerződési típusok a dél-alföldi mezővárosok joggyakorlatában, *Acta Universitatis Szegediensis: Acta juridica et politica* LXIII.8. 3–66.
- HUNFALVY Pál
1879 Ülkonpohár. A régi magyar jogszokások egy töredéke, Budapest
- Jókai Kódex
1981 Jókai Kódex XIV–XV. század. (Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva közléstesi P. Balázs János), Budapest
- Kiss János
1823 *Tudományos Gyűjtemény* VII.
- MEZEY Barna
2009 Szokásjog és szokás határán: jogszokások, in: Mezey Barna – Nagy Janka Teodóra (szerk.), *Jogi néprajz – jogi kultúrtörténet. Tanulmányok a jogtudományok, a néprajztudományok és a történettudományok köréből*, Budapest, 13–25.
- ML Makó V.A. 101.
Makó Város Tanácsának iratai.
A. Tanácsulési jegyzőkönyvek és iratok (1753) 1784–1848 (1849)
B. Mindennapi jegyzőkönyvek 1805–1848 (1850).

MNYÉSZ

1965 A magyar nyelv értelmező szótára IV., Budapest

NAGY Janka Teodóra:

- 2000 A jogi néphagyomány- és népszokáskutatás eredményei, alternatívái, a jogi néprajz alapkérdései az ezredfordulón, in: Cseri Miklós – Kósa László – T. Bereczki Ibolya (szerk.), *Paraszti múlt és jelen az ezredfordulón. A Magyar Néprajzi Társaság 2000. október 10-12. között megrendezett néprajzi vándorgyűlésének előadása*, Szentendre, 99–120.
- 2002 A tradicionális népi önkormányzatok jogtörténeti vizsgálata a Dél-Dunántúlon, Szekszárd
- 2003 A magyar jogi néprajz-kutatás eredményei és alternatívái, in: Tárkány Szücs Ernő, *Magyar Jogi népszokások*, Budapest, 851–862.
- 2008 Jogélet a két „vész” között (1781–1821), in: Tóth Ferenc (szerk.), *Makó néprajza (Makói monográfiája 3)*, Makó, 816–886.
- 2009 A jogi néprajz a hazai kutatások tükrében, in: Mezey Barna – Nagy Janka Teodóra (szerk.), *Jogi néprajz – jogi kultúrtörténet. Tanulmányok a jogtudományok, a néprajztudományok és a történettudományok köréből*, Budapest, 83–96.
- 2011 Jogi néprajzi, jogi kultúrtörténeti adatok az áldomáshoz. In: Mezey Barna (szerk.), *A szimbólumok üzenete, A jogi kultúra emlékei: eljárások, szokások, formák és tárgyak*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 345–354.
- 2012 Népi jogélet a Dél-Alföldön egy jogtörténeti és történeti forrás tükrében (1781–1821): Mindennapi jegyzőkönyvek a Makó Városában előfordult ügyes bajos állapotokról, Szekszárd

PÉNOVÁTZ Antal

1975 A pacséri földművelés és állattartás szótára, Újvidék

PODHRAČZKY József

1868 Az „áldomás” története, *Századok* II. 4. 239–243.

RÉSŐ ENSEL Sándor

2000 Magyarországi népszokások, Budapest

SZENDREY Ákos

1942 A magyar áldomás, *Ethnographia* 53. 123–131.

SZENDREY Zsigmond – SZENDREY Ákos

1943 Népszokások, in: *A magyarság néprajza. IV.*, Budapest

TAKÁCS Lajos

1977 Egy bécs pénzlet leteríti, két bécs pénzlet felveszi, *Magyar Nyelvőr* 101. 361–370.

TÁRKÁNY SZÜCS Ernő

1981 Magyar jogi népszokások, Budapest

TESZ

1967 A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I., Budapest

VARGA Csaba

1981 Népi jogszokástól a jogi népszokásig, *Jogtudományi Közöny* 36. 880–886.

2002 Népi jogszokástól a jogi népszokásig, in: Varga Csaba, *A jog mint folyamat*, Budapest, 121–138.

A középkori kályhásság Decs-Ete mezővárosban

Szálak a népi kályhássághoz

A Tolna megyei Sárközből található egykori Ete mezőváros neve régészek és néprajzkutatók körében egyaránt ismertnek számít. A közel 200 éve folyó különböző szempontú kutatások eredményei közül most a kályhásság kapcsán ismertetek néhányat a legújabb megfigyeléseinkből.

A mezőváros története és kutatástörténete

A Sárköz egyik kiemelkedő dombján, a mai Decstől nyugatra található maradványokra már korán felfigyeltek. A 19. század elejétől a 20. század utolsó harmadáig számosan foglalkoztak az egykori település történetével. Egyed Antal, Rómer Flóris, Csalogovits József, Mészáros Gyula, Holub József és még sokan mások vállaltak részt a kutatásokban. Munkáinkban összefoglaltuk a legfontosabb adatokat.¹ 1996-ban kezdődött új szakasza a munkáknak. Ekkor komplex tervet dolgoztunk ki a mezőváros kutatására: rendszeres légi fotózás, intenzív terepbejárás, természettudományos vizsgálatok, ásatások tartoznak a programba. (1. tábla) Az intenzív terepbejárás során, valamint az eddig mintegy 30 alkalommal végzett terepbejárásokkor a mezőváros központi, magasabb területein folyamatosan találtunk a szemeskályha csoportba sorolható leleteket.² A feltárások során jelentős mennyiségű, település történetének különböző időszakaiba, különböző típusokba sorolható kályhacsempék és kályhaszemek kerültek elő.³ 2009-ben a Szőlőhegyi úttól délre lévő részen folytattunk ásatást.⁴ Ezen a részen is kerültek elő kályhaszemek és csempék különböző típusokba tartozó töredékei, ezek feldolgozása is folyamatban van.⁵

A fűtőberendezések építő elemeinek – kályhacsempék, kályhaszemek – a téma kutatásának korábbi időszakaiban kialakult csoportosítása megtörtént. Ez alapján vizsgáljuk mind a mai napig az ún. népi kályhákat, és az uralkodók és főurak palotáihoz, váraihoz sorolható csempékályhákat általában külön-külön. Nem elhanyagolható kérdése a témának az uralkodók palotáiban megépített kályhák hatása szűkebb és tágabb környezetükben, majd a mezővárosokban. A szemeskályhák

¹Miklós–Vizi 2009, 293–302.

²Az intenzív topográfiai munkákról: Miklós–Vizi 2002, 293–307.

³Az intenzív topográfiai munkák során előkerült tapétamintás kályhacsempék elemzéséről: Vizi 2011a, 85–98.

⁴Miklós–Vizi 2010, 183; Vizi 2009c, 57–73.

⁵A mezőváros kutatásából előkerült leletanyag feldolgozását az OTKA támogatja: K 78316.

léte, elterjedése, főként mezővárosi és falusi környezetben is sok érdekes kérdést vet fel, annál is inkább, mert továbbélésüket, bár hiátusokkal, de a 20. század elejéig nyomon tudjuk követni.

A „népi kályha” – Bátky Zsigmond szerepe a kutatásban⁶

A téma kutatásának megindulásában a néprajzkutatók szerepét meghatározónak kell tekintenünk, különös tekintettel arra, hogy a Tolna megyei Sárközben, (ahol egykor Ete virágzott), kerültek elő olyan archaikus anyagok, amelyek segítséget nyújtottak a speciális kerámiafajta meghatározásában. Lényeges tényező, hogy egy sárközi faluban, Decsen, még használatban volt a 19. század elején olyan tüzelőberendezés, amelynek történeti előzményeit a 17. század legelején elpusztult középkori mezőváros régészeti feltárásakor sikerült megfigyelni, lényeges jellemzőit meghatározni, rekonstruálni.

A kályhakkal kapcsolatosan megjelent anyagok sorából ki kell emelnünk Bátky Zsigmond néprajzi közleményét, amely arról tudósított, hogy 1903-ban lefénnyképezett egy szemeskályhát Decsen, egy öreg házban.⁷ A kemence/kályha anyagát megvásárolta a Néprajzi Múzeum számára.⁸ A Tolnavármegye című helyi lap rövidhírben tudósított a jeles eseményről.⁹ *„A nemzeti muzeum kiküldöttel. Dr. Bátky Zsigmond, az országos néprajzi múzeum őre, a segédőr kíséretében ma Decsre rándul ki ahol Kovách Aladár szegzárdi múzeumi titkár kalauzolása mellett több érdekes néprajzi tárgyat vásárol; köztük egy igen ritka alakú, régi üreges fiókú kályhát, melyeket a budapesti néprajzi múzeumba szállítanak.”*

Ez a Decsen megfigyelt, majd lefénnyképezett kályha a népi kályha kutatásának egyik alapelemévé vált. A fotót vagy a fotó nyomán készült rajzot igen gyakran közlik, és hivatkoznak rá a témával foglalkozó szakirodalomban.¹⁰ A kályha, a

⁶Vizi 2012, 217–221.

⁷Bátky 1903, 257–260. Malonyai Dezső 1912-ben közli ugyanezt a kályha fotót a kályhásság bemutatása kapcsán. (Malonyai 1912, 342, 737. kép) Bátky ezt a kályhát, ezt a fotót a Magyarország Néprajza c. munkájában rajzi formában közli újból. (1. kiadásban: Bátky 1933, I. kötet, 297, 757. kép; a 2. kiadásban: Bátky 1941, I. kötet, 200. oldal, ábraszám nélkül. Az itt közölt rajzos formát veszi át Balassa–Ortutay Magyar Néprajza. Balassa–Ortutay, 1979, 144, 40. ábra.

⁸Bátky 1903, 257–260., Bátky Zsigmond közleménye, a kályha fotója (1903, 258, 1. ábra) alaplúnak számít a szemeskályhák története vonatkozásában. Szilágyi Miklós tanulmányában a decsi tanulmányút kapcsán felsorolja a Decsen készült fotók és a gyűjtött tárgyak leltári számát, és jelzi, hogy a „43101 ltsz-ú kemencét azóta kiselejtezték.” Feltehetőleg a Bátky által megvásárolt kályháról van szó. (Szilágyi 1984, 284, 41. l.)

A közelmúltban a Néprajzi Múzeumban végzett kutatásom alapján (2004. február 10.) bebizonyosodott, hogy valóban a kályhát, darabjait a 68509/65. sz. határozat alapján kiselejtezték. 99 db kályha-fiók volt. A tárgyleíró karton sem tartalmazott egyebet a típusokról.

Ezúton is köszönöm Vida Gabriellának és az adattár munkatársainak a segítséget.

⁹Tolnavármegye 1903. május 24.

¹⁰Jelen dolgozat nem tekinti céljának ennek teljes felgyűjtését és bemutatását. A Magyarország Néprajza I. kötete mindkét kiadása (1933, 1941. ezt a rajzos változatot közli. Ld. 12. l.) A Balassa Iván–Ortutay Gyula által készített, 1979-ben megjelent munkában a „A lakóházak beosztása, tűzhelye és világítása” c. részben rajzos ábraként jelenik meg a kályha. Részletesen nem esik szó a kályháról. (Balassa–Ortutay, 1979, 40. ábra, 145–146.) A 20. század végén készült Magyar Néprajz IV. kötetben: Barabás Jenő: Tüzelőberendezés, füstelvezetés c. részben látható a decsi kályha rajzos formában, a cserép-kályhák formai variációk között. Barabás, 1997, 163, 27. ábra 1. rajz.

fűtőberendezés története természetesen elválaszthatatlan a házfejlődés történetétől is. Ebben szintén Bátky Zsigmond úttörő szerepét kell kiemeljük, de jelen dolgozatban munkásságának ezzel a részével nem foglalkozom.¹¹

Szemeskályhák a középkori mezővárosban

Csalogovits József 1933-ban és 1935-ben folytatott kutatást Etén,¹² amelynek során jónéhány, a középkori magyar falu története szempontjából fontos megfigyelést tett. Sok lelet is előkerült, használati kerámia, de kályhás kerámia is – különböző típusú népi és csempés kályhák darabjai egyaránt.¹³ Ezen kívül az országos település kutatás és maga Ete mezőváros története szempontjából is fontos objektumok, objektum részletek kerültek elő. Ilyenként említhetjük meg a különböző típusú házakat, házrészleteket, kürtös kemencéket. Ezeken kívül kiemelkedő volt a mezőváros területén talált edényégető kemencék csoportja,¹⁴ a benne lévő különféle típusú házi kerámiával és kályhacsempe negatívokkal és pozitívokkal. Nagyon fontos volt a lakáskultúra, a házfejlődés tanulmányozásának történetében az igen szerencsésen megtalált házrészletet is, amelyben egy szemeskályha alsó részét figyelhette meg Csalogovits József.¹⁵ Ez lehetővé tette az ott talált kályha rekonstrukcióját is.

„A főhelyiségben, a két helyiséget egymástól elválasztó fal melletti sarokban 140×160 cm nagyságú, alig 3 cm. magas sárpadka rajzolódott ki. A padkának nem egészen a közepe, 105×90 cm. nagyságú folton, téglával volt kirakva, az erre következő kiégett sározáson pedig igen sok kályhaszem feküdt. A legalsó sor 5 darab poháralakú kályhaszeme még eredeti helyén feküdt, ezek szájukkal kifeléfordítva a kemencefenekét vették körül. A kályha ezek szerint négyszögletes volt, alsó részének magassága pedig, – a kályhaszemek számából következtetve – 80 cm. körül lehetett. Az erre következő rész, a mai sárközi szemeskályhákéhoz hasonlóan, szájukkal kifeléfordított, négyszögletes peremű, tálalakú szemekből volt kirakva. Legfelül mintegy koronaképen egy sor tálalakú, háromszögletes peremű, gombban végződő nyúlvánnyal ellátott kályhacsempe következett. Ami a legérdekesebb, közvetlenül a kályha egykori nyílása előtt, téglasorral körülvett, negyedkör alakú sározzal nyitott tűzhely feküdt. Ez utóbbinak a feneke a kályha padkájával volt egy magasságban.”¹⁶

Ha a leírásnak hihetünk, belülfűtős kályhát talált az ásató.

Az etei feltárás kapcsán Csalogovits József a környék népi építkezési emlékeit tanulmányozta. Megfigyeléseit összegzi és ezek ismertetése kapcsán megemlíti, hogy előkerültek az ásatáson „kályhabögrék és négyszögletes tálalakú kályhacsempék, melyekhez hasonlókat a Sárközben a mai napig találni

¹¹Bátky 1941, 142–164.

¹²Csalogovits 1935, 1937.

¹³A két nagy csoportba sorolható kályhás kerámiáról rövid előzetes: Miklós–Vizi 2003, 399–406. A kerámia leletanyag több fajtájáról: Miklós–Vizi 2007, 119–134.

¹⁴Csalogovits 1937, 332.

¹⁵Csalogovits 1937, 326–329; A ház és benne a kályha alaprajza: 8. ábra.

¹⁶Csalogovits 1937, 327. és 8. ábra.

régi 'szemeskályhák' oldalába tapasztva".¹⁷ A Sárközben a népi építkezés emlékeit kutatva fedezte fel K. Könczöl János tanyáján a még álló bögrés kályhát, amelyet 1935-ben megjelent cikkében szerepeltetett is.¹⁸ A kályha fotója és az etei kályhaszemekből egy összeállítás bekerült a Magyar Néprajz I. kötetének új kiadásába.¹⁹

Ez a kályha a kép tanúsága szerint nagyjából térdmagasságú padkán állt. Hasáb alakú alsó része volt, falában pohár alakú szemek lehettek. A hengeres felső rész négyszögletes, tál alakú részekből volt, a kályha ormára zárt, kifelé hajló pártadíszt raktak.

A szemeskályha megléte a 20. század elején azonban nem egyedi jelenség volt: a decsi Szőlőhegyen, Kun István tanyáján csak nem sokkal a cikk keletkezése előtt cserélték le a takaréktűzhelyre a korábban ott állt „szemeskályhát”. (1930-as évek eleje!) Legénykorában pedig a szobában kívülről fűthető szemeskályha állt, a konyhában a sarokban égett a tűz, a füst pedig kémény helyett a padlásra jutott.²⁰

Csalogovits a múzeum számára is beszerzett egy szemeskályhát, amelyet a kiállításban fel is állított. A múzeum leltárkönyve tanúskodik a beszerzésről.²¹ A 934.13.5. leltári számon a következő bejegyzés áll:

„Szemeskályha” – alsó, négyszögletes hasábalakú része 32 drb virágcserep alakú tálból van összeállítva, az ezen nyugvó kerek rész sorban elhelyezett 24 drb négyszögletes részű tál alakú kályhaszemből van összerakva. A kályha tetéjét korona módjára 16 db. téglány alakú, felül kicsipkézett, ágaskodó szarvasalakkal díszített cserep díszíti.”

Ennek a kályhának a sorsáról többet nem tudunk, minden bizonnyal elpusztult a II. világháború végén.²² A múzeum kiállításait bemutató, 1936-ban készült képeken ez a rész nem látható.²³

Az 1903-ban talált kályha alsó részében oldalanként 6×5 db pohár alakú kályhaszem volt, ami összesen 90 db pohár alakú kályhaszemet jelentett. A Könczöl János tanyáján lévő kályha kisebb volt, 5×5 db kályhaszem volt oldalanként, ami 75 db pohár alakú kályhaszemet jelentett.²⁴ A felső rész mindkét kályhánál tál alakú szemekből volt rakva, pontos számukat nem lehet pontosan meghatározni, 10–12 db lehetett soronként, azaz 30–36 db.

¹⁷Csalogovits 1935, 3.

¹⁸Csalogovits 1935, 7, 6. ábra. Valójában nem találtam adatot, hogy ki találta meg a szemeskályhát K. Könczöl János tanyáján. A Néprajzi Múzeum fotótárában Bátty Zsigmond fotójaként szerepel. (F 70868) Korábbi kutatásaimból az azért kiderült, hogy Csalogovits József Szekszárdra kerülve, az akkori főügyessel, Pilissy Elemérrel együtt sokat „kirándult” a Sárközben. (Vizi 2008, 478, 13. melléklet) Így felmerül annak lehetősége, hogy a helyi kutatási eredményeket a technikai lehetőségek hiányában a Néprajzi Osztály segítségével rögzítették.

¹⁹Csalogovits 1935, 7, 6. ábra. Ugyanez a kép szerepel Bátty tanulmányában. Bátty 1941, XXVIII. tábla. baloldalt, felül. Ez a kép a kötet 1931. évi, első kiadásában nem szerepel. A II. kiadásban ugyanerre, a szemeskályhát közlő táblára került az etei ásatáson előkerült kályhaszemeket bemutató fotó is. (Bátty 1941, XXVIII. tábla, bal oldalt, alul.) A kályhaszemek Csalogovits: Csalogovits 1937, 328, 10. ábra.

²⁰Csalogovits 1935, 7.

²¹WMMM Néprajzi Gyűjtemény leltárkönyve I. 934.13.5.

²²Vizi 2009b, 279–281.

²³Vizi 2009b, 277, 324–325, 31–36. melléklet. A 6 fotót a Közgyűjtemények Országos Felügyelőségének iratai között találtam. MNL K 729, 125–1936.

²⁴Sabján é.n. 25–26.

Népi kályha csoportba tartozó leletek újabb kutatásainkból

Az új ásatásainkat feldolgozó munka során elkészítettem az ebbe a csoportba sorolható tárgyak katalógusát, a hozzá tartozó fotókkal, rajzokkal együtt. A feltárt tárgyi anyag alapján határoztam meg a lelőhelyre jellemző tárgytípusokat. Ezen rendszerezett anyagra épült az ásatási megfigyelésekkel együtt az elemzés, amelyhez a térinformatikát is segítségül hívtuk.²⁵

Áttekintés

Különleges csoportját képezik a feltárások során előkerült leletanyagnak a lakóházak fűtőberendezéseit alkotó tárgyak. Csalogovits József 1935-ben igen nagy szélességgel egy olyan lakóház maradványait tárta fel, amelyben a helyén találta az összeroskadt kályha maradványait.²⁶

A késő középkori népies cserépkályhák nagytáji vonatkozásait tanulmányozva Sabján Tibor három fő nagytáji típust különített el.²⁷ Az etei kályha a kelet-dunántúli csoportba tartozik, amely a nyugati és az alföldi típus jegyeit is mutatja. Rajzban és leírásban is összefoglalta az általa ismert, erre területre jellemző típusokat.²⁸

Sabján Tibor elkészítette a Csalogovits József által feltárt kályha rekonstrukcióját is.²⁹ (*Ld. 1. kép*) Ezek szerint a Kelet-Dunántúlra szögletes alsó testű, bögrészemekből épített kályha volt jellemző, melynek hengeres (sokszögű) felső része tál alakú szemekből állt, az oromzaton háromszög alakú, nyitott tál formájú, csúcsukon gombos darabok voltak.

A feldolgozó munka során a leletanyagban található, kályhákhoz köthető tárgyak összegyűjtésére került sor. Az általános áttekintés mellett ezek tipologizálása volt a kiindulási alap. A típusok meghatározásában a Sabján Tibor által már meghatározott típusokat³⁰ figyelembe véve, kiegészítettem a leletanyag tanulmányozása során újonnan meghatározott típusokkal. Ezt a rendszert külön tanulmányban fogom ismertetni.

A mezőváros 1996 óta folyó új kutatásai során több helyszínen tártunk fel olyan részeket, amelyekben jelentős mennyiségű, az általam csempe I–II. csoportba sorolt, népi kályha csoporthoz tartozó lelet volt.³¹ **1. árok: középső része: (4. kép, 1. tábla)**

²⁵A munka során már elkészítettük a 16–17. század elejére keltezhető csempekályhák alkotórészeinek elemzését, amely során a térinformatikai elemzésekhez szükséges munkát Sente Anikóval, a Meridián Mérnöki Kft. geodétájával együtt végeztük. (A munkát az OTKA pályázata K 78316. sz. pályázata támogatta) Ennek a munkának és eredményeinek bemutatása jelen munka kereteit szétfeszítené, ezért külön tanulmányban fogunk rá visszatérni.

²⁶Csalogovits 1937, 326–328, 8. ábra. Ld. 11. kép

²⁷Sabján 2001, 281–330

²⁸Sabján, 2001, 10. kép, 305–308.

²⁹Sabján 2001, 302, 303, 7. kép. A Wosinsky Mór Megyei Múzeum Örökségünk. Tolna megye évszázadai c. kiállításának 2. termében is látható, K. Könczöl János kályháját ábrázoló fotóval együtt. Továbbá: Sabján 2007, 146, Fig. 11; Ezen kívül is számos helyen bemutatják ezt a rekonstrukciót.

³⁰Sabján 2001, 10. kép, leírásuk: 305–308.

³¹A kályhás anyag vizsgálatára több szakaszban került sor. Az elemzés során csoportokba soroltam a leleteket. A csoportok elnevezése függetlenül attól, hogy „nép” vagy csempés kályha darabja, „**csempe**” lett. A tapétamintés csempék például a csempe V–VII. csoportot alkotják. A következő egységeket csak fő vonalakban ismertetem, részletes közlésükre külön publikációkban kerül majd sor. A leletanyagból válogatást közlök a jelen tanulmányban.

A lelőhely, a domb keleti részén nyitott kutatóárkunkban, a középső részen, a feltárás során négyzet alakú feltárásban nagy mennyiségű, népi kályha csoportba sorolható kályhaszemet találtunk. (5. kép) Ez alatt sütőfelület, kályhaalap nem volt. A területen található nagyméretű gödör feltárása során további jelentős mennyiségű kályhaszem bukkant elő. A közel 800 db tárgy közül, 196 db-ot lehetett teljesen, hiány nélkül, vagy minimális kiegészítéssel restaurálni.³² A többi töredéknek a típusát lehetett meghatározni, valamint készítéstechnikai részleteket figyeltem meg és egyéb részleteket dokumentáltam. A leleteket néhány mintatáblán mutatom be.³³ (2–4. tábla)

Az ezen a részen előkerült leletek legfőbb jellemzőit a továbbiakban röviden foglalom össze. Az előkerült típusok: hagyma alakú kályhaszemek, normál és kicsi méretben. (2. tábla) A kályhaszemek között voltak magasak, (2. tábla) és enyhén lapított, alacsonyok is. Néhány kívül zöld mázas, normál méretű kályhaszem is volt. (például: 2. tábla: 2002.15.14) A csúcsok megoldása is többféle. Van egyenes, felül egyenesen lezárt. Találtunk bordával díszített csúcsú kályhaszemet is. (2. tábla: 2002.15.14.)

A pohár alakú kályhaszemeknek két típusa fordult elő: hengeres, keskeny belső peremmel, (2. tábla: 2002.15.16) valamint az összeszűkülő, szélesebb belső peremes. (2. tábla: 2002.15.17.) A kályhaszemek oldalán megfigyelhető, hogy milyen magasságig voltak a kályha agyagfalában. Ezen, a peremtől mintegy 8-10 cm-es részen sárga agyag nyomai figyelhetők meg. A fenékrész a külső oldalon gyakran fekete kormos.

A kályhaszemek következő típusa négykaréjos, keskeny belső peremes, egyiknek sem volt középső gyűrűje. (3. tábla: E.2010.216.4.) A karéjos kályhaszemeken, de a pohár alakúak peremén is előfordult sárga, és vörös festés nyoma. (Például: 3. tábla: E.2010.216.6., E.2010.216.7. és E.2010.216.26.)

Jelentős mennyiségű a tál alakú kályhaszem: vízszintesen, egyenesre levágott peremmel készítették őket, a sarkokat enyhén kifelé, kissé csőrösre nyomták. (4. tábla: 2002.15.107. és 2002.15.108.) Külső oldalukon megfigyelhető volt a négyszögletes keret nyoma, amellyel a kerekre korongolt szemeket négyszögletesre alakították. Néhány példányon a sarkokat belül kis agyaggal lekerekítették. (Például: 3. tábla) A külső részen észlelhető az agyagfal nyoma, a fekete kormos rész mutatja a megégés határát.

A kályhaszemanyag összetételének igen fontos jellemzője, hogy összesen 2 példány félhengeres kályhaszem került elő az 1. árok közepén talált leletek között. Kifejezetten sarokelemet nem találtunk.

A nagy mennyiségű leletanyag elemzésekor figyelemmel kell lennünk arra, hogy ez a mennyiségű lelet tulajdonképpen hány kályhát alkothatott. Érdekes a történeti részben említett lehetséges számokat figyelembe venni – látható, hogy többféle lehetőség is van. A másik szempont, hogy milyen lehetséges kályhaformák létrehozására, felépítésére volt alkalmas az ezen a részen feltárt anyag – például a sarokelem és félhengeres rész minimális száma az anyaghoz képest.

³²A leletanyag nagyrészt kiegészíthető része: 2002.15.1–2002.196. További darabok: 2010.210.1–2010.221.104. Összesen 743 db.

³³A táblákon, a tárgyaknál a leltári szám mellett a típusszámuk is szerepelnek.

Feltűnő egyébként a tányérka alakú kályhaszemek, és a kályha ormát díszítő elemek hiánya. (Más, például alföldi kályhák alkotórészeihez képest.) Ennek mérlegelése, a leletanyag ilyen szempontú értékelése még folyamatban van.

A 7. ház feltárása során ismét jelentős mennyiségű kályhás kerámia került elő.³⁴ A ház feltárása során egyéb használati edények is voltak több tucatszámra a betöltésben. A ház lejárataiban használati edények és különböző típusú kályhaszemek kerültek elő. (7. kép)

A kályhás leletanyag összetétele az 1. árokban találttól sok tekintetben eltért. Ezen a részen jelentős számban találtunk díszes kialakítású oromcsempéket. Ezek elől metszett előlappal lezártak, háromszög formájú szájnylású, hátul tál formájú résszel. Az egyenlő szárú háromszög csúcsán gombok voltak. (Például: 5. tábla 1–3.) Az oromcsempék metszett előlapja lehetett áttört vagy zárt.

A leletanyag alapján tudjuk, hogy az oromszemeken nemcsak gombok voltak, hanem igen karakterisztikus ábrázolások is. Az 1935. évi ásatásból ismert egy töredék, amely egy csúcsos sapkás, nagy fülű, nagy szemű, nyitott szájú emberfejet mutat.³⁵ (8. kép) Ez a Csalog József ásatásán előkerült kalapos emberfej az 1999. évi ásatásból³⁶ származó, metszett előlapú, háromszög alakú oromcsempé³⁷ tetejére illeszkedik.³⁸ A kalapos emberfej nem egyedi darab, került elő még másik példánya is.³⁹ Szintén zárt előlapú, metszett díszítésű, háromszög formájú elem csúcsán helyezkedett el. Minden bizonnyal oromdísz volt a 2001. évi ásatás során előkerült karakterisztikus ábrázolás, amely talán „ördögfej” is lehetett.⁴⁰ (9. kép)

A oromcsempéken kívül nagy mennyiségű pohár alakú kályhaszemet találtunk, az oromcsempékhez hasonló, metszett előlapú szemekkel együtt, de a pohár alakú szemek szájnylásának megfelelően kerek zárólapokkal.⁴¹ A kerek előlapú szemeknek eddig 38 féle mintáját különítettük el. (Például: 6. tábla) A minták az oromcsempék és a pohár alakú kályhaszemek esetében is egyediek, a nyers lapból késsel metsztették ki az alakzatokat.

A leletek között sok hagyma alakú kályhaszem volt, ezek különösen nagy méretűek. (7–9. tábla) A csúcsuk lehet sima, lehet csavart dísszel díszített, de gombban végződő is. A peremük egyszerűen levágott, oldalukon egy bebökött lyuk, a száradás miatt. Szürke és vörös kivitelben is találtunk belőlük. Oldalukon általában a legnagyobb átmérőig észlelhető az agyagba tapasztás nyoma. A belső felük kormos, hiszen szájukkal a kályha tűztere felé voltak a kupolába tapasztva.

Igen sok tányérka alakú kályhaszem került elő a 7. házban. (9. tábla 3–6, 10. tábla 1–8.) A kerek, alacsony kályhaszem típus sok variációban készült. Peremük a pohár alakú kályhaszemekével egyezik meg. Belsejüket különféle, változatos módon díszítették: korongolt körökkel, bekarcolásokkal, ujjbenyomkodásokkal.

³⁴A 7. ház feltárásáról: Miklós–Vizi 2001, 272–274, 5. kép.

³⁵WMMR Régészeti Gyűjtemény: Ltsz: M.3.936.36. CSALOGOVITS 1937, 331, 15. ábra, Miklós–Vizi 2001a, 52, 31. tábla,

³⁶1999 év őszén az ásatást Miklós Zsuzsa végezte el, Gere András Máté születése miatt nem vettem részt a terepi munkában.

³⁷Gy. sz. 406.

³⁸A Wosinsky Mór Megyei Múzeum kiállításon még külön szerepelt a két darab, a paksi Városi Múzeum kiállításán már az összeillesztett darabot állítottuk ki 2001 novemberében. Ltsz: E.2004.1.1.

³⁹Ltsz: E.2004.12.2. Lelehelhely: 13. árok.

⁴⁰Ltsz: E.2005.34.1. – lelőhelye: 71. gödörből.

⁴¹Miklós–Vizi 2001a, 34. tábla 1, 31. tábla

A 7. házban lévő kályhaszemek összetétele azt mutatja, hogy minden bizonnyal a „népi kályha” csoportba tartozó, de igen díszes kályha darabjait találtuk meg. Az oromdíszeken és a pohár alakú kályhaszemek zárólapján található metszett, faragott díszekhez hasonló mintákat széles körben népi fafaragásokon találhatunk. Vannak ilyenek ajándéknak készített mosósulykokon, de református templomok karzatát, oszlopait is díszítették jónéhány helyen ilyen geometrikus faragvánnyal.

A leletek között meg kell említenünk az oromcsúcsoknak egy olyan típusát, amelyek szimmetrikusak. Ezek a kályha tetején lévő, eddig egészben még nem talált csempetípus részei lehetnek. Alsó részük egyelőre nem ismert. (11. tábla 1–6.)

10. ház: Az 1998–2001. évi ásatási terület közepe táján elhelyezkedő, enyhén földbe mélyített objektum. A fazekasház műhelyének neveztük el.⁴² (1. tábla) A téglalap alakú ház 9,50×5,20 m nagyságú volt. Belső oldalán körben nagyméretű cölöpsor helyezkedett el. Az északnyugati sarkában volt egy nagyjából téglalap alakú kályhaomladék. (11. kép)

Kályhája különleges volt, amelyben a tapétamintás kályhacsempék és a metszett előlapos oromszemek, pohár és tál alakú kályhaszemek együtt fordultak elő.⁴³ Ez olyan kályharekonstrukciót feltételez, amelyben a népi kályha darabjai együtt fordulnak elő többszínmázas lapcsempékkel, párkánycsempékkel együtt.

A csoport alapdarabjai minden valószínűség szerint az ausztriai Salzburgból származnak. (Például: 12. kép: L.P.1.1. típusú mázas csempe) Néhány színes mázas, csempe feltehetőleg importként került a városba, a helyi fazekasság által használt kályhacsempe negatívok minden valószínűség szerint helyben, Etén készültek. (Például: 13. kép: L.P.3.2. típusú negatív)

A tapétamintás kályhacsempék különböző típusainak használata a 16. században széles körben elterjedt volt a Dunántúlon. Szigliget várában is találunk a 17. század végéig használatban lévő kályhákat.⁴⁴ A 17–18. században északkelet Magyarországon széles körben elterjedt divatjuk⁴⁵, de mintakincsük elmosódottabb, néhány jellegzetes motívum, mint például a beböködött háttérdísz, el is tűnik.

A 19. században érdekes módon Erdélyben is megjelenik a motívum. A minta már egészen elmosódott, és az eredetileg egy csempén alkalmazott motívumból már négy kerül egy csempére.⁴⁶ A szalagok öblében itt már a korábbi leveles, akantuszleveles minta helyett reneszánsz jellegű virágcsokrokat látunk.

Kürtő

A magyar házfelfordás egyik fontos kérdése a lakóházban lévő tüzelőberendezések milyensége, valamint a lakóház, a lakótér füsttelenítése.

⁴²Miklós–Vizi 2001b, 272. Ezúton is köszönöm Miklós Zsuzsának, hogy az általa feltárt kályha feldolgozását részemre engedélyezte. Köszönöm, hogy fotóit felhasználhattam.

⁴³A tapétamintás kályhák csoportjáról (csempe V–VII. csoport) külön tanulmány készült.

⁴⁴Vizi 2011b, 81–101.

⁴⁵Gyuricza, Jónéhány példát hoz gyűjtéséből erre az Etén használt típusra is. Ennek részletes ismertetésére most nincs mód.

⁴⁶Domanovszky 1981, Fazekasság: 144. kép

A 10. ház kályhájának omladékában olyan töredékeket is találtunk, amelyekből restaurálás után egy kürtöszzerű tárgy készült el. Minden valószínűség szerint a kályha füstelvezetését szolgálta.

Vörösre égett agyagból készült, gyorskorongon. A belső felületén ezek a csőhöz képest vízszintes korongolásnyomok jól láthatóak. Egyik felén kerek, (átm: 18,5 cm) másik felén ovális átmetszetűnek feltételezhető (átm: kb. 25 × 30 cm) csőszzerű tárgy.

Kerek formájú vége ép (teljesen összerakható volt a töredékekből.) (12. tábla 5.) A perem széle egyenes, egyenesen levágott (vastagság: 1–1,2 cm), belül azonban befelé enyhén rézsűs kialakítású, akár ide csúsztható egy következő elem. A külső oldala mintegy 1 cm hosszú szakaszon enyhén megvastagított. Az innen induló csőszzerű rész 2–3 cm után erőteljesen kiszélesedik, de nem szabályos kerek, hanem inkább ovális formában. Az előkerült darab másik végén is találtunk peremet, de sajnos csak kis szakaszon. Az ovális rövid szakaszánál, úgy tűnik, szintén egyenesen zárul a szél, míg az ovális hosszú részén kiszélesedik a perem, valamint kifelé L formában megvastagodik. (12. tábla 6.) Mintegy megerősítésként is értelmezhető ez a szakasz. A két peremszakasz között 27 cm hosszú a tárgy. Az ovális rövidebb oldalán még tovább magasodik – legalábbis egyik felén, a másik oldal alacsonyabban maradt meg töredékes formában. A tárgy minden valószínűség szerint egy újabb hengeres részhez illeszkedett.

A kiszélesedő csőszzerű tárgy külső oldalán figyelhető meg pelyvás tapasztság. (12. tábla, 2.) Az ásatás során sajnos csak ezt az egy, nem teljesen ép darabot találtuk töredékeiben. A tárgy töredékei már külön-külön éghettek át, ezt jelzi a restaurálási illesztéseknél a cserepek különböző színe.

A cső megléte a kályhák fűtés és füstelvezetési módjára adhat magyarázatot. A csövet valószínűleg a kályha kupolájához illeszthették, és feltehetőleg a padlásra vezette a füstöt. A középkori és az újabb kori, valamint a néprajzi kályhákkal foglalkozó szakirodalomban Szabó Kálmán fentebb már ismertetett munkájában találtam a kályha füstelvezetéséhez kapcsolható csövet.⁴⁷

Összefoglalás helyett

A fentiekben a közelmúlt, a 20. század eleje, első harmada időszakában a Sárközben, Decsen, majd a községhez tartozó Szőlőhegyen még használatban volt fűtőberendezések és a község határában található egykori mezőváros kutatási eredményei alapján a lakóház fűtését szolgáló kályha történetéhez kívántam adalékokkal hozzájárulni. A bemutatottak mellett még számtalan nyitott kérdés maradt a középkori, koraújkori és újkori kályhásság, a fűtés története, a házfejlődés kapcsán. Minden bizonnyal még további szálakat deríthetünk fel a középkori hagyatékunk és a közelmúlt között. Reménykedhetünk, hogy a rendelkezésünkre álló anyagok mellett újabb szerencsés leletek segítenek egyes nyitott kérdések megoldásában.

⁴⁷Szabó 1938, 99, 458. és 458a képek.

IRODALOM

BALASSA-ORTÚTAY

- 1979 BALASSA Iván–ORTÚTAY Gyula: Magyar Néprajz. Budapest–Corvina 1979, 745

BARABÁS

- 1997 BARABÁS Jenő: Tüzelőberendezés, füstelvezetés. In. A Magyarság Néprajza IV. Anyagi kultúra 3. Szerk. Füzes Endre – Kisbán Eszter, Életmód. 1997, 155–172.

BÁTKY

- 1903 B. Zs. [BÁTKY Zsigmond] *Régi Sárközi kemence*. NÉrt IV (1903) 257–260.
1933 BÁTKY Zsigmond: A magyarság néprajza. I. kötet 1933. 1. kiadás
1941 BÁTKY Zsigmond: A magyarság néprajza. I. kötet, 1941, 2. kiadás

BBÁMÉ

- A Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve Szekszárd

CSALOGOVITS

- 1935 CSALOGOVITS József: *Népi építkezés emlékei a tolnamegyei Sárközben*. NÉrt XXVII (1935) 1–10.
1937 CSALOGOVITS József: *Tolna vármegye Múzeumának második ásatása a török hódoltság alatt elpusztult Ete község helyén*. – *Ausgrabungen des Museums des Komitates Tolna an der Stelle der im 17. Jahrhundert verwüsteten Dorfes Ete*.

NÉrt XXIX

- (1937) 321–333.

DOMANOVSZKY

- 1981 DOMANOVSZKY György: A magyar nép díszítőművészete. I–II. Akadémiai Kiadó Bp. 1981.

Ethn

- Ethnographia A Magyar Néprajzi Társaság Folyóirata

FA

- Folia Archaeologica

GYURICZA

- GYURICZA ANNA:

MFME –

- StudArch Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologia Szeged

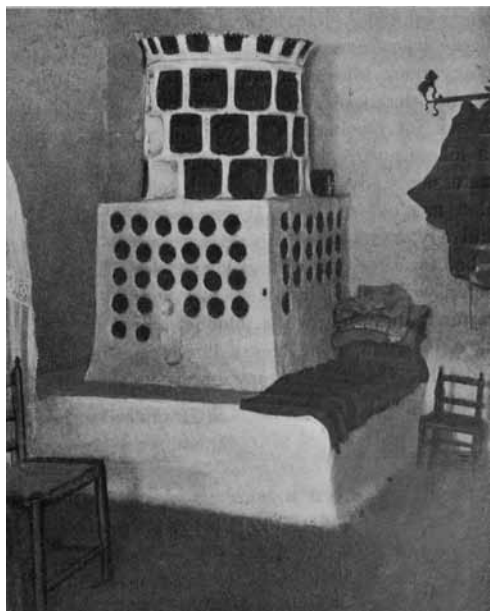
MIKLÓS

- 2001a MIKLÓS Zsuzsa: *Várak Tolna megyében*. In. Tolna megye évszázadai a régészet tükrében. (Válogatás az elmúlt tíz év ásatási anyagából) Időszaki régészeti kiállítás a Wosinsky Mór Megyei Múzeumban. 1999 [2000] május 18.–2002. szeptember 30. Szekszárd, 2001. Szerk. Gaál Attila 41–46. 24–27. tábla.

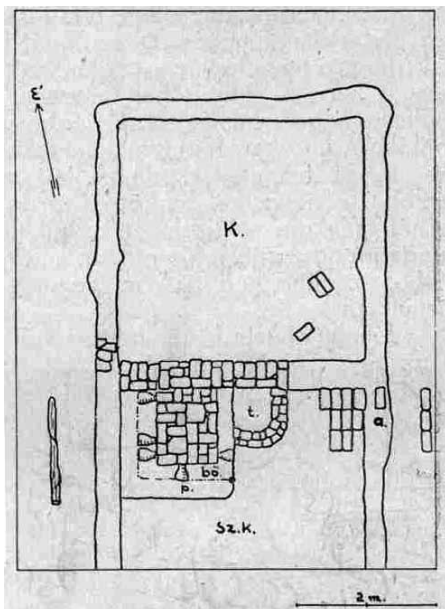
MIKLÓS-VIZI

- 2001 MIKLÓS Zsuzsa–VIZI Márta: *Adatok a középkori Ete mezőváros településszerkezetéhez és háztípusaihoz*. – *Angaben zur Siedlungsstruktur und zu den Haustypen des spätmittelalterlichen Marktfleckens Ete*. – *Contributions to the settlement structure and house types of the medieval market town of Ete*.
In. Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig. (A 2001. október 9–10-én Szolnokon megrendezett konferencia anyaga) Szerk. Cseri Miklós–Tárnoki Judit Szolnok–Szentendre (2001) 261–280.
2002 Zsuzsa, MIKLÓS–Márta, VIZI: *Beiträge zur Siedlungsgeschichte des mittelalterlichen Marktfleckens Ete*.
In. The rural house from the migration period the oldest standing buildings.
Ruralia IV. Pam. Arch. Supplementum 15, Szerk. Jan Klápště Prague 2002, 291–307.
2003 MIKLÓS Zsuzsa–VIZI Márta: *Ete – egy elpusztult mezőváros a Sárközben*. – *Ete – ein verwüsteter mittelalterlicher Marktflecken in der Landschaft Sárköz*. MFME – StudArch IX (2003) 399–406.
2007 MIKLÓS Zsuzsa–VIZI Márta: *Beiträge zum Handwerk des mittelalterlichen Marktfleckens Ete (Ungarn) – Aspects of craft production in the medieval market town of Ete (Hungary)*. – *Contributions relatives à la production artisanale de la ville marchande médiévale de Ete (Hongrie)*.
Arts und Crafts in Medieval Rural Environment Ruralia VI Brepols Szerk. Jan Klápště–Petr Sommer (2007) 119–134.
2009 MIKLÓS Zsuzsa – VIZI Márta: *Ete – (Tolna megye) Egy középkori mezőváros kutatásának közel 200 éve*. – *Ete, a medieval Market Town in County Tolna. Research over the past two hundred Years*.

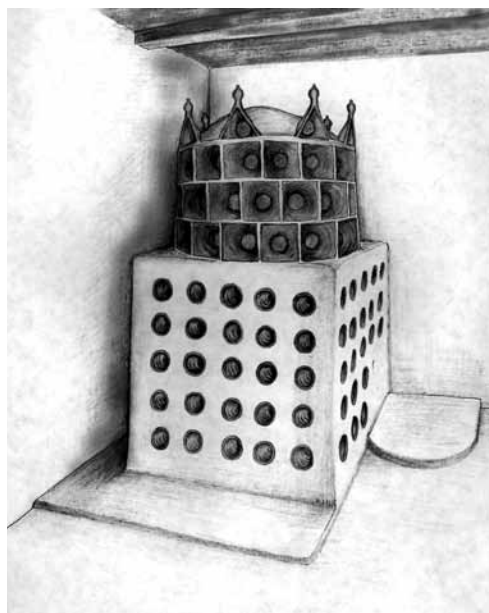
- In: Medinától Etéig. Régészeti tanulmányok Csalog József születésének 100. évfordulójára. Szerk. Bende L.—Lőrinczy G. Szentés 2009, 293–302.
- 2010 MIKLÓS Zsuzsa–VIZI Márta: *Decs, Ete. Régészeti kutatások Magyarországon. Archaeological Investigations in Hungary 2009. Budapest 2010.* Szerk. Kisfaludi Júlia 135. tétel a 183. oldal
- MFME – StudArch A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica
- NÉrt Néprajzi Értesítő (Budapest)
- SABJÁN é.n. SABJÁN Tibor: *Népi cserépkályhák.* Budapest, é.n. [1991] 186
- SABJÁN
- 2001 SABJÁN Tibor: *Késő középkori népies kályháink nagytáji vonatkozásai. – Öfen des Volkes vom Spätmittelalter in den Großregionen. – Late medieval vernacular ovens related to big regions.* In. Népi építészeti a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig. (A 2001. október 9–10-én Szolnokon megrendezett konferencia anyaga) Szerk. Cseri Miklós–Tárnoki Judit Szolnok–Szentendre (2001) 281–330.
- 2007 SABJÁN Tibor: *Hungarian vernacular stoves of the late Middle Ages in a regional context. – Le contexte régional des poêles paysans de Hongrie au Moyen Âge tardif. Volkstümliche Öfen des Spätmittelalters in Ungarn im regionalen Zusammenhang.* Arts und Crafts in Medieval Rural Environment Ruralia VI Brepols Szerk. Jan Klápšt –Petr Sommer (2007) 135–162.
- SZABÓ
- 1938 SZABÓ Kálmán: *Az alföldi magyar nép művelődéstörténei emlékei. (Kecskemét th. Város Múzeumának ásatásai) (631 képpel) – Kulturgeschichtliche Denkmäler der Ungarischen Tiefebene. (Mit 631 Abbildungen) Bibliotheca Humanitatis Historica III.* Budapest (1938) 136
- SZILÁGYI
- 1984 SZILÁGYI Miklós: *Jankó János és Bátky Zsigmond gyűjtőútja Tolna megyében. (1900, 1903) – Two Fieldtrips of János Jankó and Zsigmond Bátky in Tolna County (1900–1903)* In. Ethn XCV (1984) 2 272–288.
- VIZI
- 2008 VIZI Márta: *Dr. Csalogovits József és a Tolnavármegyei Múzeum I. A kezdetek. – Dr. József Csalogovits und das Komitatsmuseum Tolna I.* WMMME XXX.
- 2008 473–550.
- 2009a VIZI Márta: *Dr. Csalogovits József és a Tolnavármegyei Múzeum. Szemelvények a szekszárdi évekből. – József Csalogovits and the Tolna County Museum. His years in Szekszárd.* In. Csalog József Könyve. Tanulmányok Csalog József születésének 100. évfordulójára. Szerk. Bende Livia—Lőrinczy Gábor Szentés 2009. 25–37.
- 2009b VIZI Márta: *Dr. Csalogovits József és a Tolnavármegyei Múzeum II. – Dr. József Csalog(ovits) und das Komitatsmuseum Tolna II. 1934–1946.* WMMME XXXI (2009) 269–356.
- 2009c VIZI Márta: *A Decs-Ete területén 2009-ben végzett régészeti kutatások. (Előzetes jelentés) – Vorbericht über die Ausgrabung in Decs-Ete vom Jahre 2009.* WMMME XXXI (2009) 57–73.
- 2011a Vizi Márta: *Terepbejárások Decs-Ete mezőváros (Tolna megye) területén.* In. „Fél évszázad terepen” Tanulmánykötet Torma István tiszteletére, 70. születésnapja alkalmából. 2010. december 6. Szerk. Dinnyés István, Kővári Klára Tragor Ignác Múzeum Vác, Miklós Zsuzsa MTA Régészeti Intézete, Budapest, 2011, 85–98.
- 2011b Vizi Márta: *Kályhák a sziglieti várban. A keleti-középső háromosztatú ház kályhacsempéi.* In. A Veszprém Megyei Múzeumok Évkönyve 26 (2010) Szerk. Rainer Pál, Veszprém 2011, 81–101.
- 2012 VIZI Márta: *Kályhásság egy egykori dél-dunántúli mezővárosban. – Hafner (Kachelmeister) in einem ehemaligen sütransdanubischen Marktflecken.* WMMME
- WMMME A Wosinsky Mór Megyei Múzeum Évkönyve Szekszárd

1. kép – A decsi szemeskályha
Bátky 1903, 1. ábra nyomán

2. kép – A kétosztatú, kályhás ház alaprajza
Csalogovits 1937, 8. ábra nyomán

3. kép – Kályharekonstrukció
Sabján Tibor munkája
Sabján 2001, 303, 7. kép nyomán

4. kép – Az 1. árok területe a rábontásokkal
Az 1. kályha darabjai 1996. Fotó: Vizi Márta

5. kép – Az 1. kályha kályhaszem töredékei
az 1. árokban 1996. Fotó: Vizi Márta

6. kép – A 7. ház feltárása 1998
Fotó: Vizi Márta

7. kép – Kályhaszemek a 7. ház lejárójában
Fotó: Vizi Márta

Ltsz.: 2004.1.1.
0 5 cm

8. kép – Emberfejes oromcsemp
(Ltsz.: E.2004.1.1.) Fotó: Gere László

9. kép – Oromcsemp
(Ltsz.: E.2005.34.1.) Fotó: Gere László

10. kép – A 10. ház feltárás után. 1999.
Miklós Zsuzsa felvétele

11. kép – A 10. ház kályha alapja. 1999.
Miklós Zsuzsa felvétele

12. kép – Színes mázas kályhacsempe.
Digitális szerkesztés: Sági Szilvia,
rajz: Vizi Márta, fotó: Gere László

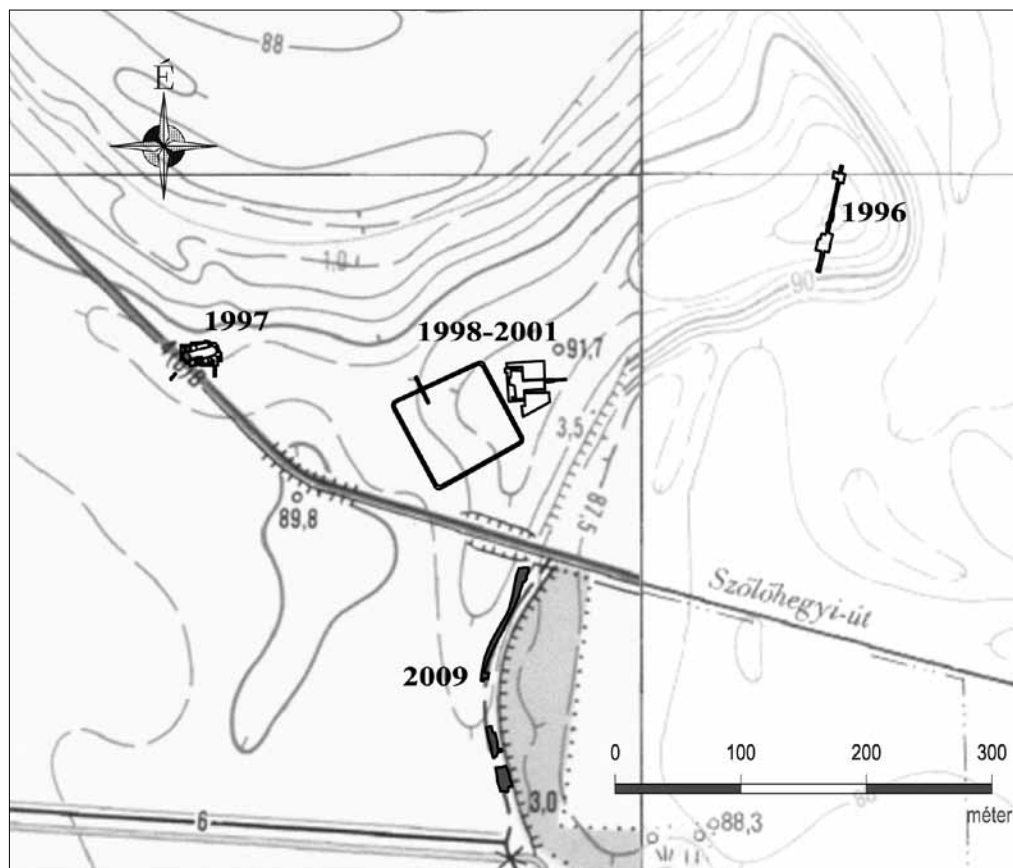
13. kép – Tapétamintás kályhacsempé negatívja
Rajz és fotó: Gere László,
Digitális szerkesztés: Sági Szilvia

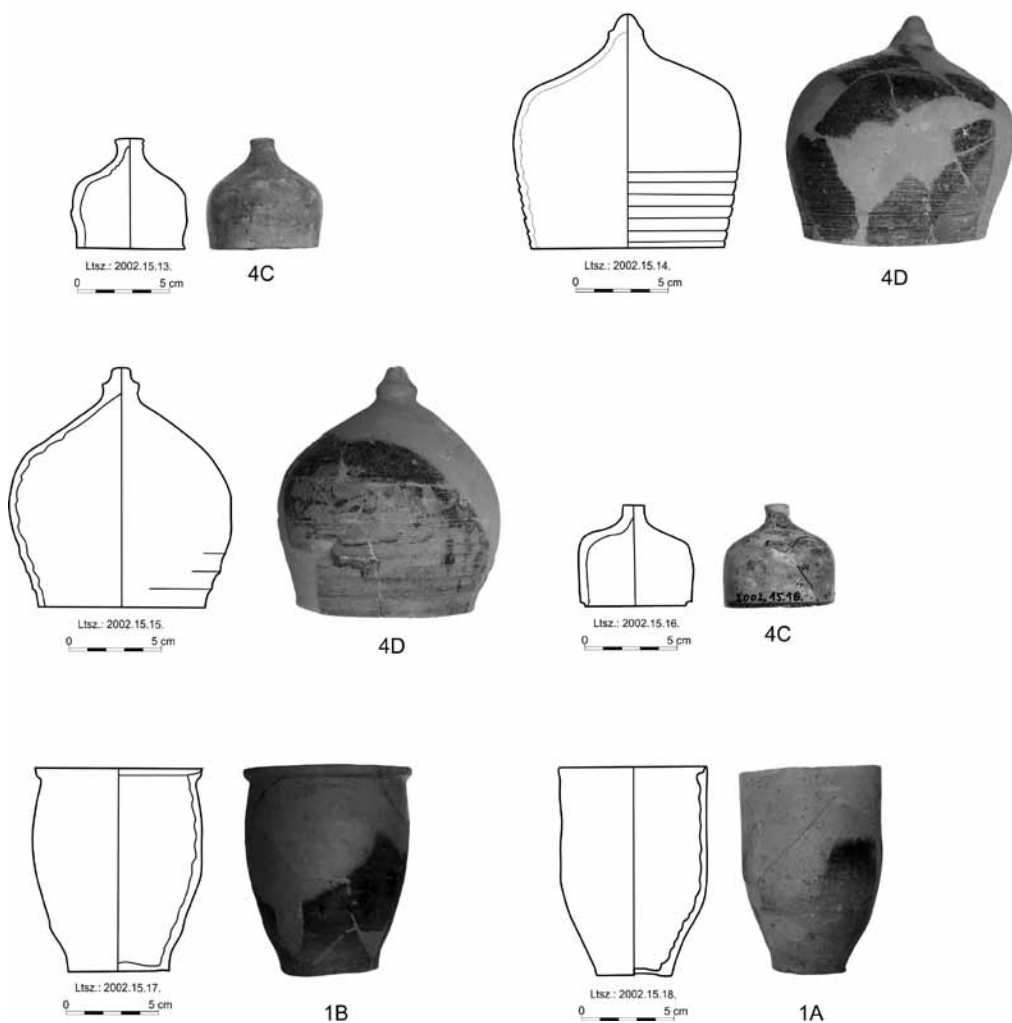
13a) kép – Tapétamintás kályhacsempé
Digitális szerkesztés: Sági Szilvia,
rajz: Vizi Márta, fotó: Gere László

14 kép – Tapétamintás kályhacsempé
Siklód, 19. század. Domanovszky 1981,
267. oldal, 144. kép nyomán

1. tábla – Feltárási helyszínek, szelvények és árkok Decs-Ete mezőváros területén

2. tábla – Hagyma alakú kályhaszemek. Ltsz.: 2002.15.13-16;

Pohár alakú kályhaszemek Ltsz.: 2002.15.17-18.

Rajz: Fotó: Vizi Márta, digitális szerkesztés: Sági Szilvia

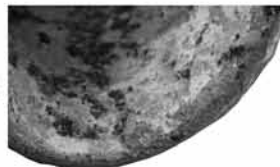
Ltsz.: 2010.216.4.

0 5 cm

Ltsz.: 2010.216.6.

0 5 cm

Ltsz.: 2010.216.7.

0 5 cm

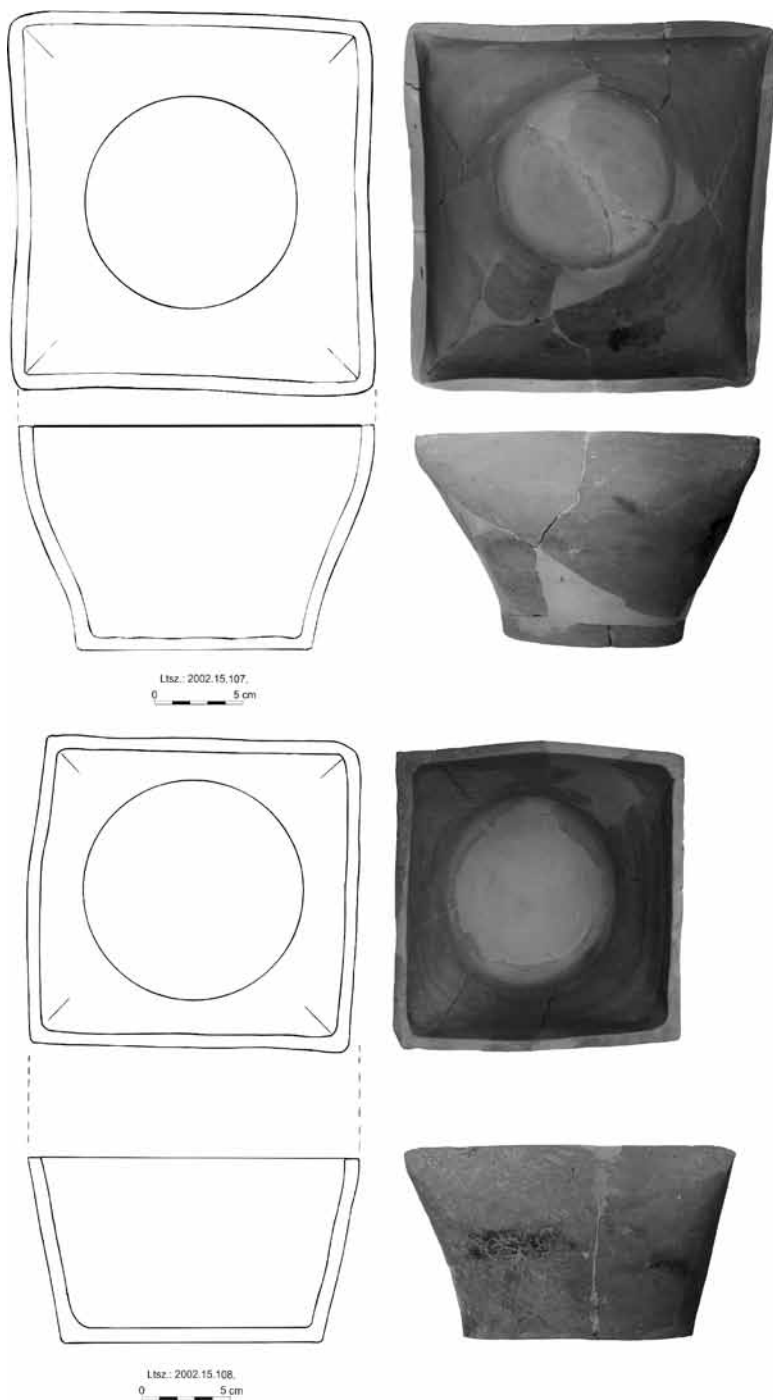

Ltsz.: 2010.216.26.

0 5 cm

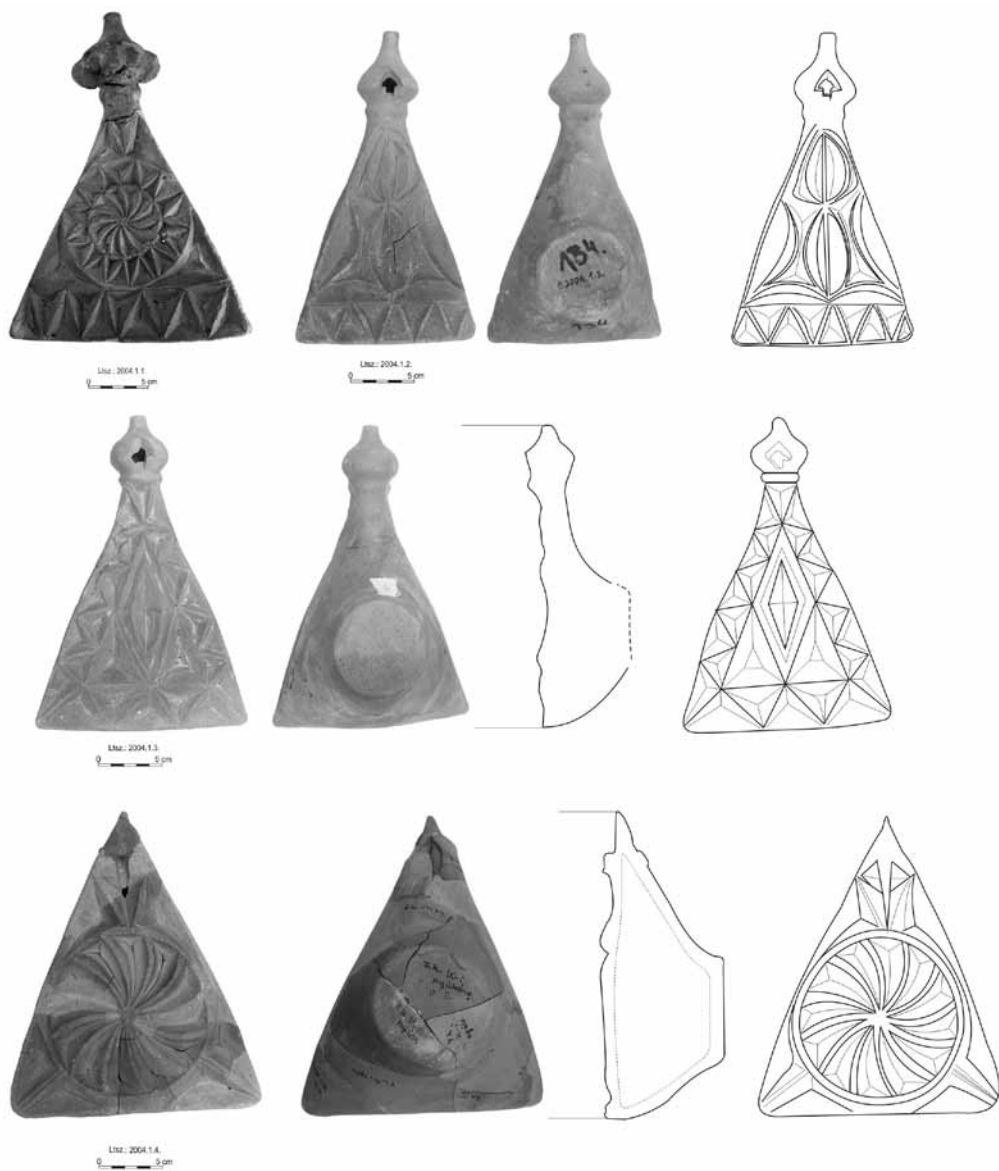
3. tábla – Karéjos kályhaszemek. Részletek
E 2010.216.4, E 2010.216.6-7, E 2010.216.26.
Fotó: Retkes Tamás, digitális szerkesztés: Sági Szilvia

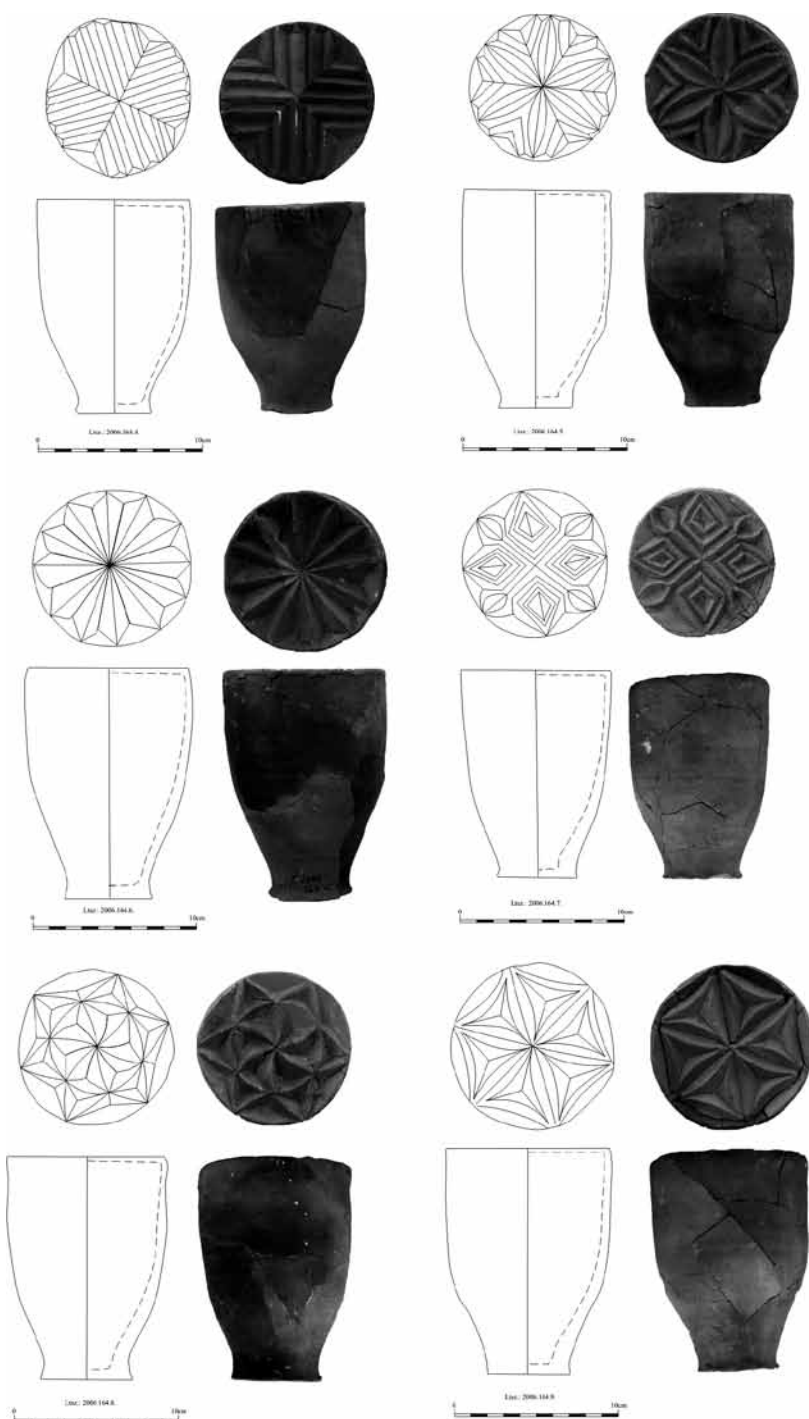
4. tábla – Tál alakú kályhaszemek

Ltsz.: 2002.15.107, 2002.15.108.

Rajz: Csiszér Antal, fotó: Vizi Márta, digitális rajz és szerkesztés: Sági Szilvia

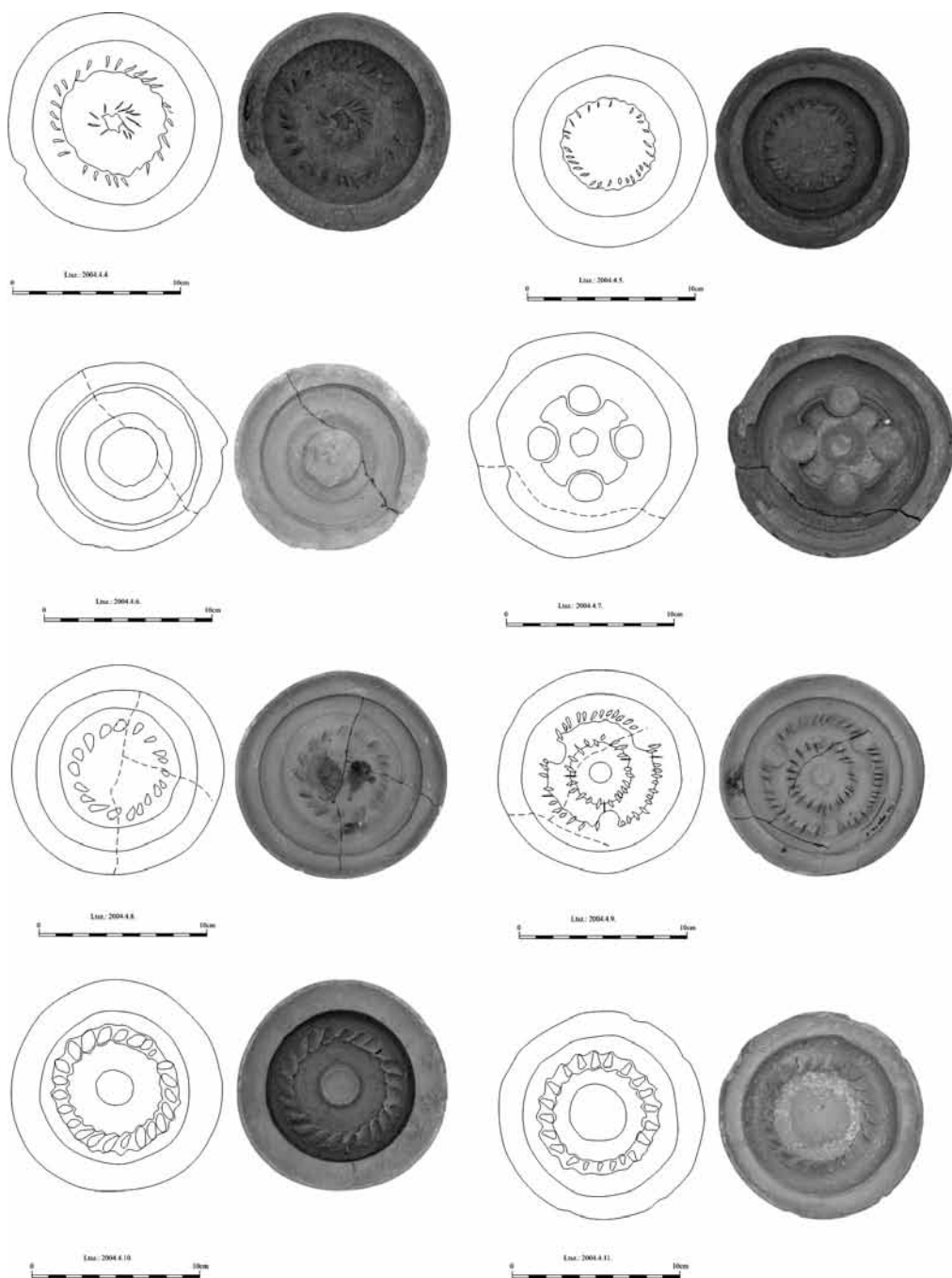
5. tábla – Metszett díszű oromcsempé emberfejjel
 Ltsz.: E. 2004.1.1. Fotó: Gere László,
 Metszett díszű oromcsempék. E. 2004.1.2, E. 2004.1.3, E. 2004.1.4.
 Rajz: Frankné Sági Apollónia, fotó: Vizi Márta

6. tábla – Pohár alakú kályhaszemek metszett díszű előlappal

Ltsz.: E. 2006.164.4-9.

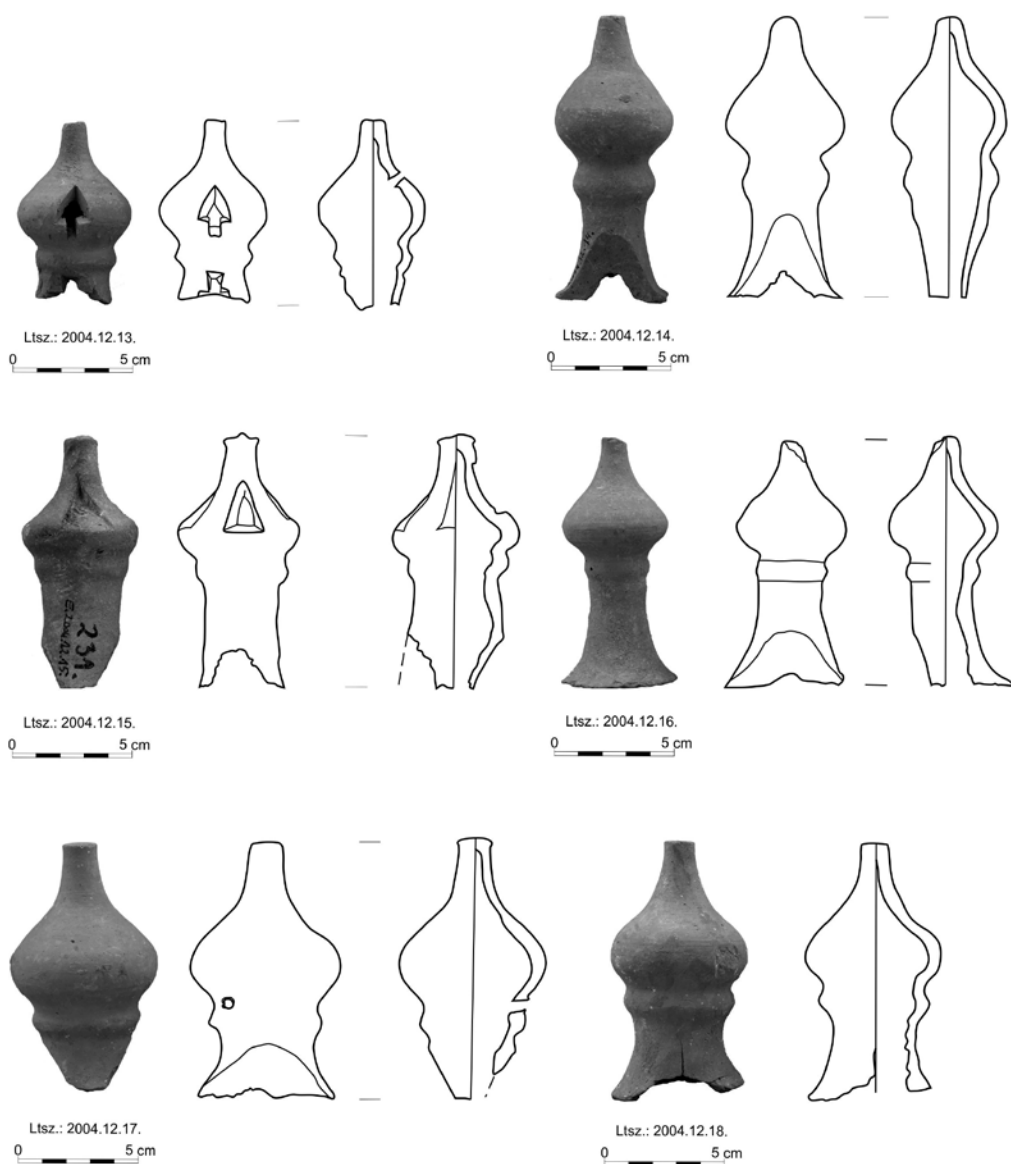
Fotó: Retkes Tamás, rajz: Kovács Zoltán, digitális szerkesztés: Sági Szilvia

7. tábla – Kályhaszemek

Ltsz.: E. 2004.8.7-12.

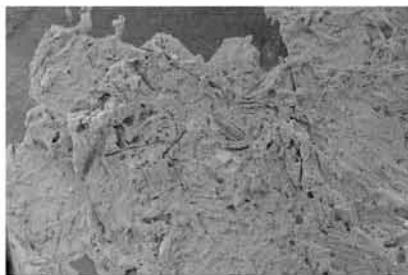
Fotó: Retkes Tamás, rajz: Kovács Zoltán, digitális képszerkesztés: Sági Szilvia

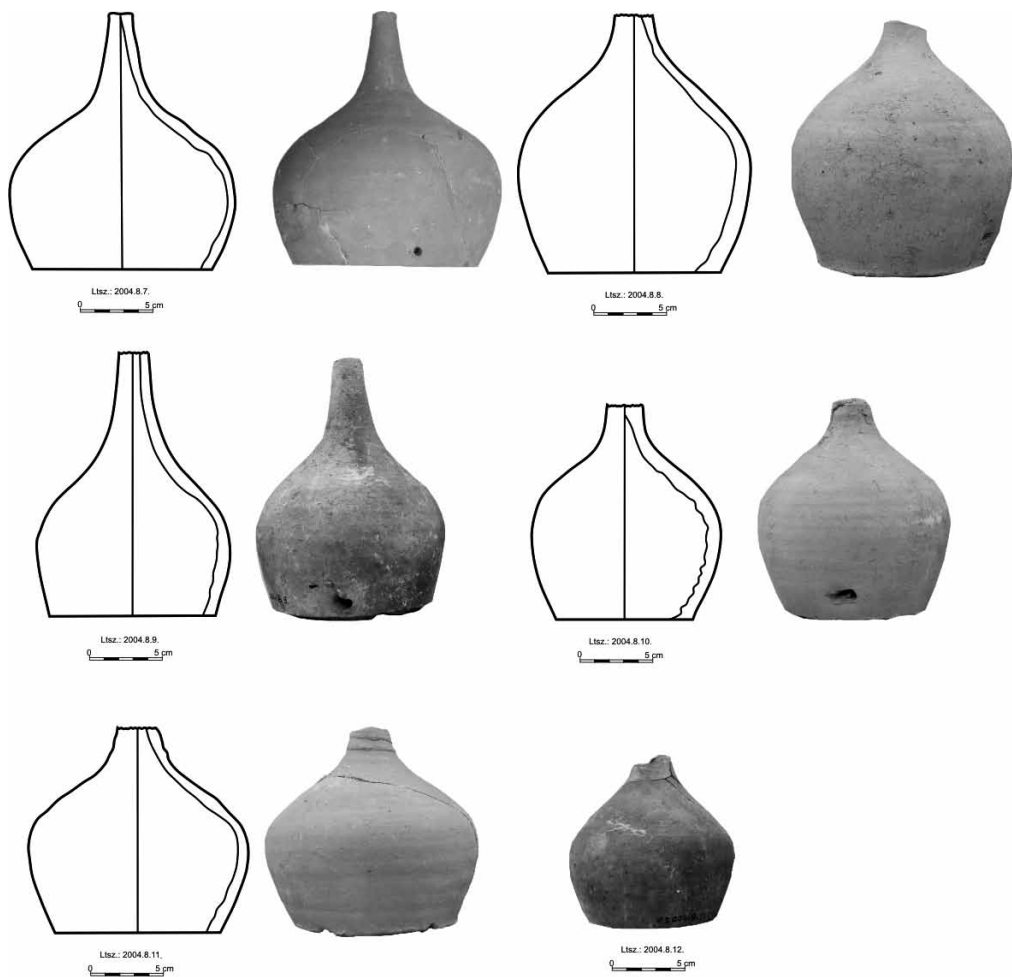
8. tábla – Hagyma alakú kályhaszemek

Ltsz.: E.2004.8.37-42.

Fotó: Retkes Tamás, rajz: Kovács Zoltán, digitális rajzszerkesztés: Sági Szilvia

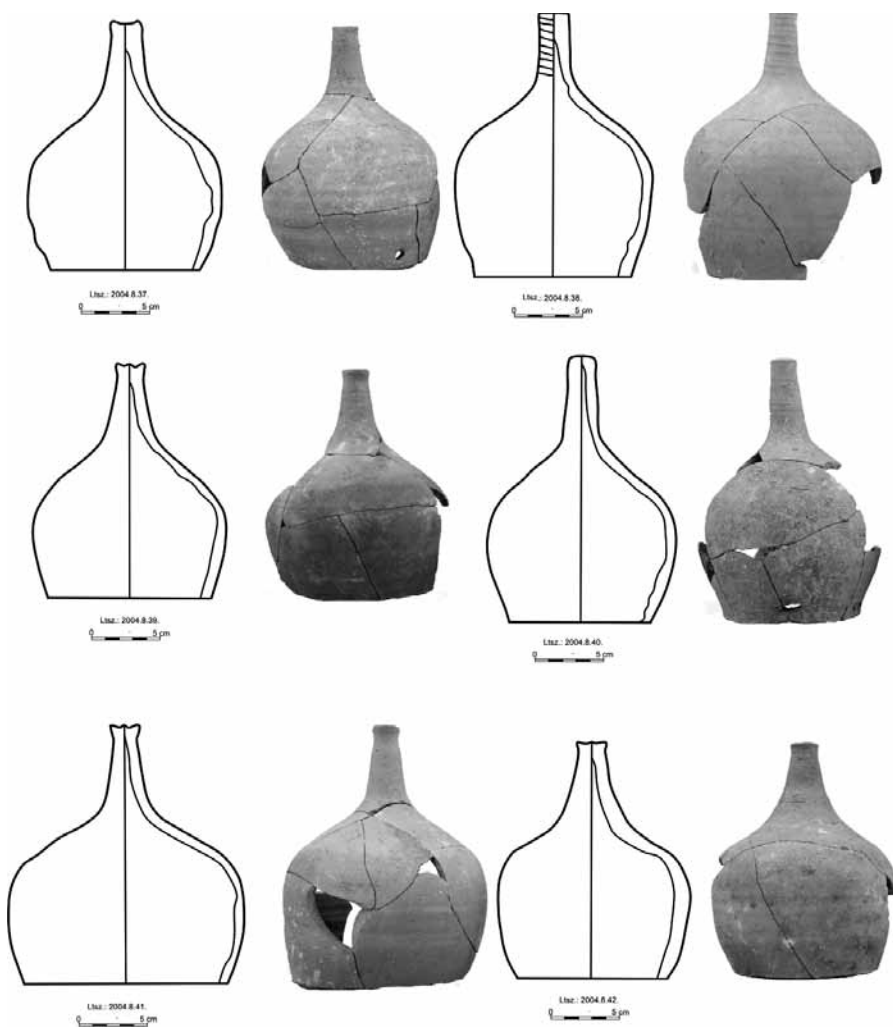
9. tábla – Kályhaszemek. Ltsz.: E. 2005.20.1-2
 Tányérka alakú kályhaszemek. Ltsz.: E. 2005.23.1-4.
 Fotó: Retkes Tamás, rajz: Kovács Zoltán

10. tábla – Kályhaszemek

Ltsz.: E. 2004.4-11.

Fotó: Vizi Márta, Rajz és digitális szerkesztés: Sági Szilvia

11. tábla – Oromcsempék csúcsai

Ltsz.: E. 2004.12.13-18.

Fotó: Retkes Tamás, rajz: Csiszér Antal, digitális szerkesztés: Sági Szilvia

12. tábla – Kürtő

Ltsz.: E.2006.83.3.

Fotó: Retkes Tamás, digitális szerkesztés: Sági Szilvia

„Leugrok a sarki fűszereshez”

Bolttípusok rövid kereskedelem és építéstörténete a középkortól a 20. század elejéig

Aránylag sok információnk van a középkori Buda, Pest és Óbuda kereskedelmi életére vonatkozóan: írott források, képi ábrázolások, álló műemléképületek, régészeti feltárások eredményei, valamint az ásatásokon előkerült leletek (import kerámiák, mérlegek, posztóplombák). Kutatásom célja a forrásanyagok egymásnak való megfeleltetése, és ez által a város későközépkori kereskedelmének minél hitelesebb bemutatása.¹ Tanulmányaimban a kereskedelmi épületek építészeti és topográfiai jellemzőire helyezem a hangsúlyt, hiszen az adásvétel valójában ezekben zajlott. Nagy segítséget jelentenek a középkori és koraújkorai városábrázolások, térképek, metszetek, felmérések, a külföldi szakirodalom, és a sok helyen még ma is álló épületek analógiaként való hasznosítása.

Jelen írásomban a korábban a 16. század közepén lezárt időhatárt kitérítettem a 20. század elejéig. Az üzlettípusok – meglepő módon – csak egészen kis változáson mentek át az évszázadok során. A mellékelt illusztrációk válogatása során próbáltam olyan régi boltokat felkeresni, amelyen még látszik a 19. századi eredeti térhasználat és talán megmaradt a berendezés is. Terjedelmi okokból a középkori épületek képei kimaradtak, de a város középkori boltjairól szóló írásaimban bőséges fotóanyag és rajzos rekonstrukció található a 14–16. századi állapotokról.

Heti piac a középkorban

A piacterekről, azok központi jellege miatt sok említés fennmaradt a középkorból.² Ezek a legtöbb esetben ingatlan adás-vételi iratokban történő helymegjelölések, valamint a Budai Jogkönyv részletes piacleírása. A város alapításakor a castrumban (a Várhegyen) két nagy területet jelöltek ki térnek, piactérnek, amelyek egyben kimaradtak a telekosztás rendszeréből. A hegy északi végében egy szélesebb háromszög alakú tér³ neve az eredetileg szombati napokon tartott hetivásár miatt Szombatpiac lett. A város közepe táján pedig egy nyújtott három-

¹ Terjedelmi okokból a középkorról bőven írok, a 18–19. századról keveset, a 20. századról csak említés szintjén, kiemelve a hasonlatosságokat. Az 1541–1686 közötti időszakból olyan kevés forrás van az oszmán uralom alatti Budáról, hogy nem tudunk róla képet alkotni a témával kapcsolatban. Szintén terjedelmi okokból elsősorban a saját írásaimra hivatkozom, a középkori témák bővebb irodalmának ezekben lehet utána olvasni. Benda 2011: 259–282.

² Benda 2011: 261–263.

³ Ma az Úri utca – Kard utca – Bécsi kapu tér – Kapisztrán tér közötti terület.

szög alakú tér⁴ vált a középkor folyamán Buda Főpiacává. A Főpiacon korábban kedden, később szerdai napokon, a Szombat piacon pedig pénteken és szombaton tartottak hetipiacot. A 14. században, a terek közepén felépülő kisméretű kalmárboltok miatt az árusok az utcákon kényszerültek árulni. A Jogkönyvben⁵ fennmaradt piaci rendtartás szabályozta az árusító kofák számát, nemzetiségét és a téren való elhelyezkedését, valamint azt is, hogy milyen terméket árulhatnak. Az árusítás földre terített pokrócról, kosarakból, asztalról vagy állványról történt, az élőhalat vízzel telt hordókból lehetett kiválasztani. A Főpiac⁶ korábban egy-egy tere kisebb részekre bomlott: Káposztás piac, Tikvásár, Keddhely, Szerda, Halszer, Hússzékeknél, Zsemlyeszékek előtt, közútnál. A Szombatpiacnál csak egy helynév maradt fenn: a Tejszer elnevezésű kis utca. A Váralján (ma Víziváros) három helyen árulhattak kofák a mondott napokon: a Szombat kapunál (ma Bécsi kapu), a Szt. Péter plébániatemplom melletti téren (ma a Csalogány és Medve utca kereszteződése), valamint a Szt. István ágostonos kolostor környékén (ma: Szalag utca és Iskola utca kereszteződése). Mivel Felhévízen és Pesten is voltak hetipiacok, ezért kis sétával a város lakói vasárnap kivételével szinte minden nap friss élelmiszerhez tudtak jutni.

A piac

Az 1717-ben keletkezett vásárbírói kötelességeket összefoglaló instrukció⁷ még megdöbbenő módon hasonlít a középkori elődjeire, lehetséges, hogy valamely korábbi piaci rendszabás másolata. Heti két piacnapot említenek benne, a keddit és a péntekit. A vásár zászlójának felvonása, a polgárok elővásárlási joga, a halárusok elkülönítése, a hiteles mérlegek és mértékek őrzése és a kövezetvám szedése mind felbukkannak a 15. század elején született budai jogkönyvben. Az árusítóhelyek és bódék kijelölése, a helypénz beszedése, a rossz minőségű áruk letiltása és az árdrágítás megakadályozása szintén feladatai közé tartozott. A budai oldalon több kisebb piac működött: a Tabánban, a Batthyány téren, a Szilágyi Dezső téren, a Széna téren. Legérdekesebb közülük a középkori helyszínt használó Tárnok utcai piac. Az egyre népesebb Pestet szintén működtek kis tereket használó piacok a Rózsa téren, a Sebestyén téren, a Városház téren. A még álló középkori kapuk előtt rendezték az állat- és takarmányvásárokat. A 19. századra a hetipiacok lassan napi piacokká váltak. Ekkora már a külvárosoknak is voltak saját piactereik. A vásárcsarnokok építéskor 28 fővárosi piachelyet szüntettek meg, illetve alakítottak át közparkká. A tiltások ellenére a 20. század elejéig nem szűnt meg a rakpartokat ellepő, földről és hajóról árulás szokása.

A Millenium idején – külföldi mintára⁸ – sorra épültek a vásárcsarnokok a városban:⁹ a Vámház körüti (1897), a Hold utcai, a Hunyadi téri, a Klauzál téri és

⁴Ma a Tárnok utca – Dísz tér – Úri utca – Szentháromság utca közötti terület.

⁵Jogkönyv 390–394. (154. cikkely)

⁶Végh 2006: 181–185; 274.

⁷Hivatali utasítások 144–147. A pesti vásárbíró utasítása 1717-ből.

⁸Londoni Covent Garden, párizsi Halles Centrales.

⁹Források II. 195–197. (86. sz.)

a Rákóczi téri, Batthyány téri (1902). A Központi Vásárcsarnok¹⁰ építését hosszas előkészítő munka és tervpályázat előzte meg. A kivitelezés költsége majdnem akkora volt, mint a másik négy pesti csarnoké összesen. Felszerelték tehervonat lerakodó állomással, valamint alagúton keresztül lehetett megközelíteni a Duna parti teherhajó-kikötőt. A korban még újdonságnak számító betonlemez alapon álló épületet beépített szellőző-berendezéssel látták el. A nagy üvegfelületek a természetes fényt biztosították. Az árusok bérelhettek a pincében raktárhelyiséget, a halaskofák hűtőrekeszt is, valamint díjmentesen használhatták a mérlegeket, a lifteket és a telefont. Az épületben zajló munkákat személyzet végezte a vezetés irányítása mellett. A csarnok Duna felőli oldala nagybani piacként működött, míg a város felőli oldala a helyi szükségleteket látta el. A városon belüli szállításokat villamosokhoz kapcsolt tehervagonokkal oldották meg. A korszakban még gyakorta földről áruló „guggolós kofák” világa mellett megjelenő luxuspiac olyan nagy jelentőségre tett szert, hogy protokoll látogatások állomáshelye lett. Megfordult itt I. Ferenc József császár és király, Margaret Thatcher, Diana hercegnő is járt itt, és a lényegében máig a városnéző turizmus egyik látványossága (1. kép).

Éves vásár a középkorban

Az éves vásárokat a középkorban a helyi egyház védőszentjének ünnepnapjához kötődve tartották, a templom melletti téren és a környező utcákban.¹¹ Általában két-három hétig tartottak, amely időszak alatt különleges szabályok vonatkoztak mind az árusokra, mind a vásárlókra. A vásárokon árusíthattak helyi lakosok, belföldiek és más országokból érkezett kereskedők is. A kereskedők ideiglenes bódéból, sátorból, ekhós szekérről árultak, amelyet sok esetben nem csak boltként, hanem raktárként és éjszakai hajlékként is igénybe vettek. A vásár helyszíne többnyire ugyanazon a téren volt, ahol a hetipiac, de a nagy tömegek miatt a környező utcákra is szétterjedt a kereskedők letelepedési helye. Az állatvásárok általában a külvárosokban, a város szélén, vagy a kapukon kívül voltak, hiszen a felhajtott ménesek és marhacsordák egyrészt nagyon nagy helyet igényeltek, másrészt sem biztonságilag, sem egészségügyileg nem lehetett a városok szűk utcáira beterelni. Budán a castrumban Kisboldogasszony napján (szeptember 8.) a Nagyboldogasszony plébániatemplom mellett (Főpiac) és Magdolna napon (június 22.) a Mária Magdolna templom mellett (Szombat piac) tartottak vásárt. A Vár-alján Szt. Péter és Pál napján (június 29.) a Szt. Péter plébániatemplom melletti téren, Felhévizen pedig pünkösdkor, a Szentháromság egyház és Szentlélek ispotály közelében rendezték meg. Pesten a Szt. Miklós napján (december 6.) rendezett a Szt. Miklós ispotályhoz és a Szt. Péter napján (augusztus 1.) tartott a Szt. Péter ferences kolostorhoz köthető. A híres pesti állatvásárokat a későközépkori városfal Hatvani kapuja (ma Kiskörút) és az egykori Rákos-árok (a mai Nagykörút vonala) közötti területen rendezték.

¹⁰Varga 1999: 90–97; <http://budapestcity.org/03-muemlekek/09/Kozponti-Vasarcsarnok/index-hu.htm> (Nagy Gergely írása), S. Nagy 2007: 148–150; 152–153.

¹¹Kubinyi 1973: 45–46.

A középkorban a vásárprivilegiumokat királyok adományozták a városoknak. A vásárra igyekvők királyi védelem alatt állottak, ami azt jelenti, ha útközben megtámadták és kifosztották a kereskedőt, bíróság elé tárhatta ügyét. A vásár rendjét választott vásárbíró felügyelte és a vásár ideje alatt történt kihágásokban, bűncselekményekben ő maga ítélkezett. Az árusítás a szabad vásár zászlajának kitűzésekor kezdődött és levételekor fejeződött be. Jogszokás volt a „három vásáron való ítélet hirdetés”, amikor a bírói ítéletet rövid időn belül három egymáshoz közeli vásáron közhírré tették. Sokszor a vásár idején történtek a nyilvános kivégzések, amely nemcsak az elrettentés eszköze volt, hanem némileg látványosságnak is számított. A vásártéren felállított oszlophoz a pellengérhez kötés a kisebb bűnök elkövetőit sújtotta. Középkori vásári mulatság volt ezen kívül vándor-komédiások színjátékai és akrobaták mutatványai.

A vásár

A „törökök által leigázva tartatott” Pest város vásárainak privilégiumai elvesztek.¹² Ezt a hiányt pótolta I. Lipót császár, amikor négy országos vásár tartására adott engedélyt: Szt. József nap (március 19.), Szt. Medárd nap (június 8.), Keresztelő Szt. János nap (augusztus 29.) és Szt. Lipót napi „ünnepekre és ez ünnepeket megelőző és közvetlenül követő, erre a célra szükséges, alkalmas és elegendő más napokra”. A vásárnapok előtt egy nappal kezdődhetek az állatvásárok. A 18. század elején még a városban, a Városház téren és tágabb környékén, 1789-től, Helytartótanácsi utasításra már a Bécsi kapu előtti térségben tartották, a régi temető helyén.¹³ A mérnöki pontossággal kijelölt Újvásártér (ma Erzsébet tér) köré olyan bérházakat építettek, amelyekben szállási és raktározási lehetőséget is igénybe lehetett venni. Az utcákban őrség vigyázott a rendre és víztartályok a tűzre. A tér közepén olajlámpás és közkút volt elhelyezve. Fennmaradt az Újvásártér 1826-évi térképe a piaci standok elhelyezéséről.¹⁴

A 19. századtól a vásárok egyre kevésbé kötődtek már az egyházi ünnepekhez. A vásár tere tovább terjeszkedett a környező utcákba, végig a Károly körúton¹⁵ a mai Deák tértől egészen a Kálvin térig. Az árukínálat (a meginduló manufaktúrális, majd gyári termékektől, illetve egyes gyarmatáruktól eltekintve) nem változott az eltelt öt-hatszáz év során. A külhoni késztermékek mindig hamar elkeltek, de a nagy tételben és viszonylag olcsón kínált nyersanyagok (gyapjú, bor, pálinka, len, kender, szalonna) is hamar felvásárlóra találtak. A vásár képe azonban ugyanaz maradt, mint ahogyan az Klösz György fényképén is látható.¹⁶ Az állatvásárok eleinte (mint a középkorban) a Hatvani kapu előtt folytak,¹⁷ később – a város növekedésével – egyre jobban keletre tolódott a helyük a Kerepesi út mentén. A lóvásár

¹²Források I. 69–70. (19. sz.) Pest város országos vásártartási engedélye 1694. 04. 19.

¹³S. Nagy 2007: 21–24.

¹⁴Nagy 1975: 313; 316–317. 133. kép

¹⁵BFL XV.16.b. 223/84, Források I. 90–92. (Csaplovics János leírása a pesti vásárokról 1829.)

¹⁶BFL XI. 916 07/050. 828.

¹⁷BFL XV.16.b. 223/9

végül a mai Köztársaság tér helyén, a marhavásár a mai Rózsák terén, a sertés-vásár pedig Kőbányán üzemelt.¹⁸ Az állatvásárokat a század végén megszüntették, illetve a Ferencvárosban felépített vágóhidak közelébe helyezték át.¹⁹

A század végére a megerősödő gyáripár és a kereskedelmi láncolat kiépülése miatt elavulttá vált az országos vásár intézménye, hiszen az év bármely időpontjában hozzá lehetett már jutni a kívánt termékhez. Helyét némileg a szakvásárok (kőnyv, állat, gép, áruminta) vették át.

Árucarnok/lerakat a középkorban

A középkori városok egyik legfontosabb privilégiuma és bevételi forrása volt az áru megállításának és a lerakatának joga.²⁰ Ennek értelmében a más országból érkező távolsági kereskedőknek egy számukra kijelölt helyen kellett lerakodni, lehetőséget adva a helyi lakosoknak, hogy áruikat felvásárolják. A lerakás helye általában a város szélén, a városfal mellett vagy folyó partján, a kikötő szomszédságában volt. A későközépkorban – a 14–16. század folyamán – vagy a mondott helyszíneken, vagy a főtéren, főutcán nagyméretű csarnoképületeket emeltek, amely korszerűbbé, komfortosabbá tette az adás-vételt. Az árucarnokokat a városi tanács építtette, ám a nagyobb kereskedővárosokban több is működhetett egy-egy termékre szakosodva (gabonaház, posztócsarnok, heringház, sóraktár). Fenntartója a városi tanács, vagy a város kereskedőtársasága volt. A csarnoképületekben a tanács által hitelesített mérlegek (fronwaage, stadtwaaage) működtek. A nagyméretű, többszintes épületek aljába szekerekkel is be lehetett hajtani, a földszinten történt az áruk fogadása, kicsomagolása, mérlegelése, regisztrálása és az adásvétel lebonyolítása. A felsőbb emeleteket raktárként használták, vagy nagyobb textilipari központokban ide hordták az asszonyok az otthon megszőtt lenvászon vagy posztóvégeiket minőségvizsgálatra és felvásárlásra. Az árucarnokban folyó munkát a mester irányította, írnokok jegyezték fel a lerakott áruk mennyiségét, jellegét, közvetítő kereskedők asszisztálásával kötődtek meg az üzletek a kereskedők között és rakodómunkások kötözték a bálákat.

Budán 1894-ben bontották le azt az épületet, amelyet építészeti jellegzetességei és írott források alapján a későközépkorban épült árucarnoknak tartunk. A nagyméretű csarnok eredetileg háromhajós, két pillérsoros, több emeletes épület volt. Első említése 1587-ből származik, amikor már a törökök beköltözése előtt is kereskedőházként használt épületről tesz említést az utazó. Első ábrázolása az 1684-86-ig tartó visszafoglalási ostrom-sorozat alatt itt állomásozó hadmérnök térképén található. Az épületet lebontása előtt felmérték és néhány Vízivárosról készült távlati fotón is látható.

¹⁸Források II. 204–207. (92.sz.)

¹⁹Források II. 182. (83.sz.)

²⁰Benda 2012: 24–29. Jogkönyv 347–348. (67. cikkely)

Közraktár raktáráruhá

Míg a 18. században, a német városokban tovább működtek a középkorban felépített árucarnokok, nálunk lényegében a közraktárak létrehozásáig nem épült ilyen. A fent említett budai csarnoképület katonai szertárként használták lebontásáig. A távolsági kereskedelmi áruk (gyapjú, gyapot, olcsó posztók, bőrök, dohány) a vásárokon²¹ cseréltek gazdát, vagy nagykereskedők raktározták őket lakóházuk raktárhelyiségeiben, pincéiben. Ez utóbbi „lerakatok” valójában többnyire kül- vagy belföldi gyárak pesti raktárai voltak, amelyekből elsősorban nagykereskedelmi tételeket lehetett rendelni.

Majdnem harminc éves huzavona után épült fel az az épületkomplexum,²² amely a nagytömegű tranzitáruk elosztó központja lett. Az 1850-es években vetődött fel először az ötlet, hogy a Balkánról érkező és az osztrák–német tartományok felé áramló áruknak Pesten is lehetne „piaca”. Ez a korszakban még nagy súlyú lipcsei vásárok forgalmát igyekezett volna átvenni a Török- és a Német/Osztrák birodalmak kereskedelmében. A terv szerint a kereskedő az áruját a közraktárban elhelyezheti és csak akkor fizet vámot utána, ha már értékesítette. Az Aldunason, az 1880-as évekre épült fel az épületsor: Központi vásárcsarnok, Fővámház, mérlegház, hat közraktárépület, Elevátor és teherpályaudvar. Ekkorra azonban már a tőlük délre álló gőzmalmok, vágóhidak és állatvásárok, valamint a nyersanyag feldolgozó gyárak már nem a kelet-nyugati kereskedelmet, hanem a század végén fellendülő gabonakonjunktúrát szolgálták.

Nagykereskedő üzletháza a középkorban

A városban letelepedett, polgárjoggal rendelkező személyek szabadon kereskedhettek, míg az „idegen” kereskedők csak helyi illetőségűeknek adhatták el áruikat.²³ A nagy tételben behozott árukat a budai kereskedők szintén nagy tételben vásárolhatták meg és árusíthatták tovább kalmároknak, céheknek. A távolsági kereskedők fűszereket, déligyümölcsöket, textiliákat (posztó, selyem, bársony), nyersanyagokat (fa, bőr, prém, fém) és kézműipari cikkeket (üvegáru, ötvösmunka, díszkerámia) szállítottak szekereiken. Ezeket a termékeket vásárolták meg a városi kereskedők, akik sok esetben egy családi cég kihelyezett képviselőiként tevékenykedtek. Az üzletmenet szempontjából frekvenciált helyeken: főutcákon, főtereken épült házakban laktak és dolgoztak. Ezek a szó szoros értelmében „üzletházak” voltak, hiszen a saját tulajdonú házának földszintjén működött a boltja, pincéiben vagy hátsó udvari helyiségeiben tárolta az árukat és az emeletén lakott családjával együtt. A szabályzatok – mint a Budai Jogkönyv²⁴ is – előírta, hogy a kereskedő közvetlenül az utcára nem árulhat, azaz a lakosságnak kiskereskedelmi mértékben nem adhat el. A problémát úgy oldották meg, hogy a boltok a kapualjakból voltak csak megközelíthetőek. A polgárházak földszinti helyiségei így bolthelyiséggé alakultak, amelyek a későközépkorban valóban boltozott helyisé-

²¹Nagy 1975: 118–119; 314.

²²Juhász 1940: 60–84. Források II. 183. (84. sz.)

²³Benda 2011: 273–275.

²⁴Jogkönyv 350. (70. cikkely)

gek voltak. A boltba kisméretű ajtón keresztül lehetett bejutni néhány lépcsőfok megtétele után. A budai kapualjakat gazdagon faragott ülőfülkékkel díszítették, amelyekbe sokszor belefoglalták az ajtónyílást is. A raktározás kamrákban és pincékben volt, az áruátvevőhely több esetben itáliai mintára épített árkádok alatt történt. Házfelosztásokról szóló oklevelek²⁵ és építészeti jellegzetességek vizsgálata alapján elmondható, hogy egy épület földszintjén akár négy különböző bolt is működhetett.

Budán a fennmaradt középkori házak nagy részében ez a fajta építészeti megoldás található meg. Elsősorban a három a város három „fő” utcájában (a mai Úri, Országház és Fortuna utcák) épületeinél. A háború utáni helyreállítások miatt végzett épületkutatások sok középkori építészeti részletet feltártak. A restaurált boltívek, ülőfülkék, ajtó- és ablakkeretek, konzolok és néhány esetben a homlokzatfestés is egy gazdag város képét vetítik elénk. A fennmaradt házfelosztási oklevelek alapján az is feltételezhető, hogy a polgárházak többsége kétemeletes volt a 15–16. században. Sajnos az 1686-os ostrom utáni helyreállítások során néhány kivételtől eltekintve egy emeletessé alakították őket.

Nagykereskedés, gyarmatáru, raktár

A budai kereskedők 1697-ben, a pestiek 1699-ben kaptak szabadalomlevelet.²⁶ A céhbe öt év tanonckodás és három év segédeskedés után lehetett felvételt nyerni. A polgárjoggal is rendelkező katolikus céhtagnak joga volt boltot nyitnia, amelyben kis- és nagykereskedelmi tevékenységet is folytathatott. A legkorábbi időkben²⁷ osztrák katonatisztek intézték a legnagyobb üzleteket részben az udvar számára, részben a saját bevételeik növelésére. Az 1718. évi pozsareváci béke után kötött kereskedelmi szerződés a Habsburg Birodalom és a Török Birodalom határain fizetendő vámot 3%-ban határozta meg.²⁸ Emiatt a nagy haszonnal kecsegtető érték miatt a birodalom vállalkozó kedvű kereskedői (rácok, makedónok, románok, görögök) nagy számban kezdtek üzletelni és telepedtek meg Bécsben és Pesten. Az ausztriai áraknak aláigérő kereskedőket azonban egyik városban sem fogadták szívesen a hatóságok. Bár a görögök házalással, kiskereskedelemmel (szatócs) és nagybani szállításokkal egyaránt foglalkoztak, a városban a nagykereskedő-bankár családok neve maradt fenn: Nákó, Derra, Sina. A 19. század elejére a görögök helyét a zsidók vették át.²⁹ Bár a háborús konjunktúra és az azt követő hitelválság sok vállalkozást juttatott csődbe, a reformkor „újításai” a banki hitelkihelyezések és az egyre nagyobb lendületet vevő gyáripár beindította a magyar gazdaságot. A legjobban kelendőek a gyarmatárak (cukor, tea, kávé, rum, kakaó, rizs, fűszerek, festőanyagok, pamut, kaucsuk) voltak, valamint a manufaktúrális, később gyári iparcikkek.

²⁵Végh 2008: 58–59 (167. sz.), 146 (520. sz.). Rajzos rekonstrukciós képe: Végh 2008: 353–355 (62.a, 62.b, 63. képek)

²⁶Nagy 1975: 114.

²⁷Gyömrei 1957: 200–202.

²⁸Bácskai 2006: 9–14; Nagy 1975: 115–117; Gyömrei 1957: 202–203.

²⁹Nagy 1975: 322–329; 386. Gyömrei 1957: 215–262.

A 19. század közepére nagymértékű szakosodás jellemző.³⁰ A kereskedők többsége már csak egy-egy árutípust forgalmazott raktáráruházból (niederlage, magazin, depot). A leggyakoribbak a bútorról, kőedénnyel, posztó-, vászon, vagy pamutáruval, vasáruval és üvegáruval foglalkozó kereskedők lerakatai voltak Pesten. Gyakori volt, hogy a kereskedő nyersanyagot vagy félkész terméket vásárolt és saját kisüzemében fejezte be a műveletet. Ennek révén némileg a feldolgozóiparban is érdekeltté vált: sőtörő, fűszerőrlő malmot, kávépörköldét vagy csomagolóüzemet működtetett.

Az üzletek általában – a kereskedő sokszor saját tulajdonában levő – polgárházának földszinti helyiségeit foglalták el. A nagykereskedelem egy jellegzetes példája a részben ma is álló épületű „Vasudvar” (2. kép).³¹ A Schopper-féle vas-nagykereskedés a Városház tér sarkára épült. Valójában egy kétemeletes, mind a négy oldalán körbeépített udvarú bérház, amelynek földszinti helyiségeit és üvegtetővel fedett udvarát használta a családi cég. A kisebb áruk (pl. vas-kályhák, szerszámok) az épületben, a nagyméretűek az udvaron kaptak helyet. Az udvarba teherautóval, vagy lovaskocsival való bejutás lehetősége mind az eladó, mind a vevő számára elengedhetetlenül fontos volt, hiszen nagy tételben forogtak itt az áruk. A termény- és állatkereskedők is ebbe a kategóriába tartoztak, de természetesen bolthelyiségeket nem tartottak fenn a városban, főként az árutőzsdén és vásárokon bonyolították le üzleteléseiket.

Kalmárbolt a középkorban

Az árumegállító joggal rendelkező városokban a nagykereskedők mellett megjelentek a kalmárok is, akik a nagykereskedőktől vásárolt árut árusították a lakosságnak.³² A piacterek közepén felépültek aprócska boltjaik. Eredetileg talán fabódéból, a 14. századtól viszont kőből épített kamrákból kínálták termékeiket. A kisméretű épületekből álló házsorok könnyen felismerhetőek és elkülöníthetőek a lakóházaktól. Mivel a vevő nem mehetett be³³ a boltba, egy nagyméretű boltablakon keresztül kapta meg a kért árut. Maga a kereskedő viszont egy kicsiny „szolgálati” ajtón keresztül jutott be munkahelyére. Az épület alatt sok esetben pince húzódott, amely az utcáról volt megközelíthető és raktárként szolgált. Az emeleten gyakran maga a kalmár és családja lakott. Minden kalmár maga állította össze áru kínálatát a keresletnek megfelelően. A finom kalmáráruk körét a konyhában és a gyógyászatban használt fűszerek alkották. A durva kalmáráruk vegyi- és színező anyagok voltak, valamint délről és keletről származó gyümölcsök, zöldek, gabonák. A rövid és hosszúáru kimérhető szöveteket jelentett, a darabáru pedig céhes műhelyekben készített termékeket (üveget, tükröt, kalapot, késeket, könyvet, réztárgyakat).

Budán a két piactér közepén, a 14. század közepe után kezdtek kisméretű, egy vagy kéthelyiséges kalmárboltokat építeni. Az építéstörténeti és régészeti vizsgálatok alapján három boltort sikerült elkülöníteni a Főpiacon és kettőt a Szombat

³⁰Nagy 1988: 519–520.

³¹Szakács 1965: 278–279.

³²Benda 2009–2010: 93–99.

³³Jogkönyv 368–370. (104. cikkely)

piacon. Néhány házat (Tárnok utca 14; 16; Úri utca 13; Anna utca 2.) a szakirodalom is boltépületnek tart, hiszen a műemléki helyreállítások során egyértelmű építészeti részletek (boltablak, boltajtó) kerültek elő. Pesten is van egy olyan háztömb,³⁴ amelyről feltételezhető, hogy a középkori Búzapiac (?) kalmárboltjainak 18. században még részben álló két épületsora.

Szatócsbolt, fűszerüzlet

Az újkorban a kalmárokat szatócsnak, specerájosnak vagy krájlérájosnak hívták. Ez azonban nem csak a városi kiskereskedők elnevezése volt, hanem a falusi boltosoké és az országutakat járó vándorkereskedőké, házalóké is. Árukészletük már nem csak a külföldről behozott árukra korlátozódott, hanem olyan hétköznapi fogyasztási cikkeket³⁵ is árultak, mint a mai mini ABC-k. A boltok már nem a főtéren, elkülönülten álltak, hanem bekerültek az utca házsorába. A másik nagy változás, hogy a vásárló bemehetett az üzletbe és nem az utcáról kellett kérnie az árut. A középkorhoz hasonlóan azonban a kiskereskedők nagy részénél a lakóhely és a munkahely még nem vált külön egymástól.³⁶ Anyagi helyzetüktől függően vagy bolthelyiségeik hátsó, elkülönített részében laktak, vagy a saját lakásuk, házuk utcai szobájából alakítottak ki üzletet. A bolt személyzete lényegében teljesen megegyezett a középkorban szokásossal. Az üzletet a kereskedő vezette, ő intézte a beszerzést és irányította az alkalmazottak munkáját. A nagyobb forgalmat bonyolító, több bevétellel rendelkező kereskedők egynél több segédet és inast foglalkoztattak. Hetibérük mellett sokszor természetbeni fizetséget (munkaruhát, étkezést és szállást) is kaptak a boltvezetőtől. Az archaikus viszonyok lényegében az 1950-es évekbeli államosításokig fennmaradtak. A boltok berendezése egyszerű és célszerű volt: a nagyméretű pult mögött álltak az eladók és a falat borító polcokról emelték le a kívánt darabárut (palackozott italok, gyertya, tinta). Jellegzetes bútordarab volt még a „százfiókos” szekrény,³⁷ amelyben ömlesztett állapotban tárolt fűszereket³⁸ lehetett kimérve kapni. A nagyobb tételű árut zsákokból (cukor, rizs, kávé), a folyadékokat (olaj) tartályokból lehetett kérni. A pulton álló mérlegen mérték ki a kívánt mennyiséget. Később persze az előrecsomagolt áruk miatt fokozatosan fölöslegessé váltak a fent említett berendezések egy része. Nagyobb boltoknak az épület hátsó helyiségeiben vagy a pincében külön raktáruk is volt, a kisebb fűszerüzletek csak néhány napi készlettel rendelkeztek és napi munkájukhoz tartozott a nagybani piacok hajnali felkeresése.

³⁴Ma a Váci – Irányi – Kéményseprő és Duna utcák által határolt háztömb.

³⁵Szilágyi 1986: 26–29.

³⁶L. Nagy 1991: 122–126.

³⁷S. Nagy 2007: 49–50.

³⁸A fűszerkereskedő gyakran orvosoknak és patikusoknak is eladott nyersanyagokat, tégelyeket. Nagybakay 1984: 177–180.

„Áruházak” a középkorban

Szólnunk kell egy olyan épületről is, amely megjelent a későközépkori Magyar Királyságban, de nem vált elterjedtté és valószínűleg Budán sem épült ilyen: az áruházak prototípusáról. Ezek a hosszú, nagyméretű épületek voltak, belső oldalukon egységes méretű kamrasorral, közöttük „sétálóutca” húzódott. A kamrasor alatt pincék, fölötté pedig emeleti helyiségsor épült, amelyeket általában raktározási célra szolgáltak. Mind a pincék, mind az emeleti helyiségek a földszinten levő boltokhoz tartoztak. Általában egy következő építési periódusban a középső utcácskát átboltozták, vagy síkmennyezettel lefedték és újabb emeletet húztak az immáron egységesített épületre. A boltokban többnyire kalmárok árultak kalmárárut, de léteztek egy termékre szakosodott épületek is (pl. posztó). A kassai Reichkrómban az elárusító kamrákat Steinkrómnak nevezték és ugyanúgy eladhatóak voltak, mint bármely ingatlanok. Az adásvételkor általában azt is megjegyezték, hogy az épületen belül hol fekszik a kamra, pl. a középső ajtóval szemben. Hasonló jellegű épület volt a krakkói Crami bogaty, amelynek épülete a város járószintjének megemelése miatt jó állapotban megmaradt.³⁹ A krakkói és a toruni posztócsarnokok is ebbe az épülettípusba sorolhatóak.⁴⁰

Egy másik megjelenési formája a későbbi áruházaknak, a nagytermekben vásárszerűen történő árusítás. Ez a szokás általában a 15–16. századtól jött divatba és minden esetben valamely más célra épült épület (városháza, posztócsarnok, árucarnok) dísztermét használták fel időlegesen. Budán nincs adatunk arra vonatkozólag, hogy ilyen típusú vásárokat rendeztek-e a középkorban.

Áruházzá válás

A kisméretű boltokból álló üzletsort keleties névvel illették a 19. században: bazár. Az ilyen típusú „poszt-kalmárbolt sorok” valójában különböző árucikkkel foglalkozó, közvetlenül a lakosságnak áruló szaküzletek voltak. Általában két hosszú épület jelentett, amelyekben kisméretű bolthelyiségek sorakoztak egymástól függetlenül. A sorok között lévő „sétálóutcat” általában üvegtetővel fedték. A Brudern Bazár, a Haris Bazár és a Wurm Udvar lényegében ugyanolyan építészeti megoldású volt, mint a fent említett kassai és krakkói elődei. Két részletében mégis eltért attól, hiszen ezek az üzletsorokat magukba foglaló épületek már nem elkülönülten, a piactéren álltak, hanem az utca házai között. Ebből következően a felső emeleteken lakásokat alakítottak ki, amelyekben (a középkori szokástól eltérően) nem a lenti boltok kereskedői laktak. A Brudern Bazár⁴¹ épült fel a legkorábban: 1817-ben Pollack Mihály tervei alapján. A század során Párizsi Udvar becenévvel illetett áruházat 90 évvel később lebontották és a helyén felépült Belvárosi Takarékpénztár épületének földszintjébe illesztve, szecessziós stílusban újraépítették (3. kép).

³⁹ Ma a középkori épület múzeumként látogatható a főtér járószintje alatt.

⁴⁰ A krakkói Sukiennice-t jelentősen átépítették, a torunit pedig lebontották.

⁴¹ Budapesti Történeti Múzeum, Kiscelli Múzeum, Fotótár

A másik áruház típus elődjét szintén ismerjük a középkorból: az egyterű elárúsítóhelyeket. A 20. század elején Pesten megjelenő áruházépületek azonban valószínűleg párizsi és londoni minták alapján épültek fel, mint például a Lafayette, Selfridge, Harrods és a Bon Marché. Csakúgy, mint a Vásárcsarnokok, az áruházak belsőépítészeti és infrastruktúrájában is igyekeztek a legmodernebb eszközöket felhasználni. A kényelmi szempontok messzemenő kielégítése (csomagküldő szolgálat, lift, mozgólépcső, pihenősarok, étterem, korcsolyapálya) a vásárlóknak minél hosszabb ideig az üzletben tartását célozta meg. Az egyterű emeleten a tájékozódás és a forgalom megkönnyítése céljából „osztályokat” alakítottak ki, ahol azonos típusú termékeket (műszaki cikkek, cipő, rövidáru, lakástextília, gyermekruha) kínáltak.⁴² Az áruházak működését csak úgy, mint a vásárcsarnokokét közös igazgatóság irányította. Pest legforgalmasabb helyén a Kossuth Lajos utca – Rákóczi út – Kerepesi út mentén nyílt a legtöbb áruház: a Párizsi Nagy Áruház, a Gutmann Áruház, a Corvin Áruház, a Magyar Divatcsarnok, a PÓK Áruház és a Holzer Divatház.

Posztókereskedés a középkorban

A posztókereskedelem a középkori városok polgárságának egyik „húzóágazata” volt.⁴³ A kényelmes, meleg és strapabíró szövet nagy közkedveltségnek örvendett, ezért keresett árucikk volt lényegében a teljes népesség körében. A minőség természetesen meghatározó szerepet játszott a keresletben, a drágább, finomabb anyagokat a gazdag polgárok, nemesek vásárolták, míg az egyszerűbb és olcsóbb posztó a szegényebb rétegek és a parasztság körében volt kedvelt. Az angliai és a flandriai posztókészítésre szakosodott városok évszázadokig ontották az elsősorban angol gyapjából szőtt, különféle minőségű posztóvégeket. Magyarországra főleg német, kisebb részben itáliai kereskedők szállították a bálákat. A német városokból származó kereskedők többnyire polgárjogot szereztek, letelepedtek és beházasodtak a helyi familiákba, ám fenntartották a kapcsolatot régi hazájukkal, családi cégükkel. Az itáliai (velencei, firenzei) kereskedők általában csak időlegesen tartózkodtak Budán, néhány év elteltével hazaköltöztek.

A posztókereskedelem jó jövedelmezősége miatt az ezzel foglalkozók általában a városok főterén, főutcaiban laktak és sok esetben saját házukban működtették boltjaikat is. Amely városban nem épült posztócsarnok, mint például Frankfurtban, Bécsben és Budán, ott egy utcaszakaszra koncentrált a posztókereskedelem: a legtöbb kereskedő és posztókikészítő, valamint a szabók is itt vásároltak házat vagy béreltek lakást és műhelyt. Budán a mai Úri utca déli szakaszát Posztómető és Nyíró utca⁴⁴ néven nevezték a középkorban. A posztómető valószínűleg posztókereskedőt jelentett, akinek jogában áll felválni a lezárt végeket. A nyírómesterek félkész posztó kikészítésének egy műveletét, a szövet kefével való felborzolását és a kiálló szálak ollóval való lenyírását végezték. A polgárházakban létesített boltok⁴⁵ a házak utcai frontján, a földszinti helyiségekben voltak beren-

⁴²S. Nagy 2007: 130; 134–135; 136; 143; Szilágyi 1986: 258–262.

⁴³Benda 2011: 271–273; Benda 2014 b.

⁴⁴Végh 2006: 81; 83.

⁴⁵Jogkönyv 351. (71 cikkely)

dezve, míg a nyíró műhelyek a ház udvari részén. Mivel Budán a posztókereskedők számára nemcsak a nagy- hanem a kiskereskedelem is engedélyezett volt, ez a boltok építészeti kialakításán is nyomot hagyott. A házak utcai falán gyakran található a jellegzetes boltablakot, amely a lakosságnak való közvetlen értékesítés tanúbizonysága. A nagykereskedelmi jelleget az ülőfülkékkel díszített kapualjakban lévő boltajtók jelentik, amelyeken keresztül a vásárló (céhes mester, kalmár) a boltba bejutva maga választhatta ki a anyagot és alkudhatott az árára. Mivel ez esetben nagyobb tételű termékekről és nagyobb összegekről volt szó, ezért fontos volt a diszkréció, nem lehetett az utcán keresztül a tárgyalásokat lefolytatni.

Rőfös, méteráru kereskedés

A posztó- és vászon nagykereskedések a 18. században is lakóházak földszinti helyiségeit foglalták el. Itt azonban már közvetlenül az utcáról jutott be a boltba a vásárló, nem pedig – mint a középkorban – a kapualjon keresztül. Áru kínálatukat nem csak a távolsági kereskedelmi termékekből, hanem a technikai újításokkal készült egyre finomabb szövésű és mintázatú kelmékből válogatták.⁴⁶ Bonyolult szabású női ruhák elkészítéséhez sokszor az üzlet saját varróműhelyt is fenntartott. A vidéki vásárlók a raktár-üzletekből áruminta alapján is rendelhetek anyagokat.

A fentiekhez hasonló, a lakosságot kiszolgáló szaküzletek sorra nyíltak a 19. század végén. Ezek nagyobb részben import, kisebb részben a hazai ipar termékeit árulták. Nagy alapterületű, olykor a bérház teljes földszintjét elfoglaló üzlet-helyiségeik a korszak kedvelt nagystílusú bútorzatával voltak berendezve (*4. kép*).⁴⁷ A falakat olykor a mennyezetig felérő, faragott polcrendszerek borítják, amelyen sűrűn sorakoznak az áruk. Ez a fajta zsúfoltság felveti annak kérdését, hogy tartozott-e a bolthoz raktár, vagy mindent a polcokra tettek ki? A rengeteg áru látványa a vásárlóban a „jól menő üzlet” látszatát keltette. Az eladó zárt pult mögött állt, a vevő számára viszont gyakran székeket, asztalkákat, olykor olvasnivalót is biztosítottak, ha esetleges várakozásra kényszerült. A jó üzletmenetet a nagytételű megrendelések (udvari vagy városházi szállítás) biztosították, ám azok is jól jártak, akik gyári termékek eladásával foglalkoztak. Ilyen volt az óbudai textilfestő ősökkel rendelkező Goldberger család, akik saját gyáruk által készített (szőtt, festett, kikészített) anyagokat árusították. A cég irodaháza, amelynek alsó szintje nagykereskedésként üzemelt az Arany János utca 32. szám alatt található.

Patika a középkorban

A középkori Magyar Királyság közgyógyászatában fontos szerepet töltött be a patikusság.⁴⁸ Mivel orvostudományt csak külföldi egyetemen lehetett tanulni, a gyógyszerész szakmát viszont szinte céhes keretek között művelték, ezért felértékelődött a mesterség szerepe. Képzett orvos nagyon kevés dolgozott a városban, és a ma-

⁴⁶Endrei 1969: 66–81; 220–234.

⁴⁷Szakács 1965: 271–282.

⁴⁸Benda 2011: 270–271.

gas honoráriumukat is csak a nemesek és módos polgárok tudták megfizetni. A szegényebb rétegek a város vagy szerzetesrendek által működtetett ispotályokban igyekeztek meggyógyulni. A kolostorkertekben termesztett gyógynövények segítségével, az imádság gyógyító erejét is fontosnak tartották. Isten erejébe vetett hit mellett fontos volt egyes szentek tisztelete, közbenjárásukért való imádkozás. A városokban a 15. század végére kialakult a gyógyító szentek ereklyéihez való zarándoklat. Sokan keresték fel Árpádházi Szent Margit nyulak szigeti, Remete Szent Pál budaszentlőrinci, Alamizsnás Szent János budai várkápolnabéli, valamint Szent Kozma és Szent Damján pesti kápolnájában található sírját, illetve ereklyéjét.

A patikusok a szakmai tudásukat lényegében a céhes rendszeren belüli tanulás útján sajátították el. Munkájukhoz tartozott egyrészt az orvost helyettesítő egészségügyi tanácsadás, másrészt a gyógyszerek alapanyagainak beszerzése (gyógyfűvek, egzotikumok), és az orvosság előállítása. A patikák – hasonlóan a posztókereskedőkhöz – polgárházak földszinti, utcai helyiségeiben működtek.⁴⁹ Az egymás mellett házat vásárolt, vagy boltot bérelt patikusokról Budán a Tárnok utca keleti felét a középkorban Patikasornak⁵⁰ (serie Apothecariorum) nevezték. Ez a Nagyboldogasszony templomtól délre lévő házsort jelentette. A testi és a lelki gyógyuláshoz való segítségnyújtás térben is közel esett egymáshoz. A posztókereskedők üzleteitől csak annyiban különbözött, hogy a boltba közvetlenül az utcáról is be lehetett menni. A földszinti bolthelyiség az ülőfülkékkel díszített kapualjból is megközelíthető volt, de a ház homlokzatán található boltablak a gyors kiszolgálást is lehetővé tette.

Patika, drogéria

A patikák újkori építészettörténete meglepő változatlanságot mutat. Lényegében a középkori állapotot látjuk feléledni azzal a különbséggel, hogy a bútorzatot igyekeztek koruk stílusában és legdivatosabb belsőépítészeti megoldásaival megrendelni (5. kép). Ez a hatalmas polcrendszert jelentette, amelyen a patika-edények sorakoztak, ezalatt volt a sokfiókos szekrény, amelyben alapanyagokat tartottak. A nagyméretű pulton a mérleg állt. Az üzlet továbbra is a lakóház egyik földszinti helyiségét foglalja el.⁵¹ A vásárló a boltba belépve kérheti az orvos által felírt gyógyszerkészítményt, amelyet a patikus általában maga készít el a hátsó szobában berendezett műhelyében, vagyis laboratóriumában.⁵² A patikus maga is ajánlhatott gyógyszereket, gyógyhatású készítményeket, hiszen a hatóanyagokat jól ismerte, bár sok esetben egyetemet végzett orvos is beállt a pult mögé. A gyógyszerek alapanyagainak beszerzését a patikus-mester végezte és ő irányította a vegyítés-keverés-lepárlás folyamatait is. Igen sokféle alapanyaggal dolgoztak, nem csak gyógyszereket (porokat, kenőcsöket, pasztillákat, parla-

⁴⁹Jogkönyv 368. (102. cikkely)

⁵⁰Végh 2006: 82–83.

⁵¹Az egyházi alapítású patikák is olyan helyiségében voltak a rendházaknak, amelyet az utcáról is meg lehetett közelíteni. Nékám 1971: 19–31.

⁵²Nékám 1971: 31–34; 40–47.

tokat) árultak, hanem fűszereket és tisztító-tisztálkodó szereket is.⁵³ Tulajdonképpen gyógy-, fűszer- és illatszer boltok voltak egyben. Gyakran fűszerezestől szerezték be alapanyagaikat (timsó, terpentín, antimon, glaubersó, választóvíz, kén), és használati eszközeiket (tégelyek).⁵⁴ A 20. század elejére már olyan sokféle terméket árultak, hogy az üzletvezetőnek választania kellett: inkább a gyógyászati, vagy inkább a piperecikkek felé fordítja kínálatát. Kialakultak a gyógyszertárak, amelyek egyre inkább a meginduló gyógyszergyáraktól vásárolták árucikkeiket. Az illatszertárak vagyis drogériák pedig a hétköznapi higiéniai termékeket, piperecikkeket (szappan, arckrém, púder, mosószer, folttisztító, ruhafesték) és parfümöket árultak.⁵⁵

Mészárszékek középkorban

A Magyar Királyság egyik legfontosabb exportcikke a húsáért tenyésztett vágómarha volt.⁵⁶ A marhákat főként a kunok által lakott vidékekről és Erdélyből hajtották fel a pesti állatvásárokra. Az állatokat az alku után lábon hajtották tovább, elsősorban Bécs és Auspitz, másodsorban az itáliai városok felé. A vágómarhák (göboly) egy részét általában a helyi mészároscéhek vásárolták fel. Budán és Pesten német is és magyar is, Óbudán csak magyar mesterekből álló céh dolgozott. Az állatokat (marhát, sertést, juhot, vadállatot és a nagyméretű halat) a hídálló mesterek a folyóparton álló vágóhidakon ölték le, majd a félbevágott és megnyúzott testeket a városok főterein emelkedő mészárszékekre szállították. A vásárló igényeinek megfelelő darabolás már ezekben az épületekben⁵⁷ folyt, tehát a ház műhely és bolt is volt egyben.

A budai német mészároscéh mészárszékeinek háza⁵⁸ a mai Tárnok utca 18–20. számú házzal azonosítható. Eleinte egy, majd két hosszú, keskeny épület állt itt, amely kis kamrasorra volt osztva. A székálló mesterek ebben árulták a fent említett állatok (kicsontozatlan) húsát. A kamrába csak a mester és segédei mehettek be, a vásárlót a nagyméretű boltablakon keresztül szolgálták ki. Az ablak mellett egy keskeny „szolgálati” ajtón keresztül léphettek az ott dolgozók a kamrába. A budai magyar mészároscéh mészárszékeinek háza a Mária Magdolna templom mellett állt. Pesten szintén két céh működött, a német céh háza a középkori Búzapiacon, a magyar céh háza a Nagy utcában emelkedett. Óbudán csak magyar céh dolgozott, melynek háza a Lajos utca 158. számú, a ma is álló, műemlékileg helyreállított épület volt. A céhek a megnyúzott állatok nyers- vagy kikészített bőrével is kereskedtek, valamint saját megbízottjaik is hajtottak élőmarhát külhonba.

⁵³S. Nagy 2007: 72–74.

⁵⁴Nagybákay 1984: 177–180.

⁵⁵Szilágyi 1986: 207.

⁵⁶Benda 2012: 8–18; Benda 2014 a.

⁵⁷Jogkönyv 371. (106. cikkely)

⁵⁸Végh 2006: 79.

Mészárszék, hentes és mészáros, húsbolt

1686 után, a Habsburg uralom kezdetekor rövid ideig még a „középkori rendszer” szerint folyt a húsárusítás az újjáépülő városokban. 1696-ban kapott I. Lipót császártól új céhlevelet mind a budai, mind a pesti céh. Pesten az ostromok valószínűleg jobban megkímélték a mészárszékek házait, mivel ott a (feltételezésünk szerinti) egykori német mészáros céh két hosszú épületének egy részét kezdték használni. A (két) épület neve lebontásáig „Nyolcszékek” (Octo Macella) volt, a benne dolgozó nyolc mester után. Budán nagyobb lehetett a pusztítás, ezért itt csak a helyszín maradt ugyanaz: a Főpiac északi része. Bár a nyugati épületszárny ma is áll, csak a keletit bontották le, mégsem mészárszéknek, hanem lakóháznak használták a helyreállítás után. A 18. század elején két szék működött a Várban: egy a Városháza Tárnok utcai homlokzata elé épített kis épületben,⁵⁹ a másik a Városházával szemben, a Szentháromság utca 7. számú ház földszintjén. A várban dolgozó két mester mellett a Vízivárosban elsősorban a Fő utcában és a két piacon (Alsó és Felső vásártér)⁶⁰ voltak húskimérések.⁶¹ Csak két olyan boltot ismerünk, amelynek a város volt a bérbeadója: ezek a középkori árucsarnok (ekkor katonai szertár) oldalában álltak.⁶² A többi mind lakóház földszinti helységét vette igénybe. Mind a budai, mind a pesti külvárosok rohamosan növekvő népességének kiszolgálására épültek azonban faszerkezetes mészárszékek (lignum macellum). A szabályzatok szerint eleinte a városi mesterek által vágott húst árulták a külvárosokban, majd egyre több mesternek engedélyezték saját mészárszék felállítását, de ezalatt a kontárok száma is egyre magasabb lett. Az állatok levágására a mai Fővám téren álló vágóhid volt kijelölve, de a legtöbb esetben a vágómesterek saját házuk udvarán végeztek az állatokkal.⁶³

A 19. században újabb változások történtek. A belvárosi Nyolcszékek lebontásával⁶⁴ lényegében megszűnt a régi céhes rendszer szerinti egy tömbben való árusítás. A székek vagy lakóházak földszinti helyiségeiben működtek, vagy a piactereken és főútvonalakon felállított fabódékban. Fokozatosan különvált a hentes (disznóhúst vágó) és a mészáros (marhahúst vágó) mesterség. A középkorban is elkülönülő halárusok és füstölthús árusok mellett viszont lassan elsorvadt a vadvágók mestersége. A házivágások ellenőrizhetetlensége miatt kötelezővé tették a Ferencvárosban felállított marha-, és sertésvágóhid használatát, amelynek gördülékeny működését helyben létesített vásártér is elősegítette. Budán továbbra sem sikerült vágóhidat felállítani, ezért a budai mesterek is a pesti hidakon végeztették a vágást. 1850-ben még Hajnau kormányzó által kiadott rendelet talán utoljára szabályozta a mesterek kötelességeit. 1872-ben megszüntették a céheket és megalakult a Budapest Mészáros Ipartársulat, majd 1886-ban Budapesti

⁵⁹Nagy 1971: 351–358.; 4. kép.

⁶⁰Ma a Szilágyi Dezső tér és a Batthyány tér területe. Nagy 1964: 193–194.

⁶¹Holló 2008: 129–131.

⁶²Nagy 1964: 221. (No. 117; 118.)

⁶³Bevilaqua 1931: 388; 406; 431.

⁶⁴Az épületek lebontásáról szóló határozatot 1808-ban hozták. A bontás 1820–23 között történt meg. Helyén létesítették a Halteret, amelyen a halaskofák pultjait állították fel.

Mészáros lpartestület.⁶⁵ A fabódékban, pultokon áruló mészárosok árusítóhelyeit az 1895–1906 között felépült Vásárcsarnokokba helyezték át.⁶⁶ Mind az épített piacokon, mind a bolthelyiségből árusítás a mai napig fennmaradt.

Kenyérszékek a középkorban

A középkori piacterek másik jellegzetes boltja a kenyérbolt (brotbank), magyarul zsemlyeszék⁶⁷ volt.⁶⁸ Budán a mai Tárnok utca keleti házsorában (a középkori Főpiacon)⁶⁹ és a mai Kard utcában (Szombat piacon) állt egy-egy boltsor. Saját sütésű kenyeret árulhattak helyi termelők is Budán, de csak földre terített pokrócról. Ez általában a fekete kenyérnek nevezett félig, vagy teljesen rozslisztből készült áru volt, amelyet akkoriban általánosan fogyasztottak. A pékség szakmája ezen kívül két részre oszlott: a kenyérsütő pékekre és a fehérpékekre. A kenyérsütő mesterek saját otthonukban sütötték a kenyeret közepes minőségű lisztből, a fehérpékek viszont a piactéren épült bolthelyiséggel kombinált műhelyeikben dolgoztak: mészárszékekre hasonlító, apró kamrákból álló egységes, hosszú házban. Az utca felőli részen történt a kiszolgálás az ablakon keresztül, valamint itt volt található a „szolgálati” ajtócska is, a kamra hátsó részében, vagy külön kamrában volt a kenyérsütő kemence és itt folyt a dagasztás, formázás is. A fehérpékek többször szitált búzából készült finom-pékárukat: fehér kenyeret, zsemlet, perecet és kalácsot sütöttek.

Pékség, kenyérbolt

A 18. században megszűnt a fehérpékek elkülönülése, műhellyel kombinált boltjuk bekerült a lakóházak közé. Bár a feketepékek korábban is otthon sütötték a kenyeret, de a város újraterelődése során még nagyobb fokú önellátásra volt szükség. A háziasszonyok gyakran sütöttek otthon saját használatra, vagy a kenyereskofák piaci árusításra. A század elején, a városba beköltöző katonák nagy tömegének külön műhelyek termeltek. A legkorábbi adatunk a budai Városháza újjáépítésének idejéből, 1702-ből származik és egy, az épülethez keletről csatlakozó pékműhely kéményének átalakításáról szól.⁷⁰ A Vízivárosban⁷¹ a legtöbb mester az északi részen: a Hattyú, Pacsirta, Kacsza, Horvát, Fazekas utcáktáján lakott. Saját tulajdonú házaikban rendezték be a műhelyt és az itt felépített kemencében sütötték ki a kenyereket, péksüteményeket. Úgy tűnik, hogy a vízivárosi pékek és mészárosok egyfajta parasztpolgár életet éltek, hiszen legtöbbjüknek háztulajdonán kívül borospincéje szőlője, hordói, prése, istállója, lovai, marhái és szántója vagy kaszá-lója is volt.⁷²

⁶⁵Bevilaqua 1931: 666–669; 767; 821.

⁶⁶Bevilaqua 1931: 835.

⁶⁷Jogkönyv 385–386. (145. cikkely)

⁶⁸Benda 2012: 19–23; Benda 2013: 12–21.

⁶⁹Végh 2006: 86.

⁷⁰Nagy 1971: 357–358. 4. kép.

⁷¹Nagy 1964: 193; 221. (No. 118.)

⁷²Holló 2008: 138–140.

A 19. században általában már csak három szakmával találkozunk: feketepék, fehérpék, kalácssütő.⁷³ Az egyre fejlettebb technikájú sütőkemencékkel felszerelt műhelyekben sült pékárukat a legtöbb esetben az utcáról megközelíthető boltban adták el. A műhely alapterülete és a kemencék száma összefüggött az alkalmazottak számával is. A bolthelyiségbe belépő vásárló a széles polcokon elhelyezett árukból választva az eladótól a pulton keresztül kapta meg amit kért. A sütőipar különös módon a gépipar fejlődésének köszönhetette fellendülését.⁷⁴ A gőzenergia hasznosítása, a hengerszékek és a síkszíták feltalálása, valamint a jó minőségű magyar búza exportpiacainak szélesedése miatt egyre több gőzmalom épült a városban. Az első kenyérgyárak a kisebb szállítási költségek miatt közvetlenül a gőzmalmok mellé települtek.⁷⁵ A dagasztógép, a gőzkemence és a kifli-sodró gép tovább könnyítette az egykor fárasztó munkát. Bár továbbra is működtek kisebb péküzemek, a tömegtermeléssel együtt ekkorra lényegében elkülönült egymástól a sütés és az árusítás. A kenyeret már csak szakboltokban vagy fűszerüzletekben lehetett megvásárolni. A céhek 1872-évi eltörlése után egy évvel később alakult meg a Budapesti Sütők Ipartársulata, majd 1906-ban a Budapesti Sütők Ipartestülete.

Főbb változások

Röviden összefoglalva a középkor óta történt változásokat, néhány főbb eltérés tapasztalható. Elsősorban, egyes korábban elkülönített épületek bekerültek a lakóházak közé, mint például a fűszerüzletek és a húsboltok. Amelyek eddig is lakóházak földszintjén helyezkedtek el, továbbra is ott találhatóak (textilbolt, patika, nagykereskedés). Az árucarnok szerepét átvevő közraktár-komplexumot – csak úgy mint a középkorban – fő közlekedési útvonal mellé, a Duna partjára építették meg. A modern vívmánynak gondolt áruházak elődjait tulajdonképpen megtaláljuk a középkorban is, míg az igazán archaikusnak számító piacokat a legújabb technikai találmányokkal szerelték fel a nagyobb kényelem miatt.

„Előremutató” tendenciát csak a boltok egyre nagyobb fokú specializációja mutat, amelynek egyik alapfeltétele a gyáripari termékek megjelenése. A 20. századra nagy többségében elvált a készítés helye és az eladás helye, azaz a műhely vagy gyár és a bolt. A vásárló már mindenhol bemehetett az üzletbe, sőt, le is ülhetett ott. A cégek helyett pedig megjelent a kirakat⁷⁶ ahol az áru saját látványával „adta el önmagát”. A díszes portálok, mintegy képkeretbe foglalt festmény – mutatták a kínálatot és építészetileg illeszkedtek az épülethez. A berendezések részben a jómód látszatát, részben a célszerűséget igyekeztek szolgálni. Sajnos mára mind országos szinten, mind Budapesten nagyon megfogyatkozott a védett boltberendezések száma.⁷⁷

⁷³Holló 2008: 132.

⁷⁴Dióspatonyi 2006: Malomipar és Sütő- és tésztaipar fejezetek

⁷⁵Források II. 195-196. (89. sz.).

⁷⁶S. Nagy 2007: 53-58.

⁷⁷A Forster Gyula Örökségvédelmi Központ Műtárgyfelügyeleti Irodája 13 üzlet (textilbolt, virágbolt), 21 vendéglátóhely (étterem, kávéház) és 22 patika egységes bútorzatát tartja számon.

IRODALOM

BÁCSKAI Vera

- 2006 A görög kereskedők szerepe a főváros polgárosodásában. *Budapesti Negyed* 54. 2006/4. 9–20.

BENDA Judit

- 2009–2010 A kereskedelem épületei a középkori Budán I. Kalmárboltok. *Budapest Régiségei* 42–43. 93–120.
- 2011 A piactól az árucarnokig. Kereskedelmi célra készült épületek a középkori Budán. *Történelmi Szemle* 53/2. 2001. 259–282.
- 2012 A kereskedelem épületei a középkori Budán II. Mészárszékek háza, zsemlyeszékek háza, árucarnok. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 37. 23–58.
- 2013 Malmok, pékek és kenyérszékek a későközépkori Budán *Tanulmányok Budapest Múltjából* 38. 7–30.
- 2014a Marhakereskedelem és mészárszékek a későközépkori Budán, Pesten, Óbudán. In: „Mesterségek a középkori és kora újkori Magyarországon” c. tanulmánykötet. Szerk: Benkő Elek, Kovács Gyöngyi, Mordovin Maxim, Orosz Krisztina. Budapest: MTA BTK Régészeti Intézet. (szerkesztés alatt)
- 2014 b Posztókereskedelem és posztósboltok a későközépkori Budán *Tanulmányok Budapest Múltjából* 40. (szerkesztés alatt)

BEVILAGIA Borsodi Béla

- 1931 *A budai és pesti mészáros céhek ládáinak okiratai 1270–1872. I–II.* Budapest: Akadémiai Kiadó

DIÓSPATONYI Ildikó

- 2006 *Az élelmiszeripar fejlődése a kiegyezéstől a 20. század elejéig.* <http://chemonet.hu/hun/food/iptort/iptort1.html>, MTA–KFKI

ENDREI Walter

- 1969 *Magyarországi textilmanufaktúrák a 18. században.* Budapest: Akadémiai Kiadó

FORRÁSOK I.

- 1971 *Források Budapest Múltjából I. Források Buda, Pest és Óbuda történetéhez 1686–1873.* Szerk.: Bácskai Vera, Budapest. Budapest Főváros Levéltára

FORRÁSOK II.

- 1971 *Források Budapest Múltjából II. Források Budapest történetéhez 1873–1919.* Szerk.: H. Kohut Mária, Budapest. Budapest Főváros Levéltára

GYÖMREI Sándor

- 1957 A kereskedelmi tőke kialakulása és szerepe Pest-Budán 1849-ig. *Tanulmányok Budapest Múltjából* XII. 197–278.

HIVATALI UTASÍTÁSOK

- 1974 A vásárbíró utasítása 1717. július 3. In: *Pest-budai hivatali utasítások a XVIII. században*, szerk: Bónis György, Budapest: Budapest Főváros Levéltára

HOLLÓ Szilvia Andrea

- 2008 Mészárosok és pékek a budai Vizivárosban. *Acta Papensia* 8. 2008/3–4. 115–148.

JOGKÖNYV

- 2001 *Buda város jogkönyve II.* Ford: Schmidt József, Szeged: Szegedi Középkortörténeti Könyvtár

JUHÁSZ Lajos

- 1940 A közraktár-kérdés Pesten a XIX. század közepén. *Tanulmányok Budapest Múltjából* VIII. 60–84.

KUBINYI András

- 1973 Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541-ig) In: *Budapest Története II.* Szerk: Gerevich László, Budapest: Budapest Főváros Tanácsa. 7–240.

L. NAGY Zsuzsa

- 1991 A műhely és a bolt a két háború közötti Magyarországon. In: *Polgárosodás Közép-Európában. Tanulmányok Hanák Péter 70. születésnapjára.* Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 8. szerk.: Somogyi Éva, Budapest: MTA Történettudományi Intézet. 121–128.

- NAGY Lajos
 1964 A Viziváros XVII. század végi topográfiája. *Tanulmányok Budapest Múltjából* XVI. 181–249.
 1971 Adatok a budai városháza építésének történetéhez. *Budapest Régiségei* XXII. 351–364.
 1975 Budapest története 1686 – 1790 ; 1790 – 1848. In. *Budapest Története III.* Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig. szerk: Kosáry Domonkos, Budapest: Akadémiai Kiadó 27–254; 257–516.
- NAGY Dezső
 1988 Egy születő nagyváros lakosságának foglalkozási megoszlása a pesti 1841/42. évi adólajstrom alapján. *Tanulmányok Budapest Múltjából* XXII. 513–537.
- NAGYBÁKAY Antal Zelmós
 1984 Egy anyag- és fűszerkereskedés orvosi és gyógyszerügyi vonatkozásai a XVIII. század végén. *Orvostörténeti Közlemények* 177–180.
- NÉKÁM Lajosné
 1971 *Régi magyar patikák.* Budapest: Corvina Kiadó
- S. NAGY Anikó
 2007 *Kereskedővilág. Szemelvények a magyar kereskedelem történetéből*
 Budapest: Mundus, Magyar Egyetemi Kiadó
- SZAKÁCS Margit
 1965 Pesti üzletek a századfordulón. *Folia Archaeologica* XVII. 271–284.
- SZILÁGYI István
 1986 *Régi boltok krónikája. A pest-budai kereskedelem történetéből.* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- VARGA Judit
 1999 Budapest élelmiszer-ellátása – vásárcsarnokok a századfordulón. *Tanulmányok Budapest Múltjából* 28. 87–101.
- VÉGH András
 2006 *Buda város középkori helyrajza I.* Monumenta Historica Budapestinensia 15. Budapest: Budapesti Történeti Múzeum
 2008 *Buda város középkori helyrajza II.* Monumenta Historica Budapestinensia 16. Budapest: Budapesti Történeti Múzeum
- VOIT Pál
 1939 Egy régi pesti patika. *Tanulmányok Budapest Múltjából* VII. 41–69.

1. kép – A Központi Vásárcsarnok (IX. Fővám tér 1–3.)

Fotó: Benda Judit

2. kép – A „Vasudvar” újjáépített belső udvara (V. Piarista utca 4.)

Fotó: Benda Judit

3. kép – A „Párizsi udvar” passzázsja (V. Ferenciek tere 10.)
Fotó: Benda Judit

4. kép – Az egykori Brammer textilüzlet (V. Petőfi Sándor utca 20.)
Fotó: Benda Judit

5. kép – Az egykori Irgalmasrendi patika (II. Frankel Leó út 17.)
Fotó: Benda Judit

Középkori elemek, termékek a HÍR-Hungarikum programban

Nyugat-európai előzmények és példák után, francia segítséggel a Földművelési Minisztérium (később Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium) 1998-ban beindította a Hagyományok–Ízek–Régiók c. programját. A munka gyakorlatilag azoknak a nagy és kisebb hírű élelmiszeripari termékeknek az összegyűjtését jelentette, amelyek egy speciális kritériumrendszernek megfeleltek. Így legalább 50 éves történeti múlttal rendelkeztek, folyamatosan szerepeltek a piacon, legalább egy kofa-kereskedő árusította, folyamatosan állították elő, regionálisan ismertek, hagyományos módon állítják ma is elő-termelik meg. A termék összegyűjtésénél, ismertetésénél fontos szempont volt a történetiség, a termék története, a leírása, a gyártási egyedi szakismerete, a készítés ismérvei, ki-vagy kik készítik pontos címmel, mekkora mennyiséget stb.

A HÍR program a francia, angol, német, olasz előképek után¹ speciális magyar termékek felkutatását jelentette először az EU-ba csatlakozni szándékozó egykori szocialista országok közül. A szigorú kritériumrendszernek végül is 305 önálló termék felelt meg. Ezek között sok nyersanyag, tájfajta, zöldség és gyümölcs található és kevesebb feldolgozott termék, ami egyértelműen mutatta a magyar mezőgazdaság-élelmiszeripar történeti fáziskülönbségét a nyugat-európai termékgyűjteményekhez képest. Ugyanakkor a magyar történelem jelenleg is nyersanyagban, tájfajtákban gazdagságát, a nyugati polgárisultabb élelmiszerfeldolgozás fejlettségével szemben.

A termékek leírása, összegyűjtése szisztematikusan történt a francia „öroterroár” (Euroterroirs-Európa Vidékei) módszer szerint, amit a francia Kulináris Művészetek Nemzeti Tanácsa tagjai² tanítottak meg a magyar HÍR program résztvevőinek.³

¹ Frannikumok, britannikumok, germanikumok, italikumok, österreichikumok....

² Francia élelmiszeripari és gazdaságtörténeti szakemberek.

³ A magyar HÍR program résztvevői agrár-élelmiszeripari mérnökök, mint termékleírók és néprajzos, múzeológus, történész szakemberek voltak, akik felkutatták a termékek egyedi történetét a kezdetektől napjainkig. A Tudományos Bizottság elnöke Csoma Zsigmond DSc, a Károli Gáspár Református Egyetem Gazdaság- és Művelődéstörténeti Tanszékének vezetője, a Magyar Mezőgazdasági Múzeum főtanácsosa volt, aki egyben a HÍR-program Történeti Szakbizottságának vezetését is ellátta. Az Ő irányításával döntötték el melyik termék maradhat a gyűjteményben a nagyszámú bejelentett, de gyakorlatilag azonos termék közül, még ha más néven is szerepeltek az eltérő régióként is. A szakmai-ágazati vezetők, szerkesztők Dr. Cserhalmi Zsuzsanna, Dr. Némethyné Uzoni Hanna, Dr. Sipos Béla Zoltán, Dr. Szabó Erzsébet. A HÍR Titkárság tagjai: Farnadi Éva, felelős szerkesztő, és Lovig Tímea volt. A 2004–2005-ben lebonyolított Erdélyi HÍR gyűjtés eredménye 105 élelmiszeripari termék volt. A munkában részt vett az eredeti HÍR-program szakemberein kívül Baltás Zsuzsanna és Mészáros Márta, valamint az erdélyi szakmai szerkesztők: Haszmann Orsolya, Gazda Klára, Garda Dezső irányításával számos erdélyi szakember, történész, múzeológus, néprajzos, élelmiszeripari szakember.

Abból a felismerésből adódóan, hogy az étel- és ital-fogyasztási szokásoknak van kulturális vetülete és a hagyományok erősítik a nemzeti identitástudatot, a program koncepciójának a lényege, hogy a hagyományos és tájjellegű étel- és italtermékeket a nemzeti kulturális örökség részének tekinti.

A gyűjtemény a középkortól kialakuló specialisták, növényfajokra szakosodott agrártájak történetére ad bepillantást. Középkori eredetű terméknek tekinthetjük pl. a Gohér szőlőfajtát, a batul almafajtát, a magyar szürke marhát, a racka juhokat, a nagymarosi gesztenyét, a kendermagos tyúkot, a fodrostollú magyar ludat, a cigáját vagy a besztercei szilvát.⁴ Természetesen az agrártermékek nagyobb száma a 18–19. században alakult ki, részben a polgárosodást kísérő jelenségként. Ma azonban együtt élünk a különböző korszakok, időszakok termékeivel, amelyek színesítik nem csak történeti származásuk, eredetük szerint a piaci választékot. Nem egy közülük majd a Hungarikum törvény értelmében a helyi és az országos szakmai értéktárt fogja gazdagítani. Mi most Kiskunfélegyházán a helyi értéktárat létrehozva és múzeumi kiállításon bemutatva nem csak szemléltettük a Hungarikum törvényt és a hierarchikusan felépülő értéktárakat, hanem a helyi különböző értékek (köztük az agrárium értékeit is) gyűjtésébe kezdtünk. Ezekkel is gyarapítva a múzeumi közgyűjteményt és műtárgyi dokumentációt.⁵ A következő középkori agrártermékek találhatók a HÍR-programban:⁶

Gohér szőlőfajta⁷

A termék neve: Budai csemegeszőlő-fajták (*Vitis vinifera* L.), Csiri-csuri, Gohér

Más elnevezés: Csemegeszőlő, asztali szőlő

Változatok:

A „Gohér” név egy fajtacsoportot jelent, melynek tagjai: Fehér gohér, Piros gohér, Változó gohér számos társnévvel. A Csiri-csuri változatai: Csikószőlő, Siri-suri, Csiri-szőlő, Admirable de Courtiller, Chasselas Courtiller

Régió:

Gohér: Elsősorban Közép-Magyarország, de fellelhető még Észak-Magyarország, Dél-Dunántúl, Közép-Dunántúl régiókban is. Csiri-csuri: Közép-Magyarország és Dél-Alföld

Ágazat: Termesztett, gyűjtögetett és feldolgozott gyümölcs

Típus: Bogyósgyümölcs

Általános besorolás: Szőlő

Különleges, egyedi jellemzők:

A Gohér valószínű magyar eredetű, a legkorábban érő szőlők egyike. A Csiri-csuri különlegesen finom ízű, rózsaszínű bogyókkal telt fürtje szép küllemű, jól szállítható és októbertől egészen márciusig tárolható.

⁴ Csoma 2001. 17.

⁵ A kiállítás a Hungarikum törvényről 2014. május 24-én nyílt meg a Kiskun Múzeumban, Kiskunfélegyházán, megnyitotta Lezsák Sándor országgyűlési képviselő, a Parlament alelnöke. A kiállítást kurátora Mészáros Márta múzeumigazgató volt.

⁶ Kissé átdolgozva és szerkesztve teszem közzé a ma is termesztett, tenyésztett középkori HIR-programos termékek leírásait.

⁷ Ágazati, szakmai leírója Hajdú Edit, történeti leírója Csoma Zsigmond volt.

1. Leírás

A két fajta egymást kiegészíti érési időben, fűrtformában és termesztetőségben. Mindkét fajta tőkéje erős növekedésű, lugas szőlőnek is alkalmas. Dekoratív lombszerkezetük és csipkés illetve fűrészes leveleik miatt a szőlőskertek díszei. Az év időjárásától függően május végétől június végéig virágoznak. A Csiri-csuri virágai hímnősek, míg a Gohér nővirágú, ezért rosszul termékenyül. Emiatt érdemes az ültetvényébe jól porzó fajtákat is ültetni, melyek pollenjei a virágzáskor segíthetik a termékenyülést. A Csiri-csuri fűrtje középnagy (170 g), közepesen tömött, bogyói középnagyok (3,1 g), megnyúlt gömbölyűek, színük sárgászöld halvány rózsaszín árnyalattal, héjuk hamvas, húruk ropogós, ízük finom. A Fehér gohér fűrtje középnagy (180 g), hengeres, laza, bogyói középnagyok (2,8 g), megnyúltak, sárgásfehérek, húruk ropogós, ízük fűszeres. A két fajta azért is értékes, mert jól bírják a téli fagyokat, így termésbiztonságuk is jó. A Fehér gohér augusztus végétől már fogyasztható, míg a Csiri-csuri október első felében érik.

2. Története

A Gohér, egyike a legrégebben termesztett, magyar eredetű szőlőfajta. A Kárpát-medence kedvező ökológiai adottságai, és különösen a budai-dunántúli-balatoni régió gazdasági-kulturális hagyományai az ókortól kezdve számos, később már magyarnak vélt fajta kialakulásához hozzájárulhattak. Facsar Géza nagyjelentőségű régészeti szőlőmag meghatározása alapján ismert, hogy a 13. században Budán nagy valószínűséggel már a Gohér, Furmint, Fehérszlanka, Vékonyhájú, Betyárszőlő, Fügér, Mézes, Lisztes, Balafánt, Dinka, Berkenyelevelű, Szagos bajnár, Rózsaszőlő típusú szőlőfajtákat termesztették. Ezek magjai a polgárváros házainak kútjaiból, személgödreiből kerültek elő.

Nagyhirű és jellegzetes fajtacsoport volt a Gohér. Gombóc Zoltán szláv eredetű szónak tartotta, Bárczi Géza a francia-vallon betelepülőkkel hozza kapcsolatba a Gohér szőlőnevet. Rapaics egy 1454-es oklevél vineam suam Cserszőlő adatát a Gohérra vonatkoztatta. Molnár István a Gohér később érő alakjának tartotta a Balaton melletti Cserszőlőt és Cserbajort, amit Calepinus Bajor szőlőnek nevezett. Mollay Károly is a Gohér később érő, savanyú változatának tartja a Bajort. Savanykás, silány borát a középkorban az ispotályok, zárándokszállások lakóinak adták. A középkori bajor borok is savanyúak voltak. Az első Gohér fajtanév említése Magyarországon Balassa Iván szerint 1570-ből, a Magyar Történeti-Etimológiai Szótár szerint 1590-ből ismert.

1700-ban már, mint korai és ízes fajtát, előkelőknek is ajánlották: „...Minden esztendőben fog tartozni a város Birája kétszer fel küldeni az urak számára szőlőt: egyszer megért Gohért, máskor pedig mikor az Urak fogják kívánni a szüretre...”

A fajta nevével 1798-ban Szirmay Antal Tokaj-hegyaljai leírásában is lehet találkozni, mert Tokaj-hegyalján is elterjedt fajta volt, de meg lehetett találni a Balaton és Tokaj mellett a Duna-Tisza közti homoki szőlőkben, valamint a Mecsek aljában is. Főleg Magyarországon és a Kárpát-medencében terjedt el. A 19. századi vásárok és kiállítások korai csemegeszőlő fajtájaként gyakran szerepelt a be-

mutatókon. A magyarországi csemegeeszőlő körzetek egyik fő fajtája volt, híre a 19. század végén Prágáig, Bécsig és Berlinig is eljutott.

Ma már nem szerepel a Nemzeti fajtalistán, csak kiskertekben és fajtagyűteményekben található (Budán, Tarcalon, Tolcsván, Pécssett, Kecskemét-Katona-telepen). Az utóbbi években Tokajhegyalján mint "hungaricum"-ot újra elkezdték szaporítani és telepíteni.

3. Felhasználás

A Budai csemegeeszőlők elsősorban friss gyümölcsként használatosak. Mivel jól szállítható a fürtjük, így a termőhelyek közelében, de attól távolabbi helyeken is jól értékesíthetők. A Csiri-csuri fajtát téli tárolásra is kitűnően lehet használni. Fürtjeit vesszővel együtt szüretelve és azzal felaggatva sokáig tárolhatók hűvös kamrában vagy száraz pincében.

A bogyók nem rothadnak, megtartják szép színüket és hamvasságukat, valamint húruk ropogós konzisztenciáját. A Fehér gohér friss fogyasztás mellett alkalmas borkészítésre is. Ezek a fajták a szőlőnemesítők kedvelt génforrásai is a keresztezéses fajtanemesítésben.

4. Szakmai fogások

Ha ezeket a fajtákat étkezési szőlőnek termesztik, akkor a tőkén lévő vesszőket tavasszal rövid csapra (2–3 rügyre) kell metszeni, mert akkor nagyobb, szebb fürtök és bogyók fejlődnek. Mivel a Fehér gohér nővirágú fajta, rosszul termékenyül, ezért vele azonos időben virágzó, de jól porzó fajtával ajánlatos vegyesen ültetni.

5. Gazdaság

A Budai csemegeeszőlőket ma már több helyen termesztik, de főleg házikertekben. Területük kb. 560 ha-t tesz ki. Évente kb. 10–20 t/ha átlagtermést adnak. A Csiri-csurit több helyen (kb. 75 család), a Fehér gohért kevesebb helyen (kb. 25 család), de nagyobb felületű ültetvényben termesztik. Termésüket szeptember elején és október elején már technológiai érettségük stádiumában értékesítik, főleg nagy városaink piacain.

6. Címek

Bacsó András 3934 Tolcsva, "Oremus Kft."

Szabó Lajos 3815 Tarcál, Könyves Kálmán u. 47.

FVM Szőlészeti és Borászati Kutató Intézet, 7634 Pécs, Pázmány Péter ut 4.

Állampusztai Célgazdaság 6327 Solt, Meleghegy

dr. Luntz Ottokár 2040 Budaörs, Budapesti út 44.

FVM Szőlészeti és Borászati Kutató Intézet 6001 Kecskemét, Pf.: 25. Úrihegy 5/A

7. Bibliográfia

- Csepregi Pál – Zilai János: 1973. Szőlőfajtáink Mezőgazdasági Kiadó. Budapest. (271) 150.
- Csepregi Pál – Zilai János: 1976. Szőlőfajtáink. Mezőgazdasági Kiadó. Budapest.
- Csepregi Pál – Zilai János: 1988. Szőlőfajta-ismeret és -használat Mezőgazdasági Kiadó. Budapest. (508) 339–340.
- Csoma Zsigmond 1996. Kertészeti és szőlészeti-borászati vásárok és kiállítások
- Magyarországon (19–20. sz.) In: Az országos mezőgazdasági kiállítások és vásárok története 1881-1990. Mezőgazdasági Múzeum. Budapest
- Csoma Zsigmond 1998. Falusi környezet-nagyvárosi ellátás. Centrál-Európa Alapítvány. 1998. Budapest
- Feyér Piroska: 1970. Szőlő- és borgazdaságunk történetének alapjai Akadémiai Kiadó. Budapest. (407) 141–142.
- Harsányi József – Mády Rezsőné: 1999. Szőlő- és gyümölcsfajták leíró jegyzéke
- OMMI. Budapest. (147) 15–20.
- Hegedűs Ábel – Kozma Pál – Németh Márton: 1966. A szőlő. Akadémiai Kiadó. Budapest. (325) 240–241.
- Kozma Pál: 1961. A csemegeszőlő. Mezőgazdasági Kiadó. Budapest. (453) 29; 156; 363–364.
- Rácz János. 1997. Kétszáz magyar szőlőnév Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest. (143) 48.

Batul almafajta⁸

A termék neve: Batul alma (*Malus domestica* Borkh.)

Más elnevezés: Narancs alma, Üveg alma

Változatok: Piros Batul, Mosolygó Batul

Régió: Észak-Alföld, Dél-Alföld, Erdély

Ágazat: Termesztett, gyűjtögetett és feldolgozott gyümölcs

Típus: Almatermésűek

Általános besorolás: Alma

Különleges, egyedi jellemzők:

Szabályos gömb alakú, fényes zöldessárga gyümölcse, igen szép. Koronája sűrű, gömb alakú. Levelei kerek, fénylők, sötétzöldek. A gyümölcs jellegzetesen kicsi, kelyhe zárt, kocsánya rövid.

⁸ Ágazati leíró: Szabó Tibor, a történeti leíró: Csoma Zsigmond

1. Leírás

Az Erdélyből származó fajta hazánkban főleg a folyók melletti területeken terjedt el. Gyümölcse október első napjaiban szüretelhető, novembertől márciusig fogyasztható. Főleg száraz, meleg őszön hullásra hajlamos, szinte leömlik a fáról. A kicsi, kb. 100 g súlyú termés csaknem teljesen szabályos gömb alakú. Héja sima, fényes, kissé viaszos, kellemes tapintású, a napos oldalán halványpiros fedőszínnel borított. Pontozata ritka, mogyoróbarna színű, szembetűnő. Húsa kemény, gyengéden roppanó, bőlevű, édesen savanykás, jellegzetesen üde ízű. A gyümölcs érzékeny a nyomásra. Hűvös helyen jól tárolható. Hűtőházban a korán szedett alma foltosodik.

A fa koronája igen szép, sűrű, gömb alakú, gyorsan növvő, erőteljes, edzett. Levelei középnyagok, kerek, fénylő sötétzöldek, jellegzetesek. A termőrészek főleg a fa külső részén alakulnak ki. Viszonylag későn fordul termőre, bőven, de szakaszosan terem. Varasodásra érzékeny, ezért nedves környezetben fokozott növényvédelmet igényel. Csak a hűvösebb, csapadékosabb területeken és a termékeny talajokon érzi jól magát. (Szatmár-Bereg, Csongrád, Békés.) Jól tűri a virágzáskori fagyokat.

2. Története

Nagyon régi, ismert, elterjedt kelet-magyarországi almafajta. Valószínűleg a Maros folyó mentén keletkezett magról és erről a területről terjedt el. A legszebb és a legjobb Batul alma a Maros középső szakasza menti enyhe dombos lejtőkön termett. Kiváló piacos almaként szerzett hírt Európa-szerte. Neve a Batur apátsággal hozható kapcsolatba, amely 1003–1172 között Biharban, a solymosi vár szomszédságában állt, és a kolostor saját ellátására gyümölcsöskerttel rendelkezett. Valószínű innen terjedt el, mint számos ősi fajta, amelyek elterjedésének központja egy-egy középkori kolostor lehetett. Állítólag a *pátul* (románul a boglya, ágy vagy kalangya feneke értelmű) szóra is visszavezethető. Ez a szómagyarázat egyben az eltartására is utal, ugyanis széna között ősszel (novemberben) eltárolva, tavaszra (március) megérve, utóérésen átesve megsárgultan árusították nagymértékben. Magyarországról került fajtaazonosításra a híres pomológusokhoz, Eduard Lucashoz Hohenrimbe, illetve Brüsszelbe De Jonghe-hoz. A Batul almát a francia pomológia is leírásra méltatta. A Jonatán elterjedése előtt uralkodó fajta volt. Szatmárban *Páris* almának nevezték a Batult.

Nagy mennyiségbe a Maroson és a Tiszán keresztül az ország középső területeire is eljutott a Batul alma. A 20. század elejéig a gyümölcsök szállításában a tutajozásnak óriási szerepe volt az ország magasabban fekvő helyeiről az ország középső részére szállításában. A tutajozás azért játszott nagy szerepet, mert a folyók az eltérő térszínű és gazdálkodási nagytájakat kötötték egymással össze, másrészt a tutaj anyagát, a rönkfát is el lehetett adni azokon a helyeken, ahol a zöltség és gyümölcs is kelendő volt. A Maros az ország keleti és déli részét kötötte össze, ahonnan a Tiszán felfelé Szatmárig lehetett közlekedni. A gyümölcstutajozás így nagy területeket vont be a gazdasági vérkeringésbe. Sőt tutajos és dereglyés munkára specializálódott falvak-közösségek foglalkoztak a Batulszállítás nem könnyű és nem is mindig veszélytelen feladataival.

A 19. század végi és a 20. század eleji gyümölcskiállításokon már a fajtaváltás eredményeként ugyan megemlítették a kiállított ősi fajtát, a Batult, de már az újabb nyugat-európai, elsősorban francia, német, belga gyümölcsfajták jelentek meg, és nagyobb mértékű termesztésük is elkezdődött.

A fajtát az 1960–70-es években még üzemi szinten telepítették, az üzemi gyümölcsösök akkoriban 4%-át a Batul tette ki, a közszaporítás 2%-át.

A Batul fajta ma már háttérbe szorult, de a piacon, mint régi, különleges ízű fajtát a kofáknál, a kiskertek őstermelőinél Kelet-Magyarországon még kapható.

3. Felhasználás: Friss fogyasztású kiváló étkezési alma.

4. Szakmai fogások: Amikor a gyümölcs zöld alapszíne kezd szalmasárgába átváltani, le kell szedni, különben „leömlik” a fáról. Ritkító metszéssel elérhetjük, hogy a nap jobban besüssön a koronába. A vesszők visszavágását kezelni kell, mert ekkor még sűrűbb lesz a korona.

5. Gazdaság: Ma már csak házikertekben található. Termesztésével kb. 300–500 termelő foglalkozik, a termés mennyisége 5–10 tonna, mely a piacokon kerül értékesítésre. Nem védett fajta.

6. Címek

Alma Terméktanács 4244 Újfehértó, Vadastag 2.

Zöldség-Gyümölcs Terméktanács 1118 Budapest, Villányi út 35–43.

Almatermesztők Szövetsége 4244 Újfehértó, Vadastag 2.

7. Bibliográfia

- Bereczki M. (1887): Gyümölcsészeti vázlatok II. kötet. Gyulai István nyomda, Arad 295–296.
- Csoma Zsigmond 1991. Kertészeti terményvásárok, mint a 19. sz.-i nagytáji munkamegosztás eredményei. In: Mezőgazdasági Múzeum Közleményei. 1990–1991. 381–408. Bp.
- Csoma Zsigmond 1996. Kertészeti és szőlészeti-borászati vásárok és kiállítások Magyarországon (19–20. sz.) In: Az országos mezőgazdasági kiállítások és vásárok története 1881–1990. Bp. Mezőgazdasági Múzeum.
- Csoma Zsigmond 1998. Falusi környezet-nagyvárosi ellátás. 1998. Bp. Centrál-Európa Alapítvány.
- G. Tóth M. (1997): Alma In: G. Tóth M. (szerk.): Gyümölcsészet.
- Primom Vállalkozásélénkítő Alapítvány Nyíregyháza, 82.
- Nagy-Tóth F. (1998): Régi erdélyi almák. Erdélyi Múzeum Egyesület Kolozsvár, 39–40.
- Rayman J.–Szabó Á. (1966): Gyümölcsstermesztés. Mezőgazdasági Kiadó Bp. 189–190.
- Rapaics Raymund 1940. A magyar gyümölcs. Budapest. Királyi Magyar Természettudományi Társulat
- Szakátsy Gy.–Fenyves P. (1959): A téli alma termesztése. Mezőgazdasági Kiadó Bp. 50.

Magyar szürke szarvasmarha⁹

A termék neve: Magyar szürke szarvasmarha

Más elnevezés: Magyar marha, szürkemarha

Régió: Észak-, Dél-Alföld, Észak-Dunántúl

Ágazat: Húsok, szárnyasok, tojás

Általános besorolás: primitív, igás, tejelő, uradalmi

Különleges, egyedi jellemzők: Szürke színű, jellegzetesen mindkét nemben hosszú szarvat viselő állat

1. Leírás

A kifejlett állatok súlya teheneknél 500–550 kg, bikáknál 700–900 kg. Marmagassága 140–160 cm. Színe az ezüstszürkétől a sötét daruszinűig terjedő színárnyalatokban fordul elő. A bika színe változatosabb. A törzs elülső része általában sötétebb. A bikák okulája hozzátartozik a fajtajelleghez. A fedőszőr nyáron rövid, télen hosszú és tömött. A bőr jól pigmentált palaszürke színű. A természetes testnyílások környéke sötétszürke, a combok között, a herén, a tőgyön és a fülben a bőr rózsaszín. A hereborék alsó harmada mindig fekete.

A száj közvetlen szegélye világos lehet (rigószáj), az orr mindig fekete. A szájpadlás pigmentáltsága változó, kívánatos a palaszürke szín. A borjak színe a kortól függően változik, születéskor pirók színűek (sötét, világos, és ennek átmenetei), később szürkülni kezd, majd 4–6 hónapos korban teljesen szürke lesz. A homlok és a válltáj környékén rőt színű szőr előfordulhat. A szarv töve piszkos fehér, a közepe fehér a szarvhegy – változóan lehúzódva – fekete. A szarv teljes kialakulását kb. négy éves korban éri el. A szarvalakulások sokfélék lehetnek, keresztmetszete mindig kör. Izomzata szívós, de nem nagy tömegű. Testarányára az erőteljesebb elülső és a gyengébb hátulsó rész jellemző. A nyak hosszú, izomszegény, a járomél erős. A lebernyeg (különösen a bikákon) fejlett. A váll és a mar feszes, erős, izmos. A hát izomzata szívós de kis tömegű, a kiemelkedő farbúb miatt alacsonynak tűnik. Az ágyék gyengén izmolt. A far többnyire egyenes, elég hosszú, hátrafelé keskenyedő, felső vonala ritkán tetszetős (cifra far). A farok hosszú, csánk alá érő, fekete farokbojttal. A has terjedelmes. A mellkas nem elég dongás, de mély és hosszú. A tőgy kis terjedelmű, erősen szőrözött ún. gulyatőgy. A lábvégek szaranyaga rendkívül ellenállóak, mindig sötétszürkék. Szabálytalan lábállás elég gyakori, különösen hátul (kardosság, gacsosság).

2. Története

A magyar nemzetgazdaságnak a későközépkor óta a legjelentősebb exportcikke a hús kivitelén belül a szürke magyar marha volt, amelyet saját lábán hajtottak ki Dél-és Nyugat-Európa vásáraitra.

A szürke magyar marhafajta eredete a történelem kódéba vész, egyesek már a honfoglaló magyarok ősi fajtájának vélték, azonban a történeti, néprajzi,

⁹ Ágazati leíró: Koppány Gábor, történeti leíró: Csoma Zsigmond

archaeozoológiai vizsgálatok bebizonyították, hogy a szürke magyar marhával csak a 15–16. századtól lehet számolni, ekkor tűnik fel az első történeti említése is. A 14–15. század előtt, amikortól a tudatos állattenyésztés Magyarországon megindult, egy kisebb testű, rövid fejű, rövid szarvcsapú *Bos europaeus brachycelos* Adametz fajta ismert, bár már a régészeti csontanyag vizsgálata szerint megjelent egy ettől eltérő nagyobb testű, csontozatú fajta is (*Bos primigenius frontosus*). A korabeli Magyarországon a marhahúsfogyasztás vezetett az elfogyasztott húsféleségek között. Részben ennek is köszönhető, hogy a középkort megelő ősi vadmarhák közül a 16. század elején az őstulok, a bölények pedig a 19. század első évtizedeiben pusztultak ki. A kora középkori törpemarha és az őstulok keresztezéséből viszont létrejöhetett az állattenyésztés és az archaeozoológiai kutatások szerint a szürke magyar marha. A 11. század végétől következhetett be az őstulok betörése és domesztikációja a magyar királyság területén.

Az első hiteles és áttekinthető képet Herberstein Zsigmond, I. Ferdinánd király diplomatája adta meg a három részre szakadó Magyarország állattenyésztéséről. Említette, hogy nagy számban hajtottak már akkor marhákat Morvaországba, Ausztriába, Velencébe, Stájerországba majd Augsburgba, Regensburgba, Ulmba, Münchenbe, Strassburgba. Mint írta: „...megfigyeltem, hogy egyedül a Bécs felé vezető úton át nyolcvanezer marhát tereltek német földre...”. A magyar marhák legnagyobb piaca Nyugat- és Dél-Nyugat Európa volt. 1404-ben már német kereskedők Budáról Nürnbergbe marhát hajtottak. Ennek a nagymértékű húsexportnak az emlékét hirdette a nürnbergi vágóhídon, a Fleischhaus oromfalát díszítő monumentális szobor a magyar szürkemarháról. Az állatkereskedelemben a magyar főurak is beszálltak óriási nyereségre szert téve. Az előre törő törökök ezt a nagymértékű állami szintű állat-marhakereskedelmet zilálták szét, ezért írta Bécs városa I. Ferdinándnak: *“Ha Bécs városa elesik a magyar szarvasmarha-kereskedelemtől, éppen olyan jelentéktelen városkává süllyed, mint a többi határszéli város...”*. A 16–18. századi háborús időszak, a nagy húsigény a tenyésztésnek ugyan nem kedvezett, de az állatokat nagy számban keresték a hadsereg élelmezésére. Ebben az időszakban Magyarországon a marha jelentette a legjobb tőkebefektetést, a főúri családok is marhacsordákba fektették vagyonuk nagy részét. Az a kedveskedő megszólítás, hogy drága barmom, jószágom is erre vezethető vissza, nem véletlen, hogy Balassi Bálint a nagy magyar reneszánsz költő és a női nem kedvelője is így szólított meg becsült kedvesét.

A félig vad, extenzív körülmények között, istálló és takarmány nélkül, a szabad ég alatt, legeltetett állatok jól viselték az időjárási nehézségeket, változásokat. Ellenálló, edzett vérvonalak alakultak ki, a természetes tartási-tenyésztési körülmények között. Európa kedvelt húsmarhái lettek a Magyarországról kihajtott, edzett marhák, amiket a hajtók, a szabad pusztai élethez szokott, vad pásztorok, a katonáskodással is foglalkozó hajdúk, rideg gulyások kísérték a tőzsérek, a gazdag polgári rendű kereskedők megrendelésére. A hosszú hajtóút viszontagságai és a nagyértékű állatok őrzése miatt az állatokat kísérők fegyverrel felszerelkeztek, hogy az útszéli martalócoktól, esetleg katonaságtól és a portyázó töröktől is megvédhessék a csordát. Így ők jól beváltak, mint semmitől sem féltő katonák a 17. századtól, amikor a marhahajtás átmenetileg csökkent. Nem véletlen, hogy a spanyol királyi testőrséget is 1710 körül hajdúkból szervezték meg, III. Károly és

VI. Károly spanyol trónöröklési harcainak idején. A történetileg kialakult marhahajtó utak mentén delelő és itató helyek voltak, ahol az állatokat pihentették. Ezek általában fizetett helyek, állomások voltak, ahol erőt gyűjthettek az elhajtott állatok. Egy magyar népdal is megörökítette a nyugat felé hajtás pihenőhelyeit Győr közelében:

„Szélről legeljetelek, fának ne menjetelek,
mert ha fának nekimentek, fejetekeket beveritek

Szili kút, Szanyi kút, szentandrászi sobrikút” – vagyis az itató

kutak helyét adta meg a népdal.

A levegőn, friss fűvet fogyasztó szarvasmarha húsa erős rostozatú, markáns ízű, a sertéshez viszonyítva alacsony zsírtartalmú volt. A borjú finom rostjai könnyen emészthetőek voltak, zsírtartalma 4,5 g százalék körüli volt a pusztákon tartott állatoknál. A nyáron sült ökör mind a királyi, mind a köznapi népi étkezések, katonai táborok leggyakoribb húsétele volt. Bebek György szakácsa, Mihály mester így mesélte el Pirinyi Gábor mennyegzőjéről az ökörsütést, a 17. században: „...sütött vala egy ökröt, azmely ökörbe csinált vala egy öreg kövér juhót, az kövér juhban egy gyermekded borjút, az borjúbán egy kövér kappant. Mikor immár az ökör megsült, az kappant kivötte, a meglátta ha megsült, tehát az ökör is megsült.”

1842. június 3-án a Magyar Gazdasági Egyesület állattenyésztési szakosztálya már megállapította, hogy a szürke magyar marhát fel kell váltani. A célt is megszabta: „...sajnos kénytelen a szakosztály megvallani, hogy a marha Hazánkban nemcsak minőségre aljasodott, hanem számra is csökkent... hogy hazai általános viszonyaink változásával ...a marhafajnak is kell változnia, s a sudár magas termetű és csontos állatok nyomába könnyen húsosodó és bőven tejelő marhának kell lépni...”

A szürke magyar marha a 19. század második felében, az uradalmi tejtermelés növekedése és a nyugat-európai intenzív tartású marhafajták behozatal miatt fokozatosan kezdett háttérbe szorulni. Jól mutatják ezt a 19. század végi kiállítások és vásárok is. Az 1896. évi ezredévi kiállításon a magyar szürke 36,3%-a, a magyar erdélyi szürke pedig 5,9%-a volt a kiállított, bemutatott állatmennyiségnek. A kiállított szarvasmarhák közül a legalacsonyabb tejtermelési értéket adták, a magyar alföldi szürke 600–800 litert, a magyar erdélyi szürke pedig 1100–1200 litert, amikor a szimentáli 2478, a bonyhádi tájfajta pedig 2254 litert.

A fajtaváltás befejeződött a 20. század első harmadára. Ma már csak a nagyobb pusztákon (Hortobágy, Kiskunság, Kisoroszi stb.), mint fajtafenntartás, géntartalék céljából tenyésztik. Napjainkban reneszánszát éli a szürke magyar marha egészséges termékek készítése és így a tenyésztése is ismét reflektorfénybe került.

3. Felhasználás

A génmegőrzésen túl húsát speciális, delikát, hungarikum termékek, mint pl. száلامي, valamint bébiételek gyártásához használják.

4. Szakmai fogások

A magyar szürke szarvasmarha tenyésztése, tartása, takarmányozása, hizlalása a fajta biológiai adottságaiból adódóan speciálisnak mondható. A fajta alapvetően közepesen későn érő, így a tenyésztésbevitel 2 1/2, három éves korban történik. A fedeztetés mindig természetsszerű, tehát a bikahasználat – előírt módon – kötelező, mesterséges termékenyítés csak külön engedéllyel lehetséges. Egy bikára 30–40 tehenet lehet beosztani. A hagyományos fedeztetési időszak április 1-jétől június 30-ig. A fajta tulajdonsága a jó termékenyülő képesség, a jó vemhesülés és a segítség nélküli ellés lefolyása. A borjúnevelő képesség egészen kiváló. A választási időszak október, november. A választási súly átlagban 200–220 kg. A tartásmód és a takarmányozás legelésre alapozott, kiegészítő takarmányozást csak a felkészítési időszakban – fedeztetés előtt – és főleg a bikáknál alkalmaznak, abrakkiegészítés formájában. A téli ellátás széna és egyéb melléktermékek (pl. kukoricaszár) etetésével történik. A húselőállítás klasszikus módja a tinóztatás. Ez a választás utáni herélést követően két éven át – harmadfűves korban – legeltetve, a harmadik év őszén értékesíthető végterméket ad viszonylag nagy tömegű hússal.

5. Gazdaság

A jelenlegi tehenlétszám 3000. A várható választott szaporulatból a vágóállatként értékesíthető borjú mintegy 1300–1500 egyed, ennek árúként való megjelenése a választást követően október, november. Ez az árumennyiség az ország területén szórطان elhelyezkedő tenyészetekből kerül ki. A tenyészűsző eladások a késő őszi, ill. kora tavaszi időszakra tehető, a tenyészbika értékesítések a novemberi bikavásárokon – minősítés után – történnek.

A fajtafenntartó az Országos Mezőgazdasági Minősítő Intézet, elismert tenyésztő szervezet a Magyar Szürke Szarvasmarhát Tenyésztők Egyesülete melynek taglétszáma 72. A tagok száma, így a tehenlétszám évről évre növekvő tendenciát mutat.

6. Címek

Országos Mezőgazdasági Minősítő Intézet, 1024. Budapest, Keleti Károly u. 24.
Magyar Szürke Szarvasmarhát Tenyésztők Egyesülete, 1051 Budapest, Arany János u.10.

7. Irodalomjegyzék

- Bodó-Koppány-Gera: A Magyar Szürke Szarvasmarha (MSZTE szakmai kiadvány 1994.)
- OMMI tenyésztési program, 2000.
- MSZTE tenyésztési szabályzat 1999.
- Hankó Béla: A magyar háziállatok története. 1954
- Gaál László: A magyar állattenyésztés múltja. 1966
- Állattenyésztési és vásári naptár. 1940.

- Bocsor Géza: 1960. A magyar tarka marha. Budapest. Akadémiai Kiadó.
- Kecskés Sándor: 1996. A szarvasmarha-kiállítások. 115–135. In: Az országos mezőgazdasági kiállítások és vásárok története 1881–1990. Budapest. Főszerk: Gunst Péter. Agroiinform Kiadó.
- Matolcsy János: 1968. A szarvasmarha testnagyságának változásai a történelmi korszakokban Magyarország területén. In: Agrártörténeti Szemle 1968. 1–38. Bp. Akadémiai Kiadó.
- Matolcsy János: 1975. A háziállatok eredete. 1975. Bp. Mezőgazdasági Kiadó.
- Matolcsy János: 1982. Állattartás őseink korában. 1982. Bp. Mezőgazdasági Kiadó.
- Magyar Néprajzi Lexikon. 1977. Bp. Akadémiai Kiadó.

Racka¹⁰

A termék neve: Hortobágyi (magyar) racka

Más elnevezés: pödröttszarvú juh, rakaca

Változatok: Fehér, fekete

Régió: Észak-, Dél-Alföld

Ágazat: Húsok, szárnyasok, tojás

Általános besorolás: Juhfélék

Különleges, egyedi jellemzők: pödrött szarv mindkét nemben

1. Leírás

Az anyák súlya 35–45 kg, a kosok súlya 55–75 kg. A marmagasság az anyáknál 60–70 cm, a kosoknál 65–75 cm. A fej a törzshöz viszonyítva közepes nagyságú, száraz, az arci rész elkeskenyedő. Az arcél egyenes, a kosoknál enyhén domború. A fülkagylók közepes nagyságúak, a szarvak dugóhúzószerűen pödröttek, „V” alakban felfelé állóak. A szarvak tengelye a kosoknál 90–120, az anyáknál 60–90 fokos szöget zárnak be. A szarvak hossza az anyáknál 30 cm, a kosoknál 50 cm átlagosan. A csavarulatszám az anyáknál 2,5–3,5, a kosoknál 3,5–4,5. A szemek közepes nagyságúak, élénkek, barnák. A nyak közepesen izmolt, a hát éles és keskeny, a mellkas mély, a far enyhén lejtős, közepes szélességű. A has a kosoknál hengeres, az anyáknál terjedelmesebb. A tőgy jól fejlett és csupasz. A lábak vékonyak, az inak acélosak, a csontozat erőteljes. A bőr rugalmas, a bunda tincses szerkezetű, csak a nyakat és a törzset fedi, a fej és a lábak rövid, fényes fedőszőrökkel borítottak. A bunda fehér vagy fekete színű. A fej és lábszőr színe a fehér rackánál fényes világos vagy sötét őzbarna, a fekete rackánál fényes fekete. A körmök palaszürkék vagy viaszszárgák (fekete sávozottság előfordul). Általában évente egyszer elletik és ez tél végére, kora tavaszra esik.

Tejtermelése alapján a jól tejelő juhok közé sorolhatóak, 50 liter tejtermelésre képesek.

¹⁰Ágazati leíró: Koppány Gábor, történeti leíró: Csoma Zsigmond

2. Története

A magyar racka juh, mint az ún. parlagi fajta, ősi, már a Kárpát-medencébe érkező magyar népcsoportok egyik háziállata volt. A Földközi-tenger mellékén, a mai Oroszország területén, a Balkánon és a Kárpát-medencében terjedt el. A nyelvészeti és archaeozoologiai vizsgálatok szerint a honfoglaló magyarság az Etelköz nevű őshazában ismerkedett meg a juhtartással, amit a magyar nyelvkészlet honfoglalás előtti bolgár–török jövevényszavai is mutatnak. A juhállomány a honfoglalás után, az Árpád-korban tovább gyarapodott, értéke a vágómarhával volt azonos. A Tihanyi bencés apátságnak a 11. században pl. 700 juha volt, a bács-monostorinak 1000 db juha. Tenyésztése főleg az ország peremterületein, a hegyekkel övezett részeken volt általános. Mátyás király megtiltotta, hogy hízott juhokat vigyenek ki az ország területéről. A középkortól, majd pedig a török hódoltság és a török elől menekülő nem magyar juhász népiesség a középkor óta fokozatosan telepedett meg Magyarországon, így pl. a román (vlah) pásztorok keleten a Keleti és az Északi-Kárpátokban, a szlovák pásztorok Észak-Magyarországon, a délszláv pásztor népcsoportok pedig Dél- és Nyugat-Magyarországon legeltettek nagyszámú nyájukat. A juhtartás jellegzetes kelet-magyarországi változata szerint a havasi legelőkön nyaraltatott juhnyájukat télre a gyéren lakott Havasalföld és Moldva gazdag legelőire hajtották, mint az a Balkán félszigeten általános gyakorlat is volt. A török uralom alatt a juhtenyésztés nagymértékben fejlődött, mert a vallási tilalmak miatt a törökök sertéshúst nem fogyasztottak, a juhhúst viszont nagyon kedvelték, a piláf (rizses juhhús) viszont nemzeti eledelnek számított. Az ország középső területein a töröktől pusztított egykori földeken és a nagyhatárú alföldi mezővárosok legelőin óriási számban legeltek juhnyájuk a 17–19. század elejéig, amíg ezeket a legelőket lassan fel nem törték, és szántókká, gabona-búzatermő rónákká át nem alakították.

A racka az extenzív viszonyokat jól tűrte, ellenálló, viszonylag igénytelen populációja alakult ki, amelyhez még a fajtaváltás elején a 18. században is ragaszkodtak. Algyő jobbágyai pl. 1779-ben is a racka jó és megbízható tulajdonságait hozzák fel érvként a fajtaváltásban résztvevő nyugat-európai, kényesebb merinói juhokkal szemben. A magyarországi rackák közül a hortobágyi racka volt a legelterjedtebb, a legnagyobb. Ezek az új intenzív fajták először csak az uradalmakban terjedtek el, az Alföldön legeltetett rackajuhok még hosszú ideig a magyarországi juhállomány többségét adták a 19. század utolsó harmadáig, amikor is 1895-re a merinói juhállomány száma nőtt meg.

Magyarország juhállományának változása 1870–1895-ig %-os arányban

	Merinó	Racka
1870	30%	70%
1884	64%	36%
1895	53%	47%

A 20. század elején a fésűs jellegű merinó-tenyésztési irány általánossá vált, a még meglevő racka, cigája és cikta fajták aránya pedig tovább csökkent. A Trianoni béke után a 2/3-nyi területétől megfosztott Magyarországon főleg csak az

Alföldön tenyésztették a rackát, különösen a hortobágyi rackát, és kis számban az erdélyi rackát. Az Alföldön, Debrecen-Hortobágy, Békés és Csongrád megyékben tenyésztették, de a merinói lassan innen is kiszorította, illetve háttérbe szorította.

1945 után a TSz-k és az Állami Gazdaságokban is még tovább csökkent a külterjes viszonyokat jól bíró rackák száma, így ma már főleg csak génrezervátumokban található meg ez az ősi magyar racka, amelynek húsa rendkívül ízletes, jóval ízletesebb, mint általában a kevertgyapjas parlagi fajtáké. A hortobágyi rezervátumon kívül az OTÁF (Országos Takarmánygazdálkodási és Állattenyésztési Felügyelőség) több telepe mellett újra kezd divatba jönni tenyésztése a magángazdaságokban, juhászatokban.

3. Felhasználás

A génmegőrzés és az idegenforgalmi látványosság mellett tejét, húsát és gyapját is hasznosítjuk.

4. Szakmai fogások

A magyar racka kiemelkedő szervezeti szilárdsága, jó legelőkészsége és igénytelensége miatt szikes legelőkön, széljárta pusztákon, nagy napi és évszaki hőmérsékleti különbségek mellett is tartható. A tenyésztésbevitel az állatok 1,5 éves korában történik, háremekben. Egy kosra 30–40 nőivarú egyed lehet számolni. A háremben tartás klasszikus időhossza 42 nap. A háremfelszabadítás után a szabadnyájban – minimum egy hét kivárással – utófedeztetés lehetséges.

A berregtetési időszak szeptember–október. Az őshonos juhajták jellegzetesen időszakhoz kötött üződésűek, ami ősszel történik. Takarmányozásuk legeltetésre alapozott, általában április elejétől október végéig. A fedeztetési időszakban az állatok a hodályban elkülönítetten tartva szénát és gazdasági abrakkeveréket, (kukorica, zab, rozs) kapnak. A téli takarmányuk széna és abrak, valamilyen haszonszalmával kiegészítve. Elhelyezésüket tekintve igénytelenek, csak az esőtől és szélről óvó ideiglenes félszárnnyék, vagy szerfás juhhodály száraz helyet biztosítson az állatoknak.

5. Gazdaság

Az összes anyalétszám 4500–5000-re tehető. Az évi választott báránylétszám 4700–4800 egyed.

A törzskönyvezett állománnyal rendelkező tenyészetek száma 20, ezeknél található az összes létszám mintegy 60%-a, a többi hobbitenyésztők birtokában van.

Tekintettel az őszi fedeztetési ciklusra, a választott, eladásra kerülő árualap klasszikus ideje a húsvétra történő értékesítés.

A tenyészetek zöme az alföldi régióban található, de a Dunántúlon is vannak (Sárrét, Fertő-Hanság Nemzeti Park, Balaton-felvidék) törzstenyészetek.

A fajtafenntartó állami megbízásból az OMMI (Országos Mezőgazdasági Minősítő Intézet), elismert tenyésztő szervezet az MJSZ (Magyar Juhtenyésztők és Juhtenyésztő Szervezetek Szövetsége). A fajtafenntartás az OMMI és az MJSZ között minden évben megkötött „Megbízási szerződés” alapján történik.

6. Címek

Országos Mezőgazdasági Minősítő Intézet, 1024 Budapest, Keleti K. u. 24.
MJSZ, 1051 Budapest, Arany János u. 10.

7. Irodalomjegyzék

- Állattenyésztési és Vásári Naptár, 1940.
- Gaál László: A magyar állattenyésztés múltja. 1966
- Hankó Béla: A magyar háziállatok története, 1954.
- Mezőgazdaságunk fejlődése 1895–1935, statisztikai tanulmány 1944.
- Schandl József: Juhtenyésztés, 1953.
- Az MJSZ szakmai kiadványai 1995–2000.
- Az Állattértékesítés és tenyésztés múltja és jelene. 1944. Szerk. Nagy Béla. Budapest.
- Juhtenyésztők kézikönyve. 1992. Szerk: Veress L.–Jankowski St.–Schwark H. J. Budapest.
- Kovácsy Béla 1926. Magyarország állattenyésztése. IV. Juhtenyésztés. Szerk: Konkoly Thege Sándor. Budapest
- Matolcsy János 1975. A háziállatok eredete. 1975. Bp. Mezőgazdasági Kiadó.
- Matolcsy János 1982. Állattartás őseink korában. 1982. Bp. Mezőgazdasági Kiadó.
- Schandl József 1928. A juh és a kecske tenyésztése. Budapest.
- Veress László 1996. Juhkiállítások. In: Az országos mezőgazdasági kiállítások és vásárok története 1881–1990. Budapest. Magyar Mezőgazdasági Múzeum kiadása. Szerk: Kecskés Sándor.
- Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa. 1961. Szerk: Földes László. Budapest. Akadémiai Kiadó.

Kendermagos tyúk¹¹

A termék neve: Kendermagos magyar tyúk

Más elnevezés: magyar parlagi, babostyúk

Régió: Duna–Tisza köze

Ágazat: Húsok, Szárnyasok, tojás

Általános besorolás: Baromfifélék–Tyúkidomúak

Különleges, egyedi jellemzők: kendermagos tollszín

¹¹Ágazati leíró: Koppány Gábor, történeti leíró neve: Koppány Gábor

1. Leírás

A kifejlett tyúk súlya 2,5 kg, a kakasé 3 kg.

A feje kicsiny, rövid, ívelt, töben erős csontfehér csőrrel. Narancsvörös szeme élénk, kifejezésteljes, vérpiros taraja középnagy, egyenes, felfelé álló, egyenletesen csipkézett, arca majdnem csupasz, fül és állebeny nagy, lekerekített. Nyaka fejtől erősen szélesedő, kissé hátraszegett, a nyaktollazat dús.

A törzse középhosszú, a mell kiemelkedő, domború. A hát és a nyereg rövid, a hátvonal homorú.

A szárny magasan tűzött, aránylag nagy, a farok magasan tartott, csukott, a farkok elhajlási szöge éles. A láb és lábszár középhosszú, finom csontozatú de erős, a sarkantyú erős és befelé ívelt.

Testhez simuló tollazat dús pehelytollakkal. Délceg, kissé vad, bizalmatlan természetű.

A láb világos hússzínű vagy csontfehér, a körmök fehérek.

A tollazat alapszíne kékesszürke, amelyen a sötét, fekete színhatású keskeny keresztsávok váltakozó elhelyezkedése idézi elő az ún. kendermagos színt. A kakasoknál ez a szín világosabb.

2. Története

A kendermagos magyar tyúk kialakulását – mint színváltozatot – egyidőre teszik a török hódoltság idejével. Abban az időben jelentős mennyiségű baromfi került a Kárpát-medencébe és az itt található helyi tyúkfélékkel összeolvadva jött létre a magyar parlagi tyúk, sok színváltozatban, többek között az ún. kendermagos színben is. Mivel a baromfi mindig kijáró aprójószág volt, ez a színváltozat – jó ellenállóképessége, kiváló élelemkeresése és rejtőszíne miatt – jobban elterjedt mint pl. a fehér színű tyúk. A kendermagos színű tyúk mindig a legjobb kotlók közé tartozott, nagyon jó csibenevelő hírében állt, ezért a gazdasszonyok kedvelt állatai voltak.

A későbbi nemesítés során az előnyös tulajdonságait rögzítve kialakították a ma is génmegőrzés alatt álló formát, tenyészkörzetének a Duna-Tisza közét és a Felvidéket jelölték meg. A későbbi ún. vándor ólazzatás egyik legjobban bevált fajtájaként tartották számon.

3. Felhasználás

Kiváló ízű húsát különböző ételek, levesek, sülték, pörkölték formájában fogyasztjuk.

A manapság elterjedőben lévő biotermékek kiváló alapanyaga lehet, de mint keresztezési partner is jelentőséggel bír.

4. Szakmai fogások

Hagyományosan kijáró fajta, jó élelemkereső és hasznosító.

Tenyésztése fajtatisztán csak génrezerv tenyészetekben folyik, előírt tenyésztési program alapján. A takarmányozása a többi extenzív fajtáéhoz hasonló, jól

hasznosítja a mezőgazdasági és élelmiszeripari melléktermékeket is. Abrakigénye a szaporítási időszakban sem jelentős.

5. Gazdaság

Jelenlegi ellenőrzött létszáma 2500 körüli.

Fajtafenntartója az Országos Mezőgazdasági Minősítő Intézet (OMMI), elismert tenyésztő szervezete a Magyar Kisállatnemesítők Génmegőrző Egyesülete (MGE).

6. Címek

OMMI, 1024 Budapest, Keleti K.u.24.

MGE, 2100 Gödöllő, Isaszegi u. Pf: 417.

7. Irodalomjegyzék

- Csukás Zoltán: Baromfitenyésztés, 1955.
- Gaál László: A magyar állattenyésztés múltja, 1966.
- Hankó Béla: A magyar háziállatok története, 1954.
- Tóth Pál: A baromfitenyésztés kézikönyve, 1956.

Fodrostollú magyar liba¹²

A termék neve: Fodrostollú magyar lúd

Más elnevezés: török lúd, asztraháni, szevasztropoli

Régió: Észak- és Dél-Alföld, Dél-Dunántúl

Ágazat: Húsok, szárnyasok, tojás

Általános besorolás: Baromfifélék-lemezescsőrűek-lúdfélék

Különleges, egyedi jellemzők: jellegzetesen fodros tollú lúdféle

1. Leírás

Közepes testű, 4–6 kg súlyu lúd, amelynek tollazata fehér, szürke vagy tarka(foltos).

Feje keskeny, lapos homlokkal. Csőre erős, narancssárga. Szeme nagy, világoskék.

A nyak hosszú, erős, enyhén ívelt. A gúnár nyaka hosszabb. Törzse hosszú, közepesen mély. A háta egyenes, hosszú, széles, egyenletes lejtésű. Melle telt, farka rövid, vízszintes és csukott.

A láb erőteljes. A vállán, hátán, a farok és szárnyfedőkön tollazata hajlékony és hosszúra nőtt, ezért fodrozottnak tűnik.

Fáradhatatlan legelő, élénk vérmérsékletű. Húsa finomrostú.

Zsírttermelése kiváló, mája nagy, a tömést jól tűri. Tojástermelése közepes.

¹²Ágazati leíró: Koppány Gábor, történeti leíró neve: Koppány Gábor

2. Története

A házilúd kialakulását Európában a nyári lúdtól, az észak-amerikai lúdfajtákat a kanadai lúdtól származtatják. A nyári lúd ma is fészkel hazánkban is és házilúddal keresztezve termékeny utódai lesznek. A nyári lúd Eurázsiai madár. Háziiasítása kb. i. e. 4000 körülre tehető Babilóniában. I. e. 2800 évvel Egyiptomban már fejlett lúdtenyésztés volt. Hízalták is a libákat. A görögöknél *Homérosz*, a rómaiaknál *Cato*, *Columella*, *Plinius* emlékeznek meg írásaikban a lúdról. A rómaiaknál mint *Juno* szent madara szerepel, és templomokban tartották őket.

Egész Európában elterjedt a tartása, így Magyarországon is, jellegzetesen kisüzemi tartásmódban. Érdekes, hogy az uradalmakban az alkalmazottak bármilyen baromfit tarthattak a lúdon kívül. A lúd jól legelő állat lévén az ún. libalagelőkön nőtt fel és utána fogták hízalásba. Az európai lúdexport fő iránya a cári Oroszországból és az Osztrák–Magyar Monarchiából bonyolódott nyugat (Anglia, Németország) felé.

Minden országnak megvan a maga parlagi lúdfajtája. A magyar parlagi lúdunk kétségtelenül itt született meg az Alföld nedves berkeiben. A magyar falvak jellegzetes állata, melyek kiengedve járták a falu-melléki vadvizet és estére hazamentek. A magyar parlagi lúd javítására többféle idegen fajtát használtak fel (pl. toulousi, emdeni stb.).

Az ősi származású, tiszta magyar eredetű lúdunknak a fehérén és szürkén kívül van egy fodrostollú változata is, amit török lúdnak is mondtak. A fodrostollú lúd számbelileg a régi Magyarország területén volt a legelterjedtebb. Ennek fehér színű változata főleg az Alföldön, a szürke és tarka (foltos) változata inkább a Dunán túl és Erdélyben volt népszerű.

Edzett, ellenálló, igénytelen, jól kereső és jó legelő fajta, amely jó kotló és gyorsan fejlődő. Az értékes hús és zsírtelme mellett a lúd legkeresettebb és a tartás gazdaságosságát legjobban befolyásoló terméke a máj.

Manapság már kifejezetten hasznosítási típusra kitenyésztett fajták és hibridek állnak rendelkezésünkre (hús, máj).

A magyar ludat és annak fodrostollú változatát mindenképpen meg kell őriznünk az utókor számára.

3. Felhasználás

A ludat a húsaért, a májáért és a tolláért tartották. Ma csak génrezerv állományai vannak.

4. Szakmai fogások

Régen kijáró aprójószág volt, a közeli patakok, tavak, lúdcsapatok kedvelt tartózkodási helyei voltak. Minden lúdcsapat az est beálltával hazament, otthon megkapta a kevéske kukoricát vagy búzát, így gondozásuk tartásuk nem okozott gondot. Jó kotlók és nevelők.

A mai tenyésztés alapja a megfelelő gúnarak vonalbaállítása, ezek évenkénti cseréje a tojócsaládokon. A beolazási időszak általában késő őszi, a keltetés mesterségesen történik.

5. Gazdaság

Csak tenyésztójas termelésről beszélhetünk, a jelenlegi tojólétszám 600. A kikelt kislibák a fajtafenntartás célját szolgálják.

A tenyésztők száma három. Egy kutatóintézet, egy felsőoktatási intézmény, egy magántartó.

Fajtafenntartó az Országos Mezőgazdasági Minősítő Intézet (OMMI), elismert tenyésztő szervezet a Magyar Kisállatnemesítők Génmegőrző Egyesülete (MGE).

6. Címek

OMMI, 1024 Budapest, Keleti K. u. 24.

MGE, 2100 Gödöllő, Isaszegi u. Pf: 417.

7. Irodalomjegyzék

- Csukás Zoltán: Baromfitenyésztés, 1955.
- Hankó Béla: A magyar háziállatok története, 1954.
- Gaál László: A magyar állattenyésztés múltja, 1966
- Tóth Pál : A baromfitenyésztés kézikönyve, 1956
- OMMI tenyésztési program 1999.

Cigája¹³

A termék neve: Cigája juh

Más elnevezés: Zigána, Cigan

Változatok: fej és lábszín alapján

Régió: Dél-Alföld

Ágazat: Húsok, szárnyasok, tojás

Általános besorolás: Juhfajták

Különleges, egyedi jellemzők: Fekete fej és láb, szennyesfehér gyapjú

1. Leírás

A cigája anyák átlagsúlya 40 kg, a kosoké 55 kg, marmagasságuk 70–80 cm. Közepes termetű, arányos felépítésű juh. A fej középnagy, az orr az anyáknál enyhén, a kosoknál kifejezettebben domború. A szemek nagyok, sötétek, igen élénkek. Az anyák általában szarvatlanok (kis szarvkezdemény előfordul), a kosok suták, vagy keskeny csigás szarvat viselnek, szorosan a fejhez simulóan. A fülek közepesen hosszúak, oldalt és vízszintesen hordottak. A nyak közepesen izmolt, a hát és az ágyék egyenes, aránylag hosszú és közepesen izmolt. A törzs hosszú, mély és dongás. A far enyhén lejtős, közepesen hosszú és izmolt. A lábak hosszúak és mérsékelten izmoltak. Csontozata erős, a tőgy jól fejlett. A bunda

¹³Ágazati leíró neve: Koppány Gábor, történeti leíró: Koppány Gábor

fehér, fürtös szerkezetű, sok egyednél „tűzdelt”. A fej és a lábak (csántól a láb-végig) fényes feketék, vagy barnák. A bárányok színe homokszürke, sárgásbarna vagy sötétbarna, de a lábak mindig sötétek. Szaporasága szorosan összefügg a takarmányellátástól, a legelő minőségétől.

Általában évente egyet ellik, de gyakran születnek ikerbárányok is.

2. Története

A cigája is Kis-Ázsiából származik, ahonnan átjutott a Balkán-félszigetre és Románián, Erdélyen, a magyar alföldön át felhúzódott a Kárpátok északi hegyláncáig, a másik ág a Fekete-tenger északi partvidékéről, Besszarábián át érte el az előző ágot.

Az azóta is még fennmaradt vándorló juhászat jellegzetes képviselője volt mindig a cigája. Ez a vándorlás a tavaszi hegyi legelőkre való felhajtást, és a téli (síkra) lehajtást jelentette amellett, hogy a nyugati terjeszkedés folyamatos volt, de a Duna észak-déli vonalánál gyakorlatilag megállt. A Dunántúl déli vármegyéibe (Baranya, Somogy) került néhány nyáj a 19. század végén. Az elterjedést befolyásolta a vándornyájak megrekedése határzárak és országhatár változások miatt.

A csonka Magyarország juhállományának már csak kb. 5%-át tették ki az őshonos fajták (racka, cigája), mert a vándorlás alatt a nyugati fajtákkal történő találkozások óhatatlan keresztezéseket vontak maguk után és a fajtatiszta állományok csak kevés nyájban maradtak meg. A cigáját rendkívüli edzettsége, jó tejelősége és porhanyós húsa tette kedvelté. A juhászok szerint „jobban tűri a Nemere fagyos leheletét, mint a racka”.

A cigája a legértékesebb parlagi fajta. A cigája fej és lábszíne a régi juhászok megfigyelése alapján különböző tulajdonságokkal párosul. A leghíresebb hétfalusi (Erdély) csángó pásztorok a vörös fejű cigájákat kedvelték jó tejelőképessége miatt, a dobрудzsai cigájások szerint a barnafejű változatnak a gyapja volt a legfinomabb. Mégis a legtöbb juhász a fekete fejű és lábú cigáját részesítette előnybe a rendkívüli alkalmazkodóképessége miatt. Mára – ellenőrzötten – csak a fekete fejű és lábú cigáják maradtak meg fajtatisztán, a többiből (világosbarna, sötétbarna, tarka, fehér) maradt néhány száz egyed, de fajtatisztságuk kérdéses.

A délről érkező, ill. ide lehúzódott cigája állományokból alakult ki (még nem teljesen kiderített módon) az ún. zombori változat, mely természetben, fej és testformában, de főleg tejtermelésben eltér az ún. őshonos cigájától. Feltételezhető, hogy a jobb takarmányozás, a rendszeresebb szelekció, és nem kizárhatóan valamilyen tejelő fajtával történő keresztezés (egyesek szerint fríz) a kezdetben alakította ezt a változatot olyanná amilyen. Jelenleg ennek a változatnak a fajtaelismertetése folyamatban van „Tejelő cigája” néven.

A régi kiállításokon (az OMGE – Országos Magyar Gazdasági Egyesület – által szervezve) a cigája juhok sok első díjat szereztek a kisszállási, a bánrévei uradalom, a csanádi püspökség stb. tenyészetei révén (1923–1941).

A cigája, a nyugati modern fajták térhódításával visszaszorult annyira, hogy 1954-ben a cigája és keresztezései részaránya az össz. juhállomány 6,5%-a volt. Az 1975. évi Országos Mezőgazdasági Kiállításon már csak díszállatként szerepelt. Ezt felismerve a magyar állam génmegőrzés alá vonta (a többi őshonos fajtá-

val együtt) és állami költséghozzájárással segíti azóta is a fajta változatlan fennmaradását.

A jelenlegi állománylétszám a fekete fejű és lábú „őshonos” cigájából mintegy 800 egyed.

3. Felhasználás

A cigája többhasznosítású fajta, tejét és húsát is fogyasztjuk, gyapját szövetek gyártásához használjuk.

4. Szakmai fogások

A cigája jó legelőképességű, szervezetileg szilárd fajta. Bárányai kiváló fejlődési eréllyel bírnak.

Jól tűrik a szélsőséges időjárási viszonyokat. A tenyészettségét 1,5 éves korban éri el. Tenyésztése háremszerűen történik, egy koshoz 35–40 anya osztható be. A berregtetési időszak szeptember–október, a háremben tartás időhossza 42 nap.

Takarmányozásuk legelőre alapozott. Tartásuk a téli időszakban egyszerű hodály, nyáron nem igényel fedelet (kivéve ha fejik).

5. Gazdaság

A jelenleg ellenőrzött őshonos cigája anyalétszám 800.

A választott és vágóbárányként értékesített szaporulat kb. 600 egyed.

A nyilvántartott tenyészetek száma 7.

Tenyésztőterületei a Dél-Alföld és a Duna–Tisza köze.

Fajtafenntartó állami megbízásból az OMMI (Országos Mezőgazdasági Minősítő Intézet), elismert tenyésztő szervezet az MJSZ (Magyar Juhtenyésztők és Juhtenyésztő Szervezetek Szövetsége).

6. Címek

Országos Mezőgazdasági Minősítő Intézet, 1024 Budapest, Keleti K. u. 24.
Magyar Juhtenyésztők és Juhtenyésztő Szervezetek Szövetsége,
1051 Budapest, Arany János u. 10.

7. Irodalomjegyzék

- Állattenyésztési és Vásári Naptár, 1940.
- Gaál László: A magyar állattenyésztés múltja, 1966.
- Hankó Béla: A magyar háziállatok története, 1954.
- Schandl József: Juhtenyésztés, 1953.
- Az MJSZ szakmai kiadványai 1995–2000.

Nagymarosi gesztenye¹⁴

A termék neve: Nagymarosi gesztenye (*Castanea sativa* Mill.)

Más elnevezés: Császár gesztenye

Változatok: A gazdag változatosságú nagymarosi gesztenye állományokból három kiemelkedő értékű fajta került 1968-ban kiválasztásra és elszaporításra.

Régió: Közép-Magyarország, Pest megye, Dunakanyar

Ágazat: Termesztett, gyűjtögetett és feldolgozott gyümölcs

Általános besorolás: Szelidgesztenye

Különleges, egyedi jellemzők: Természetes úton magról és sarjakról szaporodik.

A fák többszáz évig is élhetnek. Csak savanyú talajon fejlődik megfelelően.

Késői virágzása miatt a tavaszi fagyok nem károsítják. Díszfaként is ültetik. A Dunakanyarban a szelidgesztenye a mediterrán flóra egyik jellegzetes eleme.

1. Leírás

A viszonylag kisebb területi kiterjedésű, de ennek ellenére nagy változatosságú nagymarosi gesztenyések eredete két főbb származási vonal – ősalomány és Itáliából származó telepített fajták – egymásra hatásából valamint a többnemzedéken át érvényesülő szelekciós tevékenység eredményeként jöttek létre. A máig fennmaradt szájhagyomány szerint is a hazai gesztenye típusokon kívül Nápolyi és Florenci (Firenzei) típusok különíthetők el. Fajtahasználat szempontjából ez utóbbiak közt fordulnak elő az értékesebb tulajdonságú egyedek. E kevert származású fajták közös előnyös tulajdonsága, hogy ellentétben az egyéb termőfajainkról származó fajtáinkkal, amelyeknek csak a saját termesztési körzetükben érvényesülnek jó tulajdonságai, a nagymarosi származású fajták eltérő termőhelyi adottságok között is versenyképesek, esetenként értékesebbek a helyi származású fajtáknál.

A nagymarosi gesztenyésekben régóta előfordul, hogy egy-egy ügyes kertész – például már az 1900-as évek első felében Jung Rudolf – ivartalan úton, oltással szaporította a gesztenyét. Az általánosabb szaporítási mód azonban a magról, esetenként az idős fa tősarjairól való felújítása maradt. Ennek következtében maradt meg a nagymarosi gesztenyések jellemző nagy alakgazdagsága.

A már ivartalanul szaporított fajták közül a *Nagymarosi 22-es* íze édes, aromás, húsa halvány sárga. Igen nagy gyümölcsű, legnagyobb átmérője 39,8 mm. Kupacsaiban átlagosan 18%-ban gömbölyded, 71%-ban egy oldalt lapított makk van. Héja tetszetős sima, sötétbarna, viszonylag nagy pecséttel (a makk kupacshoz ízesülő parásodott része). Bőtermő, igen korai érésű. Koraisága kiváló árumínóséggel párosul. A gyümölcs jól tárolható.

A *Nagymarosi 37-es* íze telt gesztenyeíz, húsa barnássárga. Nagy gyümölcsű, legnagyobb átmérője 38 mm. Makkja jellegzetesen kúposodó, héja egyenletesen világosbarna, finom szerkezetű, jól hámozható. Kupacsiban átlagosan 13%-ban

¹⁴Ágazati leíró: Szentiványi Péter, történeti leíró neve: Csoma Zsigmond.

gömbölyded, 68%-ban egyoldalt lapított makk van. Bőtermő, kései érésű, érés ideje október közepén kezdődik.

A Nagymarosi 38-as íze telt gesztenyeíz, húsa világos sárga. A gyümölcs jól tárolható. Nagy gyümölcsű, legnagyobb átmérője 37,8 mm. Kupacsaiban átlagosan 76%-ba egyoldalt lapított makk van. Barnássárga héja sötéten csíkozott, tetszetős. A héj fényes, nem bordázott, viszonylag nagy pecsétel. Héja finom szerkezetű, vékony, könnyen hámozható. Rendszeresen bőven terem. Közepes érésű, érése október elején kezdődik, az érés lefolyása gyors.

2. Története

A Dunakanyar védett, kedvező ökológiai adottságú déli, délnyugati lejtőin szőlőkkel együtt található a gesztenye már a korábbi évszázadokban is erdőcsoportokat alkotott. A származás egyik vonala a hazai ősi gesztenye típusok folyamatos jelenléte, a másik az 1300-as évektől a nápolyi Anjou-királyi család (Károly Róbert) visegrádi udvartartásával együttjáró olasz gesztenye típusok betelepítése. A csemeték valószínű Itáliából származtak, feltehetően a maroni fajtából.

A nagymarosi gesztenye ízesebb és nagyobb cukortartalmúvá lett évszázadok alatt. Fényes Elek 1851-ben említésre méltónak tartotta a nagymarosi szelídgesztenyét, amit főleg Pest közelsége miatt a cukrászipar fellendülésével nagy mennyiségben gyűjtöttek és szállítottak a nagyvárosba. „...*Határa nagy részt hegyes, dombos, jó rozsot, dohányt, sárga dinnyét, sok gyümölcsöt és bort terem. Gesztenyés erdeje nagy...*” – írta. 1870-ben Nagy Miklós a nagymarosi gesztenyésekről így írt honismereti monográfiájában. „...*hegyeit gesztenyések veszik körül, a hegyoldalban pedig nagy kiterjedésű szőlői vannak.*” A nagymarosi gesztenye a 19. század végére a jó minőségű szelídgesztenye jelképévé vált. Budapest mellett Bécsbe is rendszeresen szállították, Jung Antal termény-nagykereskedő a bécsi piacokon „Kastanien von Gross-Maross” néven árusította.

A gesztenyesütő jellegzetes alakja volt a 19. századi téli magyar polgárosuló városi életnek. A Vasárnapi Újság 1865-ben képes metszetet is közzétett egy pesti gesztenyeárusról. Az árus melegen felöltözve egész nap a szabadban állt a dobkályhája mellett. A szép nagy gesztenyeszemek héját felül bevágta, hogy azok a sütést során, mint egy megvágott cipó kinyiljanak. Állandóan forgatta, válogatta a megsült gesztenyéket. Ügyelnie kellett, hogy nehogy megszenesedjenek a megsült illatos darabok. Közben hangosan kiáltozták az általában német származású gesztenyesütők: „*Mároni, mároni...*”, ami az olasz Marone szócska elferdített változata volt.

3. Felhasználás

A nagymarosi gesztenyék mind a háztartási mind a cukrászipari felhasználásban különleges minőséget képviselnek. Különböznek az ország többi termőfajtajairól származó fajtáktól a héj és a pürémassza világosabb színével, valamint finomabb, enyhébb ízükkel.

A jobb minőségű árut a téli hónapokban is forgalmazzák, elsősorban a közeli budapesti extra minőséget értékelő gesztenyesütők részére. Feldolgozása a hagyományos eljárások mellett ma már elsősorban nagyüzemileg történik. Külső

háját koptatógépeken távolítják el, majd vízben úsztatják. Az üres terméseket eltávolítják, a többit mossák és autoklávokban főzik. Ezután a belső héjától is elválasztják a magvakat. Az így előkészített gesztenyét téglalap alakú tömbökre préselik és hozzák forgalomba. A gesztenyemasszát – amit általában rummal és cukorral ízesítenek – süteménytölteléknek, pürének használják. Egyes sült húshoz elengedhetetlen töltelék, ezek közül is kiemelkedik a gesztenyével töltött sült pulyka, ami a karácsonyi ünnepek egyik jellegzetes étele. Téli időszakban nagyobb városok utcáin gyakran árúsítják a helyben sült gesztenyét.

4. Szakmai fogások

A nagymarosi gesztenyések zöme a községet koszorúzó hegységben főleg Észak-Keleti fekvésű lejtőin helyezkednek el, ligeterdő szerűen. A gyűjtögető gazdálkodásra jellemző módon kezelik a fákat, talajművelés, ill. a modern gyümölcs ültetvényekre jellemző növényápolási és védelmi beavatkozások nélkül. A beérett és lehullott termést (az eltartható fajtákat) kupacsával együtt gyűjtik be, ami a tárolás során megvédi a kiszáradástól, penészedéstől, rágcsálóktól. Az erősebb fagyoktól védett, levegős helyen tárolják a kedvezőbb értékesítés idejéig. Jelenleg az *Endothia* károsítása erősen veszélyezteti ezeknek az ősi állományoknak a változatlan fennmaradását.

5. Gazdaság

A nagymarosi gesztenyések állománya az *Endothia* károsítását megelőző időszakban 5922 db fát számlált, melyből 5099 db volt termőkorú. Ebből 468 db állt házikertben, 114 db szőlők közt és a zöme, 5340 db a ligeterdő jellegű szórvány gesztenyésekben található.

6. Jogi helyzet

Államilag elismert, szaporításra engedélyezett fajták

7. Címek

Érdi Gyümölcs- és Dísnövénytermesztési Kutató-Fejlesztő Kht.

1223 Budapest, Park u. 2.

Zöldség-Gyümölcs Terméktanács, 1118 Budapest, Villányi út 35–43.

8. Bibliográfia

- Csoma Zsigmond 1991. Kertészeti terményvásárok, mint a XIX. sz.-i nagytáji munkamegosztás eredményei. In: Mezőgazdasági Múzeum Közleményei. 1990–1991. 381–408. Bp.
- Csoma Zsigmond 1996. Kertészeti és szőlészeti-borászati vásárok és kiállítások Magyarországon (XIX–XX. sz.) In: Az országos mezőgazdasági kiállítások és vásárok története 1881–1990. Bp. Mezőgazdasági Múzeum.

- Csoma Zsigmond 1998. Falusi környezet-nagyvárosi ellátás. 1998. Bp. Centrál-Európa Alapítvány.
- Fényes Elek 1851. Magyarország geographiai szótára. Pest. A szerző kiadása.
- Jeszenszky Árpád (1995); A magyar kertészet története Orlóci László kiadó; Budapest, 154–156.
- Magyar Néprajzi Lexikon. 1977. Budapest. Akadémiai Kiadó.
- Mádl Gyula 1994. Nagymaros gyümölcs-és szőlőtermesztésének, valamint kereskedelmének története. In: Börzsönyvidék. 2. Szob. 175–205.
- Palugyay Imre 1855. Hont megye. IV. 335–828. Pest.
- Szentiványi P. (1976): Gesztenye. In: Szentiványi P.–Pejovics B.–Horn E. (szerk): Dió, mandula, mogoró, gesztenye: Mezőgazdasági Kiadó; Budapest. 268–321.
- Vasárnapi Újság 1865. Pesti városi utcaképek. A gesztenyeárus. Pest.

A fentebbi szemléltetések jól jelzik, hogy középkori termékekkel élünk együtt, még ha nem is tudatosul a felhasználókban, a fogyasztókban. Ezek a termékek kulturális örökségünk, középkori agrármúltunk hírnökei.

IRODALOM

CSOMA Zsigmond

2001. A HÍR-program gyűjtő- és leíró munkája, valamint jelentősége történeti-néprajzi szempontból. Hagyományok-Ízek-Régiók I. Dél-Alföld, Észak-Alföld, Észak-Magyarország. Bp. Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztérium, Agrármarketing Centrum.

Szövött, fonott gyékények és más effélék

A korabeli európai műveltségnek számos olyan eleme őrződött meg a Kárpát-medencében, amely másutt már nem, vagy csak nyomokban lelhető fel. Ezek közé tartozik a gyékényfeldolgozás is. Középkorból származó gyékénytártyak ugyan nem maradtak fenn Magyarország területén, de régészeti leletekből és írott forrásokból egyaránt kitűnik, hogy a növény felhasználásának ismeretét folyamatosan adták tovább egymásnak az itt élő nemzedékek. Ennek köszönhetően ez a tudás napjainkban is kézműves kultúránk része, élő hagyománya.

Növényi szálakból készült fonatok régészeti emlékei viszonylag ritkán kerülnek elő. Szerves anyagok lévén igen hamar lebomlanak. Konzerválódásukra vagy nagyon száraz vagy oxigén nélküli nedves, savas közegben van esély. Nálunk ezek a feltételek kevésbé adóttak. Régészeti feltárások során mégis előfordul, hogy sírokban és a korabeli emberek lakókörnyezetében gyékénymaradványokra, -lenyomatokra bukkannak. Ezek a szórványos előfordulások is képet rajzolnak a gyékény felhasználásának elterjedtségéről.

Móra Ferenc az általa 1915 és 1932 között feltárt hun, germán, avar és Árpád-kori sírokban figyelt fel a gyékényes temetkezés nyomaira. A Kiszomboron (Csongrád m.) végzett ásatásairól szóló *Önvédelem gyanánt* című írásában ilyen megjegyzést tett: „Azok számára, akiket érdekel a dolog, idejegyzetelek még valamit. Néhány csontvázon gyékényfoszlányokat találtam, azokat tehát kétségtelenül gyékénypokrócba csavarva temették el.”¹ A Fehértónál (Csongrád m.) talált hun sírokról pedig ezt írta: „Néhány esetben nemezpokrócba volt takargatva a halott, ennél azonban sokkal érdekesebb az, hogy több sírban megtaláltuk a csontok alatt a fonott gyékénytakaró tisztán kivehető, (...) foszlányait. Más múzeumokban még nem láttam, mi most már három környékünkbeli temetőből is őrizzük a másfélezer éves gyékényfonás emlékeit.”² Az *Ethnographiában* megjelent cikkében így foglalta össze a gyékényes temetkezéssel kapcsolatos tapasztalatait: „Legérdekesebb azonban a gyékény szerepe, mint halott-takaróé, már a jazig időktől kezdve. Minden népvándorláskori temetőben akadt néhány gyékényes sír. (...) Az akkori mocsárvilág bőven termelte, a föld pedig a fánál jobban megőrizte, ha csak foszlányokban is, ezt a kovasavtartalmánál fogva nem gyorsan porló növényt, illetve fonadékát. A Kúndomb 217. sírjában egészen jól meg lehetett látni, hogy csónakformán összeillesztett gyékényfonadékba helyezték el a holttestet.”³

¹ Móra 1982. 333.

² Móra 1982. 260.

³ Móra 1932. 57.; UJVÁRY 2004. 13–15.

Móra meglátásai hozzájárulhattak ahhoz, hogy az őt követő régészgenerációk figyelmét nem kerülték el a szerves anyagok nyomai, és az ezekre utaló jelek. Számos esetben olvashatunk arról, hogy bár nem találtak textil-, bőr- vagy gyékényrostokat egy adott sírban, mégis feltételezik, hogy a halottat egykor a fenti anyagok valamelyikéből készült lepelbe csavarva temették el. Erre enged következtetni, ha enyhén felhúzott vállakkal, szorosan a test mellett lévő karcsontokkal, nyújtott testhelyzetű, háton fekvő csontvázat bontanak ki egy szűk, teknőalakúra ácsott sírgödörből.

Trogmayer Ottó például a Csongrád megyei Dócon feltárt szarmata temető három sírjának földjében figyelt meg lilás elszíneződést, amely véleménye szerint gyékény maradványa lehet.⁴ Tápéval szemközt, a Tisza bal partján elterülő Tápairéten korai gepida sírokban ugyancsak ő fedezett fel gyékényfoszlányokat. Meg is jegyezte: „A temetkezési szokások között figyelemre méltó az a jelenség, hogy a halottakat sok esetben gyékénybe csavarva temették el.”⁵ A szegedi múzeum régészei később Deszken és Szeged–Makkoserdőn avar kori temetőkben találtak gyékényes temetkezésre utaló nyomokat.

Ugyancsak az avar korból származik a Madaras László vezetésével Öcsöd (Békés m.) határában feltárt temető. A 29. sírban fekvő csontváz alatt maradtak meg gyékénydarabkák, halottat tehát itt gyékényre fektetve temették el. A Berekfürdőn (Jász-Nagykun-Szolnok m.) feltárt 7–8. századi avar temetőrészlet 21. sírjában viszont olyan női vázra bukkant, ahol a lábszárcsontok között voltak a gyékénymaradványok.⁶ Ez arra enged következtetni, hogy nemcsak a halott alá terítették a növényi szálakból font takarót, hanem fölé is, esetleg abba csavarva temették el.

Hasonló leletek maradtak fenn a honfoglalást követő évszázadokból. Algyő (Csongrád m.) honfoglalás kori magyar temetőjének növényleleteit a szegedi biológiai kutatóintézet egyik munkatársa vizsgálta meg. Az ásatásról beszámoló Kürti Béla megalapozottan állíthatta: „Több esetben sikerült megfigyelnünk a halott alá terített derékalj (deszka, fakéreg, gyékény) nyomait, egy esetben bizonyíthatóan gyékénybe csavarták a halottat.”⁷ Csongrádtól (Csongrád m.) északra található az a domb, amelyre a XI. században építettek egyszerű, román stílusú templomot. Mellette bencés szerzetesek számára monostort létesítettek. Az adományozó a szerzetesek életének segítésére kis létszámú szolgálonépet is rendelt. Településük és temetőjük a templom közelében létesült. A temető feltárása során a csontvázak alatt néhány esetben gyékénymaradványokat találtak a régészek.⁸

A Jászberény területéhez tartozó Négyszálláson (Jász-Nagykun-Szolnok m.) 1937-ben, majd 1939-ben Komáromy József tárta fel a 13. században betelepült jászok egyik temetőjét. Tapasztalatait összegző tanulmányában jegyezte fel: „Több temetkezés koporsónyomokat árult el, de találtunk gyékénybe csavart csontvázakat is. A gyékényszálak vastagsága – elliptikus formában 7x5 mm volt.” Az ása-

⁴ Trogmayer 1960. 66.

⁵ TROGMAYER 1971. 41–42.

⁶ MADARAS 1993. 191.; 2001. 174.

⁷ KÜRTI 1980. 342. Itt is egyaránt jelen van tehát a halott alá terített gyékényszőnyeg és a halott gyékénybe csavarása.

⁸ PÁVAI 1992. 16.

tást évtizedekkel később folytató Selmeczi László a 180. sírban tudott hasonló jelenséget megfigyelni.⁹

Komáromy Józseffel majdnem egy időben, 1937 nyarán, a szegedi egyetem régiségtudományi intézetének munkatársai is ásatásba kezdtek. Montágh Pál föld-birtokos bejelentést tett ugyanis, hogy Mezőkovácsházához (Békés m.) közeli föld-jének Templomhalom elnevezésű részén középkori templommaradványok vannak. A feltárást Bálint Alajos vezette. Nemcsak a templomot ásták ki, de 425 sírt is felbontottak. Ezek közül húszban kétséget kizáróan gyékénybe csavarva temették el egykor a halottat. A „gyékényes” sírok a templomtól kissé távolabb, kelet felé voltak. Ennek magyarázatát abban látták a régészek, hogy aki tehetette, az a templomba, vagy a templom közvetlen közelébe igyekezett eltemetni halottait. A későbbi temetések során a sírokat akarva, akaratlanul megbolygatták. A régebbi, károsodott síroknál a régészek az elpusztult maradványokat már nem tudták értelmezni. A templomtól távolabb viszont több hely maradt, ott az újabb temetkezések kevésbé bolygatták meg a már meglévő sírokat. A helyszíni feltárást a leletek alapos vizsgálatának időszaka követte. A mellékletek alapján megállapították, hogy a temetőt kisebb nagyobb megszakításokkal a korai Árpád-kortól a Hunyadiak, illetőleg I. Ferdinánd koráig (1526–1564) használták.¹⁰

Itt szeretném megemlíteni Balassa Iván megállapítását, mely szerint a koporsóhasználat csak a 14–17. században vált általánossá. A koporsóba helyezett tetem lassabban semmisült meg, s ez akadályozta a korlátozott területeken az újabb temetkezéseket. A templom közvetlen közelébe történő temetkezéseknél ezért maradhatott meg sokáig a koporsó nélküli temetés.¹¹

Szatmári Imre Békés megye középkori templomaival foglalkozó könyvében írt az Örménykút-Telekhalom nevű lelőhelyen, a középkori Décse falu területén feltárt 14–16. századi temetőről. Itt több sírban találtak gyékényt, illetve gyékényre emlékeztető szerves anyagot. Három sírnál arra a következtetésre jutott, hogy annak idején lábakon álló illetve láb nélküli, deszkából összeállított falapra (Szent Mihály lovára) terítették gyékényszőnyeget, erre fektették a holttestet, amelyet aztán ládaszerű koporsóval borítottak le, és az egész szerkezetet sírba engedték. Tizenegy sírban csak gyékényszerű szerves anyag volt a csontváz alatt, famaradványokat a csontok fölött és mellett találtak. Feltételezése szerint ezekben az esetekben a gyékényből font erős szőnyegre tett halottat koporsóládjával fedték le, és a gyékény alá helyezett kötelekkel engedhették a sírba. Húsz esetben koporsóra vagy fából készített eszközre utaló nyomot nem találtak, kizárólag gyékényszerű szerves anyagot. E húsz sírből 18-ban csak a csontok alól kerültek elő a gyékénymaradványok, itt tehát a sírba helyezéskor mindössze egy gyékényszőnyegre fektették a holttestet. Találtak viszont két olyan sírt, ahol a csontok fölött is ott volt a gyékényszerű anyag. Az egyik esetben valószínűleg, a másikon bizonyosan ilyen szőnyegbe csavarva temették el a halottat. „A csontvázak alatt több helyen megfigyelt gyékényszerű szerves anyag néhány főlstedett és fajmeghatározás alá vont mintája (...) bizonyította, hogy a halottat ezekben az esetekben keskenylevelű gyékényre (*Typha angustifolia* L.) vagy ebből font szőnyegre (...) fektették.”¹²

⁹SELMECZI 1992. 16. 79.

¹⁰BÁLINT 1938. 139–184.

¹¹BALASSA 1989. 35.

¹²SZATMÁRI 2005. 71. A keskenylevelű gyékény a mai napig a gyékényszövés alapanyaga.

A 16–17. századból származó Dombóvár-Békatói (Tolna m.) rác temető feltárásának eredményeiről Gaál Attila tanulmányában olvashatunk. Itt négy sírnál állapították meg, hogy a halottat valamilyen növényi szálakból készített lepelbe burkolva temették el. *„Bizonyos azonban, hogy a sírok jelentős részénél számolhatunk még hasonló eljárással. Valószínű, hogy az erre a célra szolgált textíliák minden esetben nyom nélkül pusztultak el, s mi csupán azt a négy esetet észlelhetjük, amikor gyékényből, vagy sásszerű anyagból készített lepedőbe burkolták be, vagy ilyenekkel takarták le a halottat.”*¹³

A Bács-Kiskun megyei Bátmonostor-Szurdokparton, a műút szélesítése közben került elő a hódoltság korában odatelepült rácok temetője, amelyet a törökkor végéig használtak. A Köhegyi Mihály vezette ásatáson négy sírban találtak a váz egész hosszában, szorosan a csontokra tapadt gyékénymaradványokat, ami a halott a gyékénybe csavarását jelzi.¹⁴

A törökkor után is megmaradhatott ez a temetkezési forma, a gyékényt később is alkalmazhatták a temetkezéseknél. Móra Ferenc így fogalmazott 1929-ben: *„a szege-di határban még ötven évvel ezelőtt is szokásban volt a koporsó nélkül való gyékénybe temetés. A távol eső pusztákról különösen a kis halottal nem törekedtek be a meszsi városba, hanem gyékénybe csavarták az áratlant, elásták a legközelebbi halomba. (...) Pár évvel ezelőtt magam is láttam az egyik pusztai halom jeltelen temetőjében gyékénybe takart halottat, I. Ferenc József 1878-as veretű rézkrajcárjával”*.¹⁵

Ha az eddig felsorolt leletek helyszíneit áttekintjük, akkor megállapíthatjuk, hogy Magyarország számos pontjáról, vízjárta területek közeléből kerültek elő gyékény illetve gyékényre utaló leletek.

Az élők nemcsak a temetések során használták a növényt, hanem építkezéseknél, házak berendezésében, a mindennapi életben is. Béres Mária például a Szentés és Orosháza között fekvő Nagymágocson (Csongrád m.), a Szendrei-majorban végzett leletmentése során, az egyik kemence tapasztása alól előkerült fazék aljtörédékről állapíthatta meg, hogy azon gyékénylenyomat található. Úgy vélte, hogy a feltárt falurészben az élet legkorábban a 12. század végén kezdődhetett, s nem tarthatott tovább a 13. század első felénél.¹⁶

A lenyomatok eredetijét annak idején nagy valószínűséggel nem arra szánták, hogy agyagedényeket készítsenek, szárítsanak rajtuk. Inkább szőnyegnek, falvédőnek, fekhelynek. A használat során a szálak megkophattak, egy idő után megtörhettek, kibomlottak, foszladozni kezdtek, ekkor kaphattak másodlagos funkciót. Így kerülhettek például a készülő agyagedények alá, s válhattak az egykori gyékényfonók tudásának hírmondóivá.

A technikai újításokkal együtt járó életmódváltozás nem szüntette meg a korábban már bevált eszközöket és formákat. A földművelés fejlődése nagyobb tárolóedényeket tett ugyan szükségessé, a mezőgazdasági termények feldolgozásához, fogyasztásához is más típusú edényeket kellett használni, de az új elvárásoknak megfelelő tárgyak sok esetben továbbra is megőrizték a korábbiak alapformáit. Így lehetett ez a növényiszálakból készített használati tárgyakkal is. Mivel a települések általában víz közelében jöttek létre, ahol a különféle vizinövé-

¹³GAÁL 1982. 165.

¹⁴WICKER 2007. 35., 2008. 64.

¹⁵MÓRA 1982. 261. Vö. MÓRA 1932. 6.

¹⁶BÉRES 1989. 67.

nyeknek is nőttek, feltételezhetjük, hogy az agyagedények mellett fából, kéregből, vesszőből, sásból, gyékényből is készültek különféle tárgyak. Azonban míg egy eltört cserépfazekat nem lehetett nyom nélkül eltüntetni – legfeljebb egy szemetesgödörbe, elapadt kútba dobni, egy újonnan készülő kemence aljába beépíteni –, addig egy elszakadt, végleg használhatatlanná vált, növényi anyagból készült kosarat, szőnyeget egyszerűen tűzre lehetett vetni. Valószínűleg ez az oka annak, hogy konkrét, kézzel fogható gyékénytárgyak vagy töredékük a középkorból nem maradtak fenn. A lenyomatokból is csak következtetni tudunk.

Vannak viszont pontos, konkrét adatok másról. Somogyvári Ágnes, a kecskeméti Katona József Múzeum régészcsapatával az M5-ös autópálya nyomvonala eső területek régészeti leletmentése során eljutott Kiskunfélegyháza halesszi határrészére (Bács-Kiskun m.). A feltárásról írott beszámolóiban említést tett az itt talált 13. századi településrész kútjairól. Köztük arról a sövényfalú kútról, amelynek belésében növényi maradványokra bukkantak. A növényteni vizsgálatok megállapították, hogy a kút falát hajdan beborító növény gyékény (*Typha latifolia* L. vagy *Typha angustifolia* L.) volt, és vízsűrőnek építették a kútbélésbe.¹⁷

Bálint Alajos már említett kaszaperi (Békés m.) ásatásai során, a korai Árpád-kortól a Hunyadiak, illetőleg I. Ferdinánd koráig (1526–1564) használt temetőben nemcsak gyékénylepel-maradványokat talált, hanem díszesen öltöztetett, pártával a fejükön eltemetett leányokat is. A fejet körülvevő *koszorúpárták* alapját gyékényből fonták, majd valamilyen textillel – bársonnyal vagy selyemmel – vonták be, s ezt díszítették tovább gyönggyel, fonott ezüsthuzallal, aranyszálat is tartalmazó fonalból vert csipkével. Két sírban talált a textil alatt négyszálas fonással készült gyékénykoszorút. Egy másikban olyan kettősfonat képezte a pártá alapját, amelynek mindkét ágát előbb három-három gyékényszálból fonták meg.

A 14–15. századi temetkezési szokásokat mutató kiskunfélegyháza-templomhalmi (Bács-Kiskun m.) temetőben is előkerültek olyan leánysírok, ahol a leányokat pártában temették el. Bálint Alajos itt is azt állapíthatta meg, mint korábban Kaszaperen: a párták alapját a fej területének megfelelő hosszúságú, gyékényszálakból fonott koszorúból készítették, amelyet aztán textillel vontak be.¹⁸

Valamivel korábbi, a 13–14. századból származnak a vértesszentkereszti apátságánál (Komárom-Esztergom m.) feltárt sírok. Itt egynél találtak olyan pártát, amelynek alapját gyékényből fonták, s a koszorúra dolgozták rá a textilborítást. Ennek díszítményében is volt egy gyékényszál, amelyre rézspirált tekertek.¹⁹

A most sorra vettekén kívül másutt is találunk elszórt utalásokat régészeti feltárások leírásaiban gyékényfoszlányokról, -lenyomatokról. Pontos növényteni definiálásukról azonban nagyon kevés szó esik, miként arról is, hogy a gyékényszőnyegként, pokrócként, fonatként meghatározott egykori tárgyak milyen technikával készülhettek. Az viszont egyértelműen megállapítható, hogy ezek a növényi rostok, lenyomatok nem véletlenül kerültek a sírokba, épületekbe, az emberek lakókörnyezetébe, hanem a gyékény tudatos fölhasználására utalnak. A feltárt leletek mesterségbeli tudásra, téren és időn átívelő ismeretanyagra engednek következtetni.

¹⁷SOMOGYVÁRI 2003. 8.; 2010. 23.

¹⁸BÁLINT 1938. 144–147., 1956. 80. Vö. GÁBOR 1996. 382.

¹⁹MEZŐSINÉ KOZÁK 1993. 80.

A régészeti adatokon kívül írott források is tanúskodnak gyékénytárgyak – elsősorban gyékényszőnyegek – használatáról. A középkori írott források ugyan ritkán szólnak a hétköznapi életéről és a hozzá tartozó anyagi kultúráról, de szentekről szóló legendákban, szerzetesek számára készült lelki útmutatókban találhatunk utalásokat a korabeli mindennapokra. A gyékényfeldolgozás után érdeklődő kései utókor számára időnként gondot okoz a görög, latin, s más nyelveken született írásokban szereplő, a sásból, kákából, gyékényből készített tárgyak használatára utaló kifejezések megfelelő értelmezése. Az eredeti szövegek írói és fordítói a valószínűleg nem tettek különbséget a fonható szálanyagot adó vízínövények – a gyékény, sás, káka, nád – között. Többnyire egymás szinonimájának tekintették e szavakat. Előfordulhat, hogy nem csak a *scriptorok*ban keresendő a hiba. Ahogy a növények előhelye, külleme, úgy a feldolgozás folyamata, a felhasználás lehetőségei is bizonyos mértékig közel állhattak egymáshoz. Így maguk a kézművesek is felváltva használhatták a növényeket, attól függően, hogy épp milyen anyag állt rendelkezésükre.

A kereszténység első századaiban a pusztába vonult remeték lettek a Krisztust követő élet példaképei. A későókorban élt *sivatagi atyák* életmódja, az imádság és az önmegtagadás során szerzett tapasztalatuk sokakat vonzott. Néhány remete körül egész tanítványi közösség jött létre Egyiptomban, Szíriában, a kis-ázsiai Kappadókiában. Életüket elsősorban az imának szentelték, de kétkezi munkával is foglalkoztak, létfenntartásukról maguk gondoskodtak.

Közülük az egyik legjelentősebb a Pakhomiosz remete által a felső-egyiptomi Tabennisziben Kr. u. 320 táján létrehozott közösség volt. Szabályzatukból kiolvasható, hogy növényi szálás anyagok feldolgozásával is foglalkoztak, és maguk is használták szőnyegként, fekvőhelyként földre terített gyékényeket: „Az ugyanazt a foglalkozást űző testvérek egy előljáró alatt egy házban gyűljenek össze. Például akik lent szőnek, legyenek együtt, akik gyékényt, alkossanak egy családot (...) Ha pedig éjjel felhangzik a jel (...) a közös helyen ne üljön lustán, hanem gyors kézzel készítsen fonatokat a gyékények számára, kivéve, ha teste gyöngélkedik, akkor engedjenek neki pihenést. (...) Ha gyékényt készítenek, a szolgálattelvő este kérdezze meg az egyes házak előljáróit, mely háznak van kákára szükségük, így áztassa be a kákát, reggel pedig sorrendben ossza szét mindenkinek. (...) A ház előljárójának, aki bevégzi a hetet és a másiknak, aki a következőt vállalja, valamint a monostor előljárójának gondja legyen, (...) rázzák ki a gyékényeket, amiket a közösségben a kőre szoktak teríteni. (...) Alvásra a takarón, vagyis a gyékényen kívül a cellában egyáltalán semmi mást ne terítsenek le.”²⁰

A nyugati szerzetesség atyjának tekintett Szent Benedek (480 körül – 543/547) maga is jól ismerte a sivatagi atyák életéről szóló írásokat. Már fiatalon vonzotta a világtól elvonult élet. Egy időre remete lett, majd a hozzá csatlakozott, hasonlóan elhivatott férfikkal monasztikus szerzetesi életet kezdett. Kr. u. 520–540 körül megfogalmazott regulájának 55. fejezetében írta elő: „Agyneműnek legyen elég egy gyékény, egy könnyebb és egy melegebb takaró és egy fejuánkos.”²¹

²⁰PUSKELY M. 2001. 187–188. 191. 199.; 2006. 257.

²¹Szent Benedek Regulája 1993. 61. A latin eredetiben a *matta* szó szerepel gyékényből készült fekvőhely értelemben: „*Stramenta autem lectorum sufficiant matta, sagum et lena, et capitale.*” (LV. 15.)

Szent Klára (1193/1194–1253) – Szent Ferenc kortársa és követője – tudatosan a legegyszerűbb körülmények között élt az Assisi melletti San Damiano kolostorban. Fekvőhelyéről így írt az életét megörökítő Celanoi Tamás ferences testvér: „Ágyul puszta földet és szőlővenyigét használt, párna helyett pedig fatönköt tett a feje alá. Később azonban, hogy testi ereje fogyatkozni kezdett, gyékényt terített maga alá, és fejének is engedett annyi kényelmet, hogy egy kevéske szalmát tett alá. Mióta pedig kegyetlen szigorúsággal kezelt teste kezdett huzamosabban betegeskedni, boldogságos Ferenc egyenes parancsára a szalmazsák használatára tért át.” Klára életszentségének kivizsgálása során a vele egy közösségben élt testvére, Ágnes nővér is vallomást tett. „Azt is mondta, hogy az idő legnagyobb részében, melyben az a tanú a monostorban tartózkodott, a fentebb mondott úrnőnek gyékényből volt az ágya, és egy kis szalma a feje alatt, és beérte ezzel az ággal.”²²

A szegények életmódját önként vállaló Assisi Szent Ferenc életéről szóló könyvek lapjait forgatva is találkozhatunk „gyékényből” készült szövetekkel/fonatokkal. Ezekben a fekhely mellett más funkciók is megjelennek. A *Fioretti*-ben olvashatunk például a Ferenchez csatlakozott szerzetesek 1221. május 30-án kezdődött első nagy összejöveteléről. „A síkságon a fráterek tudományok szerint külön-külön csapatokban gyékény- és zsupptetők alatt tanyáztak, minek okából ezt a káptalant gyékényes- vagy zsuppos káptalannak nevezték.”²³ A Szent ún. perugiai legendájában pedig azt olvashatjuk, hogy az assisi püspök „Amint belépett a házba, kopogtatott, hogy bemenjen Szent Ferenchez, és miután kinyitották neki az ajtót, tüstént besietett a cellába, amelyben egy másik, gyékényből készült kis kamrácska állott, ahol Szent Ferenc lenni szokott. Mivel tudta, hogy a szent atya meghitt barátságot és kedvességet szokott iránta tanúsítani, nyugodtan ment, és szétajtotta a cellácska gyékényfonatát, hogy lássa őt.”²⁴

Magyar nyelvemlékben először helységnévként, „villa de Geken” alakban írták le a szót a Váradi Regestrumban. Az 1395 tájáról való Besztercei-, az 1405 körüli Schlágli- és az 1533-ból származó Murbelius-féle szójegyzékben a *gyken*, *geken* szót találjuk a *matta*, azaz a fekvőhelyként használt gyékényszőnyeg megfelelőjeként. A legrégebbi teljes egészében magyar nyelven íródott könyvben, a Jókai-kódexben is alvóhely értelemben szerepel a szó, ráadásul a maihoz nagyon hasonló alakban. 1440 körül keletkezett nyelvemlékünk Assisi Szent Ferenc életéről szól. A latin eredetiből korabeli magyar nyelvre fordított szöveg leírja azt a jelenetet is, amikor Gergely pápa ellátogatott Porciunkulába, s ott könnyekre fakadt, midőn meglátta azt az egyszerűséget, ahogy a ferences „barátok” a puszta földön fekszenek, vánkos nélkül, csak egy kevés pelyva és „zakadozt gyekenek” vannak alattuk.²⁵

A kalandos életű magyar király, Salamon (1053–1077 / 1087?) legendája szerint, miután Szent Lászlótól ismét vereséget szenvedett, isteni sugallatra letette a koronát, és titokban elhagyta a csatateret. Többé nem harcolt a hatalomért, hanem az isztriai félszigeten, Pola közelében magányba vonult, éjjel-nappal imádkozott, böjtölt, vezekelt egész elhibázottnak vélt életéért. „A vadak barlangja lett friss palotá-

²²Szent Klára művei és életének forrásai 1993. 27. 108.

²³Assisi Szent Ferenc és a Fioretti. 1980. 264.

²⁴Assisi Szent Ferenc perugiai legendája. 1990. 36.

²⁵Jókai-kódex 1981. 192.: „Es lattuan hogŷ az barátok fekszenekuala az fewldewn es femmŷ nem vala alattok hanemcsak egŷ keues pelŷua [Es nemy zakadozt gyekenek ualanak alattak es azokes femmŷre valanak ŷok.”

ja, fű, gyökér, vadalma a válogatott étke, állóvíz mocsara a jóízű itala, kemény föld, kőszikla a puha párnás ágya, fás gyékény, szűr, condra fedező paplanja.”²⁶

A magyar egyháztörténet egyik kiemelkedő alakja Árpádházi Szent Margit (1242–1270). Bár lehetősége lett volna, hogy a „magyari királynak” leányként kevésbé szigorú életet éljen a domonkos apácák Boldogasszony-kolostorában, mégsem tette. Sőt, olyan puritán módon élt, hogy azon időnként még az egyszerű sorból származó apácatársai is megbotránkoztak. A Margit által kialakított önmegtagadó életben az öltözködés, az étkezés és a pihenés is leegyszerűsödött. Önként vállalt áldozatainak része volt a szegényes fekvőhelyen való alvás. Az 1340-ből származó latin nyelvű, ún. Garnius legenda szerint: „Az ő ágyáról viszont nem szükséges semmit sem mondani. Sohasem lehetett ugyanis tudni, hogy egyáltalán ágyban feküdt-e; hanem miután az ágya elé egy gyékényt terített le, Jákob pátriárkához hasonlóan feje alá követ téve aludt.”²⁷ Margit szentté avatási perének latin nyelvű jegyzőkönyvét 1276-ban foglalták írásba. Ennek felhasználásával készült az 1510-ben befejezett magyar nyelvű másolat. A Ráskai Lea kézírását őrző kódex három helyen is leírja azt, ahogyan Margit az éjszakai virrasztások után pihenni tért. „Azután lefekszik vala az ágy előtt a padimentomon egy gyékényre.”²⁸ „Gyakorta [az] ő imádságai után a nagy fáradságnak miatta az ő ágya előtt a gyékényen leletik vala meg a szororoktól aludnia.”²⁹ „E szent szűznek ő ágya vala egy gyékény, egy hitvány lazsnok és egy kis vánkös, némikoron pedig egy gyékény csak. (...) Ezen nyugoszik vala magyari királynak leánya.”³⁰

K. Csilléry Klára a magyar lakáskultúra kezdeteit, majd pedig Zentai Tünde az ágy és az alvás történetét feldolgozó könyvében egyaránt kitért arra, hogy a gyékényből készült fekvőhely igen elterjedt volt az ókori Közel-Keleten. Innen először a rómaiak közvetítésével jutott el Nyugat-Európába, de idővel kikopott az európai használatból. A keresztes háborúkból visszatérő nyugat-európai főurak különlegességgként vitték haza az arab földön megismert gyékényszőnyeget. Az előkelők otthonaiban rövidesen divatossá váltak, de már nem fekvőhelyként, hanem a lakóhelyiségek padlózatát és falait borították vele.³¹ A főúri divat mellett mégis inkább az egyszerűbb néprétegek életének része volt és maradt mindenütt a gyékényszőnyeg. A koraközépkorban önállóan, földre terített fekvőhelyként használták, vagy a földön vetett ágy egyik elemeként. Az ágy „felemelkedésével” (kb. a 14. századtól) közvetlenül a kötelsodronyra helyezve ágybélészként is alkalmazták,³² de egyes helyeken továbbra is megmaradt a földre terített fekvőhely funkció.

A *gyékényt* megtaláljuk a haldoklók és a halottak ellátásánál is. Az egyesek szerint a szegedi, mások szerint a somlóvásárhelyi premontrei apácák számára 1519 táján készült Lányi-kódex megörökítette a nővérek egyes szertartásait. Ezek között szerepel, hogy a haldokló nővért társai tegyék egy zsákra vagy gyékényre,

²⁶HEVENESI 1988. 52.

²⁷Garnius de Giaco: Szent Margit élete. Ford.: Deák Viktória Hedvig OP. In: Madas – Klaniczay 2001. 217.

²⁸ÉRSZEGI 1987. 114. Vö. Szent Margit élete 1510. 59.

²⁹ÉRSZEGI 1987. 114. Vö. Szent Margit élete 1510. 65.

³⁰ÉRSZEGI 1987. 123. Vö. Szent Margit élete 1510. 117.

³¹CSILLÉRY 1982. 86.

³²ZENTAI 2002. 82.

és hamut hintsenek rá: „Mykor az beteg halálnak horayara ywt cyliciomoth awag sakot akar gykenh tereychenek es az hamwat rea hynchek”.³³

1526 októberében Sárffy Ferenc győri várkapitány ott volt Mohács mellett, II. Lajos holttestének felkutatásánál. Beszámolójában olvashatjuk: „Nem messze ettől a mocsártól végre egy friss sírdombot pillantottunk meg, s az alatt – mintegy isteni útmutatásra – a királyi felség elhantolt holttestét találtuk meg. (...) Egy gyékény is volt velünk, ezt szétgöngyölítettük, s a felség testét ráfektettük, és tiszta vízzel egész tisztára mostuk”.³⁴

A középkor elmúltával is megmaradt a gyékénytárgyak szerepe. Az írásbeliség elterjedésével több helyen említést tettek a növényről, és a belőle készített különféle tárgyakról is. Peres ügyek tárgyalása során került szóba, számadáskönyvekbe vezették be vásárlásukat, hagyatéki leltárakba jegyezték fel fajtájukat, állapotukat, értéküket. Írott forrásokban olvashatunk tehát a gyékényfonatok, -szövegek használatáról, de ezekben nem (vagy alig) szólnak arról, hogy milyen technikával készültek. Az elvétele fellelhető képi ábrázolások és egyes, jobb állapotban maradt régészeti leletek alapján háromféle típust különíthetünk el. Az egyik szövessel készült, a másik változathoz a növényi szálakat egymáson keresztbe fektetve négyzetrendszeres fonatokat alakítottak ki készítőik, a harmadiknál pedig hosszú hármass-fonatokat használtak, amelyeket varrószállal öltöttek össze a kívánt hosszúságú és szélességű szőnyegekké.³⁵

A népi lakáskultúra alakulásával mélyrehatóan foglalkozó K. Csilléry Klára szerint a magyarság már jóval a honfoglalást megelőző időszakban ismerte a gyékényszálakból fonott/szőtt, földre terített fekvőhelyet.³⁶ A Kárpát-medencébe telepedés után még hosszú ideig megmaradt ez a funkció. Nem véletlen tehát a magyar nyelvben használt *gyékény* szavunknak az a sajátossága, hogy egyaránt jelöl egy vízinövényt (lat. *Typha latifolia* / *angustifolia*) és a belőle készített, földre teríthető szőnyeget, fekvőhelyet. A fekvőhely funkció mellett használhatták – ha meleget nem is, de védő, enyhelyet adó – takaróként, ágy elé helyezett szőnyegként, ülőhelyként, „térrelvasztóként”, ajtót helyettesítő „függönyként”. A későbbi századokban keletkezett írások hírt adtak a gyékény tetőfedő anyagként való hasznosításáról, és szólnak gyékényből készült takaróponyvákról, kocsitakaró ernyőkről, csomagolóanyagokról, különféle kosarakról, szatyrokról is.

A növény feldolgozása a vízjárta területeken folyamatosan jelen volt a későbbi évszázadokban is. Két fajtáját különbözteti meg a magyar népi növényismeret. A szövésre használt, keményebb szárú *keskeny levelű gyékényt* (*Typha angustifolia*), és a szakajtókötésre, fonatok készítésére alkalmas, puha, hajlékony szárú, könnyen alakítható *széles levelű gyékényt* (*Typha latifolia*). Ez utóbbi szinte mindenütt megnőtt, ahol vízenyősebb volt a talaj, ezért ezt a fajtát használták a legtöbben. Sok helyütt szőlőt kötözték vele, *spiráltechnikával* ebből készítették a szakajtókat, terménytároló kosarakat, és más eszközöket. Egyes településeken a paraszti önellátás keretein túlnoé, háziiparként is foglalkoztak vele.

A gyékényfeldolgozás napjainkig jelen van a Magyarországon. Mára már eltűnt ugyan az átadás-átvétel a hagyományos folyamata, amely korábban nemzedékről

³³Lányi codex. 1878. 381. BÁLINT 1972., 1976. 398.

³⁴Mohács emlékezete 1976. 92–93.

³⁵K. CSILLÉRY K. 1982. 129. és 130. kép.

³⁶K. CSILLÉRY K. 1982. 77. 86. Véleményét osztja Zentai Tünde is. ZENTAI T. 2002. 82–83.

nemzedékre örökítette tovább a népi tudást, de az elmúlt évtizedekben elkezdődött a visszatartás.

Az 1960-as évek végére lezajlott téészesítést követően az akkori fiatal nemzedék nagy része felhagyott a földműveléssel, megélhetését a városokban, az iparban kereste. Ezzel egy időben a városi, fiatal értelmiség köreiben az 1970-es évek közepétől kibontakozó *táncház-mozgalom* ébresztette fel az érdeklődést a népi kultúra elfeledett rétegei iránt. A népzene, a néptánc, a népi hagyományok mellett a falusi életmód, az emberek szellemi és gyakorlati tudása, tárgyi környezete is érdekelte a mozgalomba bekapcsolódókat. A tárgyalkotó népművészet iránt érdeklődő fiatalok olyan tárgyak létrehozását tűzték ki célul, amelyek ki tudják elégíteni az új kor igényit, s eközben anyag- és formakincsük, a készítés technikája a népi kézművesség hagyományaiban gyökerezik. Az 1970-es évektől sorra alakultak népi kézműves szakkörök, és különféle rendezvények programkínálatában is megjelentek a kézműves foglalkozások. Napjainkban már alig találunk olyan helyet és alkalmat – az óvodától a tömegeket megmozgató eseményekig –, ahol ne próbálhatnák ki az érdeklődők a népi kézművesség valamelyik ágát. Ezek közé tartozik a gyékényfonás és szövés is. Ennek újra fölfedezése, megőrizve megújítása elsősorban Nagy Marinak, Vidák Istvánnak és tanítványaiknak köszönhető.³⁷

Az *Országos Képzési Jegyzék (OKJ)* 1993-as bevezetése óta egyes népi kézműves ágak *szakmaként* is tanulhatók, államilag elismert, középfokú szakmunkás-bizonyítvány szererezhető belőlük. Közéjük tartozik a három szálanyag összevonásával megalkotott *gyékény-, csuhé-, szalmatárgy készítő* szakma. Az OKJ képzési- és vizsgáztatási rendjének 2010-es jelentős megújítása, majd a szakmacsoportok 2012-es átszervezése után is megmaradt a szakma tanulásának lehetősége. Az újonnan létrehozott „*kulturális és nemzeti örökségvédelmi szakképesítések*” csoportjába sorolva továbbra is ott találjuk a *Népi kézműves képesítést*, s az ezen belül választható *gyékény-, szalma- és csuhétárgy készítő* szakirányt.³⁸ A gyékényfeldolgozás többször szóba kerül a Nemzeti Vidékstratégia részeként 2013-ban elkészült Népi Kézműves Stratégiában is.

Néhány tucatra tehető azok száma, akik az eltelt közel húsz év alatt *gyékény-, szalma- és csuhétárgy készítő OKJ-s vizsgát* tettek. Mellettük – elenyésző számban – vannak még hírmondói azoknak, akik a 20. század háziiparában, családon belül, vagy egy idős mestertől tanulták a gyékénytárgyak készítését, s ma ebből próbálnak megélni, vagy nyugdíjukat kiegészíteni.

Néhány év óta augusztus elején a sarródi tájházban (Győr-Moson-Sopron m.) szervezik a *Sás-gyékény Fesztivált*. Az egynapos rendezvényen olyan asszonyok mutatják be a szálak sodrását és a belőlük készített lábtörlő fonásának technikáját, akik egykor a helyi háziipari szövetség bedolgozói voltak. Falunapok szervezői időnként másutt is megkeresik a helyi öregeket, akikről tudják, hogy hajdan ezzel foglalkoztak. Ha azok hajlandóságot mutatnak a szereplésre, két-három órás bemutatón láthatják az érdeklődők, hogyan is kötötték régen a kast, fonták a szatyrot, papucsot, kötötték be a széket.

³⁷A Nagy-Vidák házaspár érdeklődése később a gyapjú felhasználása felé fordult, az 1980-as évek elejétől elsősorban nemez és csergekészítéssel foglalkoztak. Több évtizedes munkásságuk elismeréseként 2010-ben mindketten megkapták a *Népművészet Mestere* címet.

³⁸*Magyar Közlöny* 2012. évi 88. szám 13267. 13285. 13289.

Az országban jelenleg egyetlen gyékénnyel foglalkozó közösség működik. Tápén (Csongrád m.) *Gyékényből Szótt Egyesület* néven nyolc-tíz asszony szövi a szatyrot, kanalast, falvédőt, szőnyeget, és újtásokkal is próbálkoznak. A helyi művelődési házban rendezték be állandó kiállításukat, itt tartanak foglalkozásokat a tápai gyerekeknek, vagy épp a Szegedről érkező iskolai osztályoknak, turistáknak. Munkájuknak köszönhető, hogy Gyékényszövés Tápén elnevezésű örökségelem 2013 őszén felkerült az UNESCO Szellemi Kulturális Örökségének nemzeti jegyékére.

Bízom benne, hogy a most felsorakoztatott adatok, részletesebben tárgyalt források is bepillantást engedtek a kézművesség múltjának egy eddig kevésbé feltárt területére. Reményeim szerint ez az áttekintés is rávilágít arra, hogy a minimális eszközigényű és viszonylag egyszerű, könnyen elsajátítható munkafolyamatokat alkalmazó gyékényfeldolgozás évszázadok óta megszakítás nélkül jelen van a Kárpát-medencében. A gyékény földolgozásának folyamata máig meglehetősen archaikus elemekből épül föl.

IRODALOM

Assisi Szent Ferenc és a Fioretti

1980 Assisi Szent Ferenc és a Fioretti. Budapest: Szent István Társulat

Assisi Szent Ferenc perugiai legendája

1990 Assisi Szent Ferenc perugiai legendája. Fordította, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Varga Imre Kapisztrán OFM. Budapest: Helikon Kiadó

BALASSA Iván

1989 A magyar falvak temetői. Budapest: Corvina Kiadó

BÁLINT Alajos

1938 A kaszaperi középkori templom és temető. In: Dolgozatok a M. Kir. Ferencz József-Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből XIV. 140–184. Szeged: Régiségtudományi Intézet.

1956 A kiskunfélegyháza-templomhalmi temető. In: Bálint Alajos (szerk.): A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1956. 55–84. Szeged: Móra Ferenc Múzeum

BÁLINT Sándor

1945 A halálhoz és a temetéshez fűződő szegedi néphagyományok. Klny. az Alföldi Tudományos Intézet 1944–45-i évkönyvéből. Szeged

1970 Újabb adatok Szeged középkori történetéhez. In: A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1970-I. 199–212. Szeged: Móra Ferenc Múzeum

1976 A szögedi nemzet. A szegedi nagytáj népelete. Első kötet. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1974/75-2. Szeged: Móra Ferenc Múzeum

BÁNKINÉ MOLNÁR Erzsébet

2008 Vasárnap, jelesnap? In: Novák László (szerk.): Tradicionális kereskedelem és migráció az Alföldön. Az Arany János Múzeum közleményei 11. 51–60. Nagykovács: Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága

BENEDEK, Szent

1993 Regula. Ford. Söveges Dávid OSB. Bencés Lelkiségi Füzetek 1. Pannonhalmi: Bencés Kiadó

BÉRES Mária

1989 Beszámoló a Nagymágocs, Szendrei major – Hűtőtő területén végzett leletmentésről. In: Juhász Antal (szerk.): A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1988-1. 59–74. Szeged: Móra Ferenc Múzeum

CSILLÉRY Klára, K.

1982 A magyar népi lakáskultúra kialakulásának kezdetei. Budapest: Akadémiai Kiadó

DIÓS István (főszerk.)

1988 A szentek élete. I. II. Budapest: Szent István Társulat

- ÉRSZEGI Géza (szerk.)
1987 Árpád-kori legendák és intelmek. Budapest: Szépirodalmi Kiadó
- GAÁL Attila
1982 A Dombóvár-békatói XVI–XVII. századi temető. In: Szilágyi Miklós (szerk.) A Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve 10–11. 133–224. Szekszárd: Tolna Megyei Tanács V. B. Művelődésügyi Osztálya
- GÁBOR Gabriella
1996 Középkori párták Békés megyében. In: Bende Livia – Lőrinczy Gábor – Szalontai Csaba (szerk.): A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica 2. 381–402. Szeged: Móra Ferenc Múzeum
- HEVENESI Gabriel SJ
1988 Régi magyar szentség. Ford.: Sinkó Ferenc. Budapest: Új Ember Kiadó
- Jókai-kódex
1981 Jókai-kódex. A nyelvemlék betűhű olvasata és latin megfelelője. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva közléstesi P. Balázs János. Budapest: Akadémiai Kiadó
- KISS Károly (vál.) – KATONA Tamás (szerk.)
1976 Mohács emlékezete Budapest: Magyar Helikon
- KŐHEGYI Mihály – VÖRÖS Gabriella
1999 A vaskúti halmok és földvár. Kutatástörténet és anyagközlés. In: Bende Livia – Lőrinczy Gábor – Szalontai Csaba (szerk.): A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Archaeologica 5. Szeged: Móra Ferenc Múzeum
- KÜRTI Béla
1980 Honfoglalás kori magyar temető Szeged-Algyőn. In: Trogmayer Ottó (szerk.): A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1978/79-1. 323–347. Szeged: Móra Ferenc Múzeum
- Lányi kódex
1878 Lányi codex. In: Régi magyar kódexek és nyomtatványok. Nyelvemléktár VII. kötet. Közléstesi: Volf György. Budapest: M. T. Akadémia Könyvkiadó Hivatala
- MADARAS László
1993 Avar temetőrészlet Öcsöd határában. In: Tisicum – A Jász-Nagykun-Szolnok megyei múzeumok évkönyve 8. 181–224. Szolnok: Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Igazgatósága
2001 VII–VIII. századi avar temetőrészlet Berekfürdőről. In: Tisicum – A Jász-Nagykun-Szolnok megyei múzeumok évkönyve 12. 173–195. Szolnok: Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Igazgatósága
- MADAS Edit – KLANICZAY Gábor (szerk.)
2001 Legendák és csodák. Szentek a magyar középkorból II. Budapest: Osiris
- MAKKAY János
2004 Vésztő-Mágor. Ásatás a szülőföldön. Békéscsaba: Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága
- MEZŐSINÉ KOZÁK Éva
1993 A vértesszentkeresztii apátság. Művészettörténet – műemlékvédelem 5. Budapest: Országos Műemlékvédelmi Hivatal
- MÓRA Ferenc
1932 Néprajzi vonatkozások szegedvidéki népvándorláskori és korai magyar leletekben. Ethnographia XLIII. évf. 2. sz. 54–68.
1982 Sokféle; Utazás a föld alatti Magyarországon. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó
- PÁVAI Éva
1992 Előzetes jelentés Csongrád-Ellésmonostor ásatásáról (1990–1992). In: Lengyel András (szerk.): Múzeumi kutatások Csongrád megyében 1992. Szeged: Móra Ferenc Múzeum.
- PUSKELY Mária
2001 A monachizmus kezdetei a Római Birodalomban. III–V. század. Dissertationes Debreceniensis 1. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó
2006 A keresztény szerzetesség történeti fogalomtára. Budapest: Kairosz Kiadó
- RICHTER Éva
2004 Fonástechnikáink előzményei. In: NAGY Mari–VIDÁK István–TÜSKÉS Tünde–BÁRÁNY Mara: *Fonás, kötés, sodrás, pödrés. A gyékény, szalma, csuhé megmunkálásának*

hagyományai. Oktatási segédanyag. Mesterség-Hagyomány CD-ROM sorozat II. Budapest: Hagyományok Háza, Népművészeti Módszertani Műhely.

SELMECZI László

1992 A négyszállási I. számú jász temető. BTM Műhely 4. Budapest: Budapesti Történeti Múzeum

SOMOGYVÁRI Ágnes

2003 Kutak egy Árpád-kori településen. In: Cumania 19. A Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezetének Évkönyve. 5–18. Kecskemét: Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezete

2010 Amiről a kutak mesélnek. In: Múzeumőr VIII. évf. 1. sz. 22–24.

SZATMÁRI Imre

2005 Békés megye középkori templomai. Békéscsaba: Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága

Szent Klára művei és életének forrásai

1993 Szent Klára művei és életének forrásai. Ferences források 3. Újvidék–Szeged–Csíksomlyó: Agapé Kiadó

Szent Margit élete 1510.

1990 Szent Margit élete 1510. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel. Régi magyar kódexek 10. szám. Budapest

TROGMAYER Ottó

1957 Ásatás Tápe-Lebőn. In: Bálint Alajos (szerk.): A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1957. 19–60. Szeged: Móra Ferenc Múzeum

1960 Szarmata temető Dócon. In: Bálint Alajos (szerk.): A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1958–59. 59 – 69. Szeged: Móra Ferenc Múzeum

1971 Tápe történetének régészeti emlékei. In: Juhász Antal (szerk.): Tápe története és néprajza. 31–45. Tápe: Tápe Község Tanácsa

VARGA Éva-Viola

1970 Miguel March festménye: Szent József halála. In: Bakó Ferenc (szerk.): Az Egri Múzeum Évkönyve 7. Eger, Dobó István Múzeum

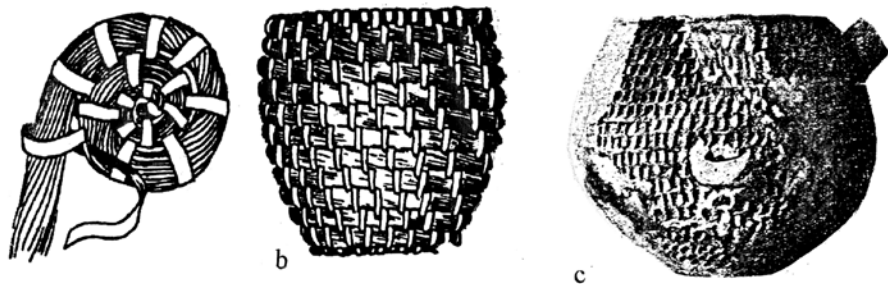
WICKER Erika

2007 Azonosságok és hasonlóságok az iszlám köznépi és hódoltság kori rác-vlah temetkezési szokásokban. In: Cumania 23. 5–76. A Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezetének Évkönyve. Kecskemét: Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezete

2008 Rácok és vlachok Észak-Bácskában. Kecskemét: Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezete

ZENTAI Tünde

2002 Az ágy és az alvás története. Pécs: Pro Pannónia Kiadói Alapítvány

1. kép – Richter Éva *Fonástechnikáink előzményei* című tanulmányának 9. képe nyomán

2. kép – Kupujkó Déri Múzeum,
Debrecen – ltsz. V.72.142.1.)
(A szerző felvétele)

3. kép – Tojástartó „popujka” fedővel
Déri Múzeum, Debrecen – ltsz.
V.59.2.1.
(A szerző felvétele)

4. kép – Hodoroga Péter munkája
(A szerző felvétele – 2010)

5. kép – Füredi Zsuzsa munkája
(A szerző felvétele – 2010)

6. kép – Frigyes oltár mestere (?):
Jézus születése. 1420–1430 körül
(Csilléry K., K. 1982. 217.)

7. kép – Salzburgi mester (?):
Jézus születése 1400 körül
(Zentai T. 2002. 83. 29. kép)

8. kép – Miguel March:
Szent József halála
Az Egri Képtár gyűjteményéből – ltsz. 73.4.

9. kép – Részlet a festményéből:
Szent József alatt gyékényszőnyeg
In: Varga Éva-Viola 1970. 240. 1. kép)

10. kép – Növényi szálakból szövött szőnyeg
Egyiptom, Kr. u. 500–600.
(Metropolitan Museum, New York – Itsz.
14.1.221.)³⁹

11. kép – Elkészült gyékényszőnyegek szállítása
a Háziipari Szövetkezetbe Márta András és neje,
Bodó Mária – Tápé, 1960-as évek
(Magántulajdon)

12. kép – Szövött gyékények
a tápéi Gyékényes Műhelyben
(A szerző felvétele, 2013)

13. kép – Gyékénytárgyakat árusító
kézműves a Budai Várban,
a Mesterségek Ünnepén
(A szerző felvétele – 2012)

14. kép – Kovács Tibor
és gyékényből kötött méhkasai
a XXIV. Országos Méhészeti
Vásáron
(A szerző felvétele –
Székesfehérvár, 2012)

³⁹A kép forrása és a tárgy leírása: <http://www.metmuseum.org/collection/the-collection-online/search/473391?=&imgNo=1&tabName=gallery-label>

A vörös szín az öltözködésben és a viseletekben (17–20. század)¹

Megjelenésünk fontos információkat közöl rólunk. Az öltözék stílusa, anyaga és színe utalhat nemre, társadalmi helyzetre, szubkultúrához való tartozásra. A társadalmi elvárások közé tartozik az alkalomnak megfelelő öltözködés. A közép- és kora újkori Európában a ruhának a norma szerint jeleznie kellett még viselője etnikai és regionális hovatartozását, életkorát, családi állapotát is.²

A középkorban és a kora újkorban a rang és vagyon egyik leglátványosabb megnyilvánulási területe volt a ruházat. Az öltözködés társadalmi helyzetet jelző szerepe ma is meghatározó. Az ízlésbeli eltérések a ruházkodásban is megmutatkoznak, hiszen ezek a finom megkülönböztetések nemcsak láthatóvá teszik, hanem egyúttal fenn is tartják a társadalmi különbségeket.³ Az aktuális társadalmi állás kifejezésre juttatása mellett az egyéni ambíciókat is megmutathatja az öltözék.

A ruhadarabok anyagának típusa (textiliák esetében annak alapanyaga és szövése), szabása mellett a ruha színe és díszítése a könnyen észrevehető tulajdonságok közé tartozik, ezért az öltözet szimbólumrendszerében a szín szerepe nagy jelentőségű. A színek esztétikai, gazdasági és társadalmi értékkel is rendelkeznek. Mielőtt a kémiaiilag előállított festékek elterjedtek, azaz a 19. század közepéig, természetes színezőanyagokat használtak: ásványi, növényi, és állati eredetűeket egyaránt. Mivel a legjobb, élénk színeket adó festékek előállítása munkaigényes és technológiailag komplex volt, ezek a színek értékesek voltak. Az új, ipari anyagok, a gyári, szintartó fonalak elterjedése hozzájárult a paraszti viseleteknek a 19. század második felétől a 20. század első feléig terjedő időszakra tehető kiszínesedéséhez. Manapság a színek általában olcsón előállíthatóak, az egyének színválasztásaiban a kultúra, a divatipar és a személyes ízlés is szerepet játszik.

Egy-egy szín ugyanabban a korszakban többféle jelentéssel is bírt, és ezek a jelentések idővel eltolódhattak, illetve megváltozhattak. Koronként változott, hogy mely színek voltak a legkedveltebbek.⁴ A tanulmány a vörös színnek és árnyalatainak elterjedtségét, társadalmi és kulturális jelentéseit vizsgálja a 17. századi öltözködésben, Bethlen Gábor erdélyi fejedelem és udvarának példáján keresztül. Egyes jelenségeknek a 19–20. századi történetét is követi, elsősorban a népviseletekben.

¹ A tanulmány az OTKA PD 101560 számú pályázata támogatásával készült.

² Bulst-Jaritz 1993: 2–7.

³ Bourdieu 1984a; Bourdieu 1984b: 196–206.

⁴ Péterbencze 1990: 50.

A tanulmány részletesen vizsgálja a 17. századi források közül Bethlen Gábor vásárláskönyvét, mely a fejedelmi udvar 1615 és 1627 közötti vásárlásait tartalmazza,⁵ és a fejedelem végrendeletét.⁶ Ez utóbbi két forrásból adatbázis készült, amely lehetővé teszi egyrészt a fejedelmi udvar számára vásárolt textiliák, másrészt a fejedelem által viselt ruhák színeinek bemutatását. Az országgyűlésnek a Bethlen uralkodása alatt hozott árszabásai segítségével a textiliák színe és ára közötti összefüggés vizsgálható.⁷ Kapcsolódó források a fennmaradt ruhadarabok és textiliák; a képi források: festmények,⁸ viseletsorozatok, fotók.

Olcsóbb és drágább színek

A középkori és kora újkori Európában csak az eliteknek állt módjában igazán színesen öltözködni. A vörös szín az antikvitástól kezdve népszerű volt az uralkodók és előkelők körében,⁹ de folyamatosan nőtt a kék presztízse. Ugyanakkor a 14. századtól kezdve Nyugat-Európa egyes részein a fekete kimondottan divatszín volt. Szembetűnő példák erre Jó Fülöp (1419–1467) burgundi udvara,¹⁰ Spanyolországban II. Fülöp (1556–1598) udvara, vagy a vizsgált időszakban IV. Fülöpé (1621–1665).¹¹ A köznép ruházata ellenben kevésbé volt színes, leggyakrabban földszíneket viseltek.¹²

Ritkaságuk és magas árak miatt a legjobb minőségű festékeket, melyek élénk és tartós színt adtak a ruhaanyagoknak, a luxus minőségű textiliák festésére használták.¹³ Az előállítási költségeknek akár a negyedét is kitehette a festék. Fontos textilipari központ volt mind Itália, mind Konstantinápoly, melyek polikróm anyagaikról is híresek voltak.¹⁴ Gazdasági kapcsolataink ezekkel a területekkel minden bizonnyal hatással voltak a magyarországi színpreferenciákra. A vörös szín legelőkelőbb változata természetesen a drága bíborfestékkel színezett kelme volt, ennek alapanyaga, a bíborcsiga azonban a középkor végére teljesen kipusztult. A kora újkorban a legerőteljesebb színű, fényes piros anyag a velencei skarlát volt, melyet Európaszerte hiába próbáltak utánozni. Ennek színét a karmazsintetű adta.

A vörös és annak árnyalatai a közép- és kora újkorban legelsősorban a hatalom, luxus és ünnepélyesség színei voltak. A bíbor a prehisztorikus korok óta ismert luxusanyag,¹⁵ a római császárok viselték, Bíborbanszületett Konstantin (Constantinos Porphyrogenetos) bizánci császár erről az anyagról kapta a nevét. Magyarországon az Árpád-kortól vannak rá adatok.¹⁶ A középkori Európában a

⁵Radvánszky 1888: 1–157.

⁶közli: Koncz: 1878.

⁷Szilágyi 1882: 273–302.; 326–354.; 378–418.; 434–480.

⁸Buzási 1988.

⁹A vörös szín jelentőségéhez további irodalom: Greenfield 2006.; Tompos 2004: 167–174.

¹⁰Huizinga 1976: 203.

¹¹Braudel 1985: 313–335.; Hollander: 1993 365–90.; Jogig 2008: 14–15.

¹²Haarmann 2005: 130.

¹³Pastoureau 2000: 63–64.; Pipponnier – Perrine 1997: 16–17.

¹⁴Schneider 1985: 39.; Thompson 2004: 44.

¹⁵Tortora – Merkel 2005: 598.

¹⁶Futaky 1996: 335–339.; G. Szende 1997: 13–24.

skarlát vette át a bíbor szerepét.¹⁷ A vörös a reneszánsz és a kora újkor alatt is az uralkodók kedvelt színe maradt. A magyar uralkodók közül Mátyás király¹⁸ és Bethlen Gábor fejedelem is gyakran viselték. Hasonlóan kedvelt szín volt a 17. századi Európai uralkodók körében is, szívesen öltözött vörösbe például Krisztina svéd királynő és XIV. Lajos francia király. Az előkelők színpompás öltözködéséről a fennmaradt ruhadarabok, festmények, viseletsorozatok mellett írott források is tanúskodnak.

Színelnevezések

A Bethlen Gábor fejedelem udvarában viselt ruhák színességét jól mutatja a fejedelem vásárláskönyve, melyben közel ötven különféle színmegnevezés szerepel textilekkel és ruhákkal kapcsolatban. Az elnevezések egy része, mint például az alapszínnevek közé tartozó vörös illetve piros, a kék, a zöld, a fekete, vagy a napjainkban egyre gyakrabban emlegetett levendulaszín, változatlanul használatosak. Számos megnevezés elavult, a köznyelvben nem használjuk sem a hajszínt, sem a publikánszínt (ez utóbbi egy sárgászöld árnyalat volt). Nyelvészeti szempontból is érdekes a vörös és piros színnevek használata a magyar nyelvben, mivel mindkét szó ugyanarra a színre vonatkozik, és a kontextustól függ, melyiket használjuk.¹⁹ A vörös árnyalatait változatos elnevezésekkel illették a kora újkorban: karmazsin, skarlát, láng, téгла, kláris, auróra, rózsa, hús, testszín, narancssárga, a kékes és vöröses liláé a viola-, levendula-, szegfű-, máj-, tüdő- és szederszín voltak. Meglepő mértékben változott meg a királyszín jelentése: míg a 17. században egyértelműen a vörös szín egy sötétebb, lilás árnyalatát jelentette, ma már ebben a formában nem használjuk. Nem túl gyakran előfordul a királyvörös, illetve királypiros szóösszetétel előtagjaként, de jóval gyakoribb a királykék színmegjelölésben.

A vörös és árnyalatainak részletes tárgyalása előtt fontos hangsúlyozni: közel sem egyértelmű, hogy a színnevek pontosan mit jelentettek a vizsgált időszakban. A színek történetével foglalkozó kutató episztemológiai, terminológiai és módszertani problémákkal szembesül.²⁰ A lexikális problémák érzékeltetésére a skarlát, a gránát és a karmazsin szavak is alkalmasak. Nemcsak színelnevezésként szolgáltak, hanem a festékanyagokat és az ezzel festett anyagokat is így nevezték; jelenthettek még különféle (nem csak vörös) színű luxusanyagot is, vagy vörös színű anyagot, függetlenül a használt színezéktől. A karmazsin az Erdélyi Szótörténeti Tár meghatározása szerint „sötétvörös színű bőr”, de más színű bőrt is neveztek karmazsinnak; jelzőként pedig színelnevezés.²¹ A skarlát szinte mindig nagyon jó minőségű gyapjúanyagot jelentett, melyet rovarból készült vörös anyaggal festettek meg. Apor Péter az erdélyi nemesek fejedelemskori ruhaanyagairól írta: „Abban az időben kétféle skarlátposztó volt, velencei skarlát, annak tizenhat forintot adták singit, csak úri emberek viseltek

¹⁷Licetese 328–335.; Munro 2007: 56–57.

¹⁸Bonfini 1959: 341.

¹⁹De Bie Kerékjártó 2003: 67–79.; Uskúla – Sutrop 2010: 359–376.

²⁰Pastoureaux 1990: 368–377; Pouchelle 1990: 365–367.

²¹Szabó T. 1993: 194–195.

olyanból köntöst, az másik törökgránát volt, négyforintos volt singe, az olyan posztó többnyire kék, zöld s meggy szín volt, ilyen viseltenek főemberek, nemesemberek.”²² Apor itt a gránát posztót mint a skarlát egy olcsóbb változatát említi. A lentebb vizsgált árszabások azt is megerősítik, hogy a skarlát anyag nem csak piros színű lehetett. Az, hogy pontosan milyen árnyalatot jelöltek, időben is változott, de a karmazsin inkább talán lilába hajló vöröset jelentett, míg a skarlát egy élénkebb, világosabb árnyalatot.²³ Manapság a skarlát egyértelműen a szín-elnevezést jelenti a köznyelvben.

Az egyes emberek – biológiai és kognitív különbségeik miatt – különbözőképpen érzékelik, és nevezhetik meg ugyanazokat a színeket. A színekhez való viszony ugyanis egyrészt szubjektív, másrészt kulturálisan meghatározott. Ludwig Wittgenstein a *Remarks on Color, Bemerkungen über die Farben* című értekezésében a színeket is a „nyelvi játékok” csoportjába sorolta.²⁴ Máshol azt kérdezte, honnan tudjuk, hogy mit jelent a „piros” szó? Ha „valakinek azt az utasítást adom, hogy »hozzál nekem egy piros virágot arról a rétről«, honnan tudja, hogy milyen virágot hozzon, amikor csak egy szót mondtam neki? – Az első válasz, amit az ember adni hajlamos: az illető egy piros képpel az emlékezetében indult el a virágot keresni, és ezt a képet folyamatosan összehasonlítja a virágokkal, hogy lássa, melyiknek van ugyanilyen színe. Lehet mármost valamit így keresni, és egyáltalán nem szükséges, hogy a kép lelki természetű legyen. Tulajdonképpen a következő is lehetne a folyamat: hordok magamnál egy táblázatot, amelyen színes négyzetek felelnek meg a neveknek. Amikor hallom az utasítást, hogy »Hozzál nekem stb.«, a táblázatban a »piros« szótól a megfelelő négyzethez vezetem az ujjamat, és megyek keresni egy olyan virágot, amelynek ugyanaz a színe van, mint a négyzetnek.” Ekkor viszont még mindig nem tudhatjuk, melyik színmintára kell gondolnunk.²⁵ Amit egy adott színről mondhatunk – árnyalat, érték, telítettség, textúra, világosság vagy sötétség – függ a körülményektől is, melyek között különböző emberek látják, a bennük keltett asszociációktól, illetve a rájuk gyakorolt hatástól.

A fentiekhez kapcsolódik Nádasdy Tamás nádor egy 1558-ban írt levele. Nádasdy főúri kortársaihoz hasonlóan gyakorlotta vásárolt családja és udvartartása számára. Egy levelében további pontosítást kért feleségétől, Kanizsai Orsolyától a szükséges anyagok színével kapcsolatban. „Továbbá szökfű színű selyöm es két féle vagyon, egyik sitétebb, az másik világosbb, Balázs deák pedig azt mondja, hogy oroszlán színű selymet kéretsz az gomboknak, osztán igön szép vöröset, mi legyön az oroszlán színű, azt sem értők. Azért írd meg nyilvánban, és küldj valami próbát es, kihöz képest tudják mind az kétfélét megvenni.”²⁶ A mintaküldés szokása a későbbi évszázadokban is jellemző maradt.²⁷

²²Apor 1978: 66.

²³Greenfield 2006: 40–41.; Pastoureau 2000: 90.

²⁴Wittgenstein 1977: 2., 20–21.

²⁵dézi: Nyíri 1983: 79–80.

²⁶Vida 1988: 214.

²⁷Endrei 1971–72: 117–122

Árszabályozások

Az erdélyi országgyűlésnek Bethlen Gábor uralkodása idején hozott árszabásai (1625 tavaszán, 1626-ban, 1627 áprilisában és októberében) azt mutatják, hogy a textilek ára nemcsak anyaguktól, hanem színüktől is függött. A vörös anyagok általában drágábbak voltak, mint más színben ugyanaz az anyag. A legjobb skarlát rőfje tizenkét forintba került vörös színben, de ha zöld vagy kék volt, akkor csak tíz forintba. A jó minőségű sima luccai dupla bársony singje hét forintba került, amennyiben vörös volt, bármely más színben csak hat forintot kérhettek az eladók érte. Hat forintba vörös színben a valamivel rosszabb minőségű változat került ugyanebből a fajtából. 1626-ban és 1627 tavaszán a jó minőségű vörös dupla bársony singje hét forint volt, más színekben hat forint. A közepes minőségű fajlandis singjét három, illetve négy forintért adták. 1627 őszén egy új tétellel gazdagodott a lista: az „igen jó veres” fajlandissal (4,5 forint/sing).

A négy közül legrészletesebb árszabásunk (1627 ősze) két tétele a legjobb velencei sima bársony árát szintől függően határozta meg. Két csoportra osztotta a színeket: a vörös mellett a drágább csoportba tartozott még a testszín, „veres királyszín”, szeder- és meggyszín (kilenc forint/sing). Valamivel olcsóbb volt a „Velencei zöld, kék, fekete és egyéb mindenféle színű legjobb sima bársony” (nyolc forint/sing). Ugyanezen színcsoportok alapján határozták meg, hogy a velencei atlasz (3,75 illetve 3 forint/sing) és a legjobb velencei kanavász (3 illetve 2,75 forint/sing) a drágább vagy az eggyel olcsóbb árkategóriába kerüljön. A kiemelt színek a vörös és annak árnyalatai voltak, vagy legalábbis tartalmaztak vöröset, mint a szederszín. Mindhárom, importárukat is felsoroló árszabás különbséget tett a színes („Virágos bársonynak színesnek, ki nem fekete”) és a fekete virágos bársonyok között. A fekete kevesebbe került.²⁸

Az Erdélyben gyártott textíliák esetében a vörös – általában több más színnel együtt – drágább volt, mint a kevésbé élénk színű. Mind a szász posztóknál, mind az anabaptista posztókészítők termékeinél magasabb árat engedett meg a limitáció a színes posztónak, s a szürke olcsóbb volt. A legjobb erdélyi szász posztónak, a „Szebenben, Brassóban szőtt kék, zöld, szederjes szín legjobb féle fodor posztónak végít huszonnégy forinton. Singit hetvenöt pénzen”. Az anabaptisták „Az legjovának singit adják egy forinton, kinek szélessége másfél sing, veresnek, kéknek, zöldnek. Annál alábbvalót, szürkének singit, nyolczvan pénzen”.²⁹

A görög kereskedők áruiból a legjobb vörös, kék, zöld és sárga aba öt vagy 5 és 5,5 forintba került mindkét 1627-es árszabás szerint, míg a rosszabb minőségű 4,5 vagy 4,75 forintba – az őszi árszabás kevéssel magasabb árat engedélyezett mindkét csoport számára. Ugyanebben az évben, a brassói termékeket külön kezelő rövid kis részben pontos színmeghatározás nélkül, viszont festettként hivatkoztak a brassói abára, melyért szintén öt forintot lehetett kérni.³⁰ Amikor az ár nem függött a szintől, a törvényhozók több esetben jónak látták megjegyezni, hogy az ár „akármilyen színű” anyagra vonatkozik az adott típuson belül.

²⁸ Szilágyi 1882: 352.; 381.; 436.

²⁹ Szilágyi 1882: 440.; 475.

³⁰ Szilágyi 1882: 378–418.; 434–480.

Bethlen Gábor udvara számára vásárolt textíliák színei

A következő táblázatok mutatják Bethlen Gábor vásárláskönyve alapján a különböző színű anyagok mennyiségét csökkenő sorrendben. Összesen 28.955,83 rőf/sing és 1.263,5 vég ruházathoz kapcsolódó anyagot vettek a fejedelmi udvar számára. Néhány esetben két szín volt megjelölve egyszerre vásárolt anyagoknál, anélkül, hogy külön-külön megadták volna az egyes színek mennyiségét. Ezekben az esetekben mindkét színt megadtam vesszővel elválasztva, például „vörös, fehér”. Két esetben három színt adtak meg, ezek is hasonlóan szerepelnek a táblázatban, „szederszín, zöld, vörös” formában. Egy esetben „veressel elegy sárga” szerepel a forrásban, ez a többi „veres és sárga” megjelöléstől megkülönböztetve, „veres-sárga” néven szerepel.

*1. táblázat. A rőfben/singben mért anyagok színei
Bethlen Gábor vásárláskönyve alapján*

	Szín	Mennyiség (rőf/sing)
1	vörös	6640,65
2	nincs megadva	6413,78
3	vörös, sárga	2610,5
4	vörös, fehér	1400,0
5	zöld	1377,5
6	sárga	1321,33
7	királyszín	1129,58
8	vörösesfehér	962,5
9	fehér	884,625
10	fekete	618,5
11	szeder	580,872
12	meggy	495,08
13	kék, sárga	404,0
14	ezüst	390,25
15	puplicán	338,0
16	vörös-sárga	304,0
17	zöld, sárga	300,0
18	barackvirág	291,83
19	kék	268,25
20	test	198,584
21	zöld, sárga, kék	198,0
22	hamu	174,0
23	narancs	159,0
24	egyéb	1495,0

2. táblázat. A végben mért anyagok színei
Bethlen Gábor vásárláskönyve alapján

	Szín	Mennyiség (vég)
1	kék	663,0
2	vörös	265,0
3	nincs megadva	235,5
4	fehér	34,0
5	zöld	22,0
6	sárga	15,0
7	szeder, zöld, vörös	11,0
8	fehér, vörös	7,0
9	narancs	6,0
10	fekete	2,0
11	test	1,0
12	haj	1,0
13	kökörcsin	1,0

Az első táblázat mutatja a röfben vásárolt anyagok színeinek eloszlását, a leggyakoribb színek neveit gyakoriság szerint sorrendbe állítva. Mindenhol az adott színből összesen vásárolt mennyiség szerepel. Összesen 53 különböző szín, illetve színekombináció található a forrásban.

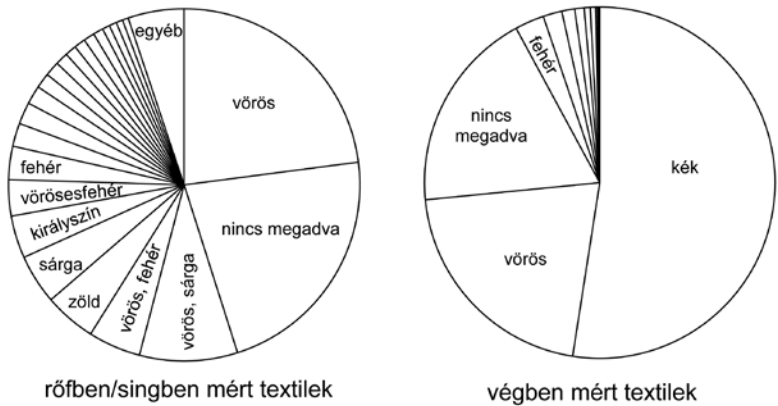
Egyértelműen a vörös volt a legnépszerűbb szín. Az első sor szerint összesen 6640,65 sing vörös textilt vásárolt a fedelmi udvar. Ezen felül a harmadik és negyedik helyen szereplő színekombinációk egyike is a vörös (vörös, sárga illetve vörös, fehér). Vörösesfehér és vörös-sárga kombinációkban is szerepel a nyolcadik, valamint a tizenhatodik helyen. A vörös további árnyalatai is előkelő helyen szerepelnek: a királysín a hetedik, a szedersín tizenegyedik, a meggy szín a tizenkettedik helyen található, a testsín huszadik. A narancssín a huszonharmadik helyen áll, egy finomabb árnyalat, a barackvirág, a tizennyolcadik helyen.

A huszonnegyedik sorban az összes többi szín összevonva kapott helyet. Ezek a ritkábban használt elnevezések, mint például a pázsitzöld, hajsín, szekfű, világoskék, arany, tengersín, rózsza, kökörcsin, rozmarinvirág, tarka, égszín, rozmaring, sötét ezüst, zöldesfekete, tégl, sötétzöld, levendula, viola, skarlát, hússzín, lángszín. Jónéhány ezek közül szintén a vörös valamely árnyalata.

A végben mért textilek sokkal kevésbé színesek mint az eddig elemzett anyagok. Ebben a csoportban összesen tizenhárom féle elnevezést találunk. Az eloszlásuk is lényegesen különbözik a singben mért anyagokétól. A kék szín, ami csak tizenkilencedik volt az előző táblázatban, itt az első helyen áll. Kétszer annyi kék anyagot vásároltak, mint vöröset. Összesen 663 vég kék textilt vettek a vásárláskönyv szerint. A kék egyes árnyalatai az olcsóbb színek közé tartoztak, valószínűleg itt is erről az olcsóbb kék anyagokról van szó. A vörös a második helyen szerepel ebben a táblázatban, továbbá a hetedik helyen szederszínnel és zölddel, a nyolcadik helyen pedig fehérrel együtt. Az összes mennyiség 18,6

százalékánál nem adtak meg színt (3. sor). A narancsszín a kilencedik leggyakoribb, közvetlenül megelőzve a feketét. A hátralévő három színből (testszín, hajszín, kökörcsin) mindössze egy-egy véget vásároltak.

A két táblázat értékeit kördiagrammok is mutatják (1. ábra).

1. ábra – Ruhaanyagok mennyisége színek szerint Bethlen Gábor vásárláskönyvében

Bethlen Gábor ruhatára

A fejedelem végrendeletében ruhatárának értékesebb darabjairól rendelkezik, subákról, mentékről és dolmányokról, azaz felsőkabátokról. A ruhadarabok leginkább látható része a külsejük, a külső szín a 114 felsorolt ruha esetében öt kivétellel mindig szerepel a végrendeletben. A végrendeletben felsorolt ruhák változatos színei összhangban vannak a vásárláskönyv luxus textiliáinak színpompájával.

A 3. táblázat bal oldalán láthatjuk a Bethlen Gábor végrendeletében felsorolt ruhák színeit, azok gyakorisága szerint. Itt még látványosabb a vörös dominanciája, mint az udvar tagjainak ruházatára is vett anyagoknál. Vörös és két további árnyalata szerepel az első három helyen. A meggy szín hússzor szerepel, ezt követi a vörös és a királyszín tizenhét-tizenhét előfordulással. A zöld következik, a szeder szín az ötödik helyet kapta. Négy ruhának volt puplicán színe, háromnak viola, oliva (”olajmag”) illetve fehér, kettőnek rózsaszín és hajszín. A további, csak egyszer szereplő színek az „egyéb” kategóriába kerültek.

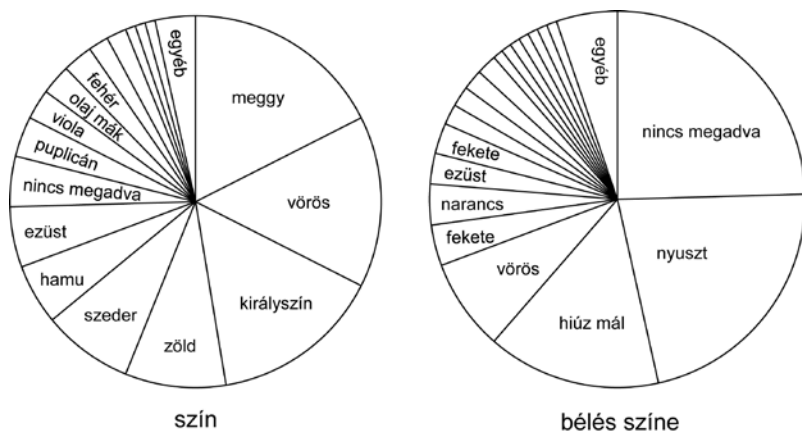
3. táblázat. Bethlen Gábor ruháinak színei végrendelete alapján

Szín	Mennyiség (db)	Bélés/szörme színe	Mennyiség (db)
meggy	20	nincs megadva	28
vörös	17	nyuszt	25
királyszín	17	hiúz mál	17
zöld	10	vörös	9
szeder	9	fekete vagy fekete róka	4

Szín	Mennyiség (db)	Bélés/szőrme színe	Mennyiség (db)
hamu	6	narancs	4
ezüst	6	ezüst	3
nincs megadva	5	kék	3
puplicán	4	meggy	2
viola	3	királyszín	2
olaj mag	3	fehér	2
fehér	3	sárga	2
rózsza	2	zöld	1
haj	2	szeder	1
egyéb	7	puplicán	1
		rózsza	1
		tenger	1
		barackvirág	1
		szalma	1
		egyéb	6

A táblázat jobb oldala a ruhák bélésének a színét mutatja. Legtöbbször, 28 esetben nincs megadva a bélések színe. Szőrme bélések állnak a második és harmadik helyen (nyuszt, hiúz mál). Az állatok sűrű, téli bundáját használták előszeretettel bélésnek. Színük a forrásban ugyan nincs megadva, de ismerős állatok prémjéről van szó. A nyuszt barna színű sárgás nyakkal, a hiúz sárgásbarna, barna és fekete pöttyökkel. Kedvelt szőrme volt még a fekete róka, mely az ötödik helyen szerepel, a fekete színnel közösen. A textil bélések között a vörös volt a leggyakoribb, ez szerepel a negyedik helyen (kilenc darab). A piros árnyalatai közül a narancsszín négy esetben, a meggy- és a királyszín két-két alkalommal van megadva. További hét szín egy-egy alkalommal szerepel a bélés színeként; a vegyes színű bélések az „egyéb” kategóriába kerültek a táblázatban.

A végrendeletben szereplő ruhák és béléseik színének eloszlását a 2. ábra illusztrálja.

2. ábra – Bethlen Gábor ruháinak színe végrendelete alapján

Viseletszabályok

A fényűzésellenes törvények, azon belül a ruharendeletek szintén foglalkoztak a színekkel, a színpompás anyagokat az arisztokrácia számára tartva fenn. Az egyik legkorábbi ilyen szabályozás a nyolcadik századból maradt fenn. Ebben Nagy Károly arra utasította a parasztokat, hogy feketébe és szürkébe öltözzenek. Hasonlóképpen, a 15. századi Firenzében a szolgálóknak durva gyapjúruhákba kellett öltözniük, s megtiltották nekik, hogy bármiféle élénk színű anyagból készült kabátot vagy ruhát viseljenek. A középkori Európában több helyütt csak az arisztokraták hordhattak skarlát anyagokat; természetesen a bíbor használatát is korlátozták.³¹ A 16. századi német parasztháború követeléselei között szerepelt, hogy a nép is viselhessen vörös színt.³²

A viseletszabályozások Magyarországon a vizsgált időszak kezdetén, a 17. században sokasodtak meg. Az erdélyi szász városok szabályozásai különösen részletesek. A városi rendeletek az alsóbb réteg, leggyakrabban a szolgálók megjelenését szabályozták, míg a vármegyék elsősorban a parasztokét. Ezek a szabályok a színekre is kiterjedtek, az alsóbb rétegeknek csak a "közönséges színek" viselését engedélyezte. Kolozsvár 1593. évi statútuma úgy rendelkezett: „Akiket latnak hogj vagj feleseghe gyermeke, hozzaioi Allapotiokhhoz Zengensegekheoz keppest nem illendeo feo es traga Ruhazatokat tudniilik Granatot Skarlatot Atlaczo, Kamokat mal Gereznat es felettes valo ezwst Arany marhat Arany Gjeongjeos koszorut visel vagj viseltet, haatt a menny Adoott erdemelne ket anny adora lrahassek, vethessek kit az ado zedeok ereossen meg Vegienek rajtok.”³³ 1603-ban a rendelkezést megújították. Az 1666-os erdélyi országgyűlési rendelet a festett posztó nadrág viselését tiltotta a parasztságnak.³⁴ A kora újkori erdélyi szász viseletben, a magyarhoz hasonlóan, az élénk színek számítottak előkelőnek.³⁵ Az 1752-es nagyszebeni statútum ezeknek a színeknek („hohe Farb”) viseletét a városi elit számára tartotta fenn.³⁶

A képi források közül a 17–18. században a kézzel festett viseletsorozatokban a magyar parasztság öltözkését színesben ábrázolták.³⁷ Ezeknek a sorozatoknak a társadalomképe a ruharendeletekhez hasonlóan egyértelmű: mindenki a társadalomban elfoglalt helyének megfelelő ruhát viseli, az egyéni ambícióknak, felfelé törekvésnek nem volt helye a rendszerben.³⁸ Ennek megfelelően, a színpompás ruhák az elit tagjainak voltak fenntartva a vízfestményeken is, a parasztságot natúr színű öltözékben ábrázolják.

³¹Greenfield 2006: 23.

³²Steele 2001: Introduction (oldalszám nélkül)

³³Kolozsvári – Óvári 1889: 239–240.

³⁴Kolozsvári – Óvári 1889: 183–184.

³⁵Klaster 1933: 333.

³⁶Kolozsvári – Óvári 1889: 616–626.

³⁷Az ismert sorozatok közül kettőt publikáltak nyomtatásban teljes terjedelemben: Jankovics – Galavics – R. Várkonyi 1990.; Oborni – Tompos – Bencsik 2009.

³⁸Dinges 53–54.

Jelentések és értelmezési lehetőségek

A gyári textíliák és hímzőfonalak elterjedésével a jó minőségű, élénk és tartós színek már nem számítottak luxusnak, szélesebb palettáról lehetett választani az öltözőekhez. Ezzel párhuzamosan a polgári ízlés a halványabb színeket helyezte előtérbe. A parasztság viszont az ekkor már a számára is megfizethető élénk színeket kedvelte. Olyannyira, hogy némelyik színre „paraszt” előtaggal hivatkoztak, ha az élénk árnyalatot kell megnevezni (parasztlila, parasztrózsaszín).³⁹

A piros a 17. századi magyar nemesség körében a legnépszerűbb színek egyike volt. Hasonlóképpen, a népviseletek fénykorában a legkedveltebb színnek számított a parasztság körében. Éppen ezért több, esetenként egymásnak ellentmondó jelentését is ismerjük (szerelem⁴⁰ és gyász). A hímzések magyar motívumaiiban a piros szín maradt a legfontosabb.⁴¹ Romsics Imre a kalocsai hímzésről mutatja meg, hogy élénkebb lett a virágok színe a gyári fonalaknak köszönhetően.⁴²

Az ünnepélyes, elegáns vörös a klasszikus népviseletek korszakában a felnőtt, eladó lány és a fiatalasszony, esetenként fiatal férfiak, legények ünnepélyes öltözetére volt jellemző. Ehhez kapcsolódik az a ma is meglévő és általános esküvői divat, hogy a lakodalomban éjfél után az új asszonyt pirosas ruhába öltöztetik a menyecske tánchoz. A vörös hatalmat jelző jelentése az 1980-as években tért vissza látványosan a nemzetközi divatba. Magas státuszú nőknél a vörös „power dress” viselése, férfiaknál a vörös nyakkendő vagy esetleg nadrágtartó figyelhető meg. A neves divattervezők közül Valentinonak a róla elnevezett vörös árnyalatban tündöklő ruhái a fényűzést és luxust testesítik meg, Yohji Yamamoto és Alexander McQueen vörös ruhái extravaganciájukkal tűnnek ki.⁴³

A vörös hosszú ideig gyászszín is volt.⁴⁴ Vörösben temették Mátyás királyt.⁴⁵ A leghíresebb 17. századi példa a török ellen vívott vezekényi csatában (1652) hősi halált halt Esterházyak, László, Ferenc, Tamás és Gáspár gyászszertartása, melyen a vörös volt a domináns szín.⁴⁶ Bethlen Gábor végrendeletében hagyta meg, hogy vörös legyen a gyász színe temetésén. Bár az elfogadott álláspont szerint végül nem teljesítették ezt a kívánságát, Tóth István György *Bethlen Gábor mőkás temetési menete* című cikkében Francisci András pálos szerzetes egy 1630-ban írt levele alapján számolt azzal a lehetőséggel, hogy esetleg mégis.⁴⁷ A pápát tradicionálisan vörösben ravatolozzák fel,⁴⁸ legutóbb II. János Pált is vörös ruhában temették el.

A vörös gyászszín előfordulásaira a magyar paraszti kultúrában a 19–20. századból számos példa ismert: vörösre festett fejfa, vörös halotti ruha, vörössel hímzett halotti lepedő, a hozzátartozók által viselt vörös szín.⁴⁹ A népköltészetben az

³⁹Bálizs 2012: 138–139.

⁴⁰Hoppál 1990: 7.

⁴¹Schubert 2011: 11.

⁴²Romsics 1994: 127–155.; Romsics 2003: 34.

⁴³Steele 2001: Introduction (oldalszám nélkül)

⁴⁴Wunderlich 1925: 43–54.; Taylor 1983: 259.

⁴⁵Bonfini 1959: 325.; 338.

⁴⁶Bubics – Merényi 1895: 103.; Szabó 1989: 39–45.

⁴⁷Tóth 1997: 117–131.

⁴⁸Taylor 1983: 259.

⁴⁹Balassa 1945: 69–70; Fél 1935: 6–17.; Flórián 2007: 65–66.; Gáborján 1984: 70–86.

“Elment az én rózsám” kezdetű vers a gyászba öltözést a színekkel jelezte, a vörös vagy árnyalatai a legtöbb ismert változatban jelen vannak, például: „Délelőtt fehérbe, / Délután veresbe, / Estefelé, ha ráérek / Tiszta lilaszínbe.”⁵⁰

Összefoglalás

Az öltözetek rendszerében fontos szerep jut a színeknek. Közöttük is kiemelkedő szerepet játszanak a vörös és árnyalatai. A közép- és kora újkori Európában a hatalom és az ünnepélyesség színe volt, uralkodók gyakran viselték. A korszak ruharendelei gyakran csak az elitek számára engedélyezték. A magyarországi és erdélyi elit öltözködésében a vörös és annak különböző árnyalatai kiemelten fontosak voltak. Az erdélyi országgyűlés árszabásai azt mutatják, hogy a textilek ára nemcsak anyaguktól, hanem színüktől is függött. Bethlen Gábor fejedelem környezetében kedvelt szín volt a vörös, ez a fejedelmi udvar számára vásárolt textíliák esetében is megmutatkozik. A vásárláskönyv és a végrendelet elemzése ezt alátámasztva azt mutatja, hogy a vörös és árnyalatai előkelő helyen szerepelnek a vásárolt színek listáján, különösen a drágább textíliák között. Ennél is szembetűnőbb a vörös dominanciája Bethlen ruhái között. Az ő preferenciái bizonyára meghatározták az udvarnép színválasztását. A paraszti viseletekben később vált elterjedté a vörös szín használata, a gyári anyagok elterjedésének köszönhetően. A színek a korai újkori nemesi öltözködésben megfigyelhető használatai és jelentései közül több is tovább élt a népviseletekben (fiatalság, ünnepélyesség, gazdagság, gyász).

IRODALOMJEGYZÉK

BALASSA Iván

1945 A magyar gyász-színek kérdéséhez. *Ethnographia* 56. 69–70.

BÁLIZS Beáta

2012 A magyar viseletkutatásról a színek tükrében. *Ethnographia* 123. 2. 109–146.

BONFINI, Antonio

1959 *Mátyás Király. Tíz könyv a magyar történetből*. Budapest: Magyar Helikon.

BOURDIEU, Pierre

1984a *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Cambridge (MA): Harvard University Press. 1984b *Haute couture et haute culture*. In: Bourdieu, Pierre: *Questions de Sociologie*. Paris: Les Editions de Minuit. 196–206.

BUBICS Zsigmond – MERÉNYI Lajos

1895 Herczeg Esterházy Pál nádor 1635–1713. Budapest: A Magyar Történelmi Társulat Kiadása.

BULST, Neithard – JARITZ, Gerhard

1993 „Einleitung,” *Saeculum* 44 [Zwischen Sein und Schein. Kleidung und Identität in der ständischen Gesellschaft], 2–7.

BRAUDEL, Fernand

1985 *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus XV–XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen*. Gondolat: Budapest. 313–335.

BUZÁSI Enikő (szerk.)

1988 *Főúri ősgalériák, családi arcképek*. Budapest: Magyar Nemzeti Galéria.

DE BIE-KERÉKJÁRTÓ Ágnes

⁵⁰Erdélyi 1961: 416.

- 2003 A vörös színnév használata a magyarban. In: BAKRÓ-NAGY Marianne – RÉDEY Károly (szerk.): *Ünnepi kötet Honti László tiszteletére*. 67–79. Budapest, A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete.
- DINGES Martin
1992 Der „feine Unterschied”. Die soziale Funktion der Kleidung in der höfischen Gesellschaft. *Zeitschrift für Historische Forschung* 19. 49–76.
- ERDÉLYI Zsuzsanna
1961 Adatok a magyar népköltészet színszimbolikájához I–III. *Ethnographia*. LXXII. 175–199, 405–429, 583–598.
- ENDREI Walter
1971–1972 Textilminták a levéltárban. *Technikatörténeti Szemle* 6. 117–122.
- FÉL Edit
1935 Adatok a gyászszínekhez és párhuzamok. *Ethnographia*. 7–17.
- FLÓRIÁN Mária
2007 A színek bevonulása és szerepe a paraszti ruhatárakban. *Néprajzi Értesítő*, 89, 55–74.
- FÜTAKY István
1996 A bíbor az Árpád-korban. *Magyar Nyelv* 92. 335–339.
- GÁBORJÁN Alice
1969 *Magyar népviseletek*. Budapest: Corvina Kiadó.
1984 Színek jelentése a magyar népviseletekben. In: Balázs Géza – Hála József (szerk.): *Folklór, életrend, tudománytörténet. Tanulmányok Dömötör Tekla 70. születésnapjára*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutató Csoportja. 70–86.
- GREENFIELD, Amy Butler
2006 *A Perfect Red. Empire, Espionage, and the Quest for the Color of Desire*. London, Black Swan.
- Jankovics József – Galavics Géza – R. Várkonyi Ágnes
1990 *Régi erdélyi viseletek. Viseletkódex a XVII. századból*. Európa Könyvkiadó: Budapest.
- HAARMANN, Harald
2005 *Schwarz. Eine kleine Kulturgeschichte*. Frankfurt am Main, Peter Lang GmbH.
- HOLLANDER, Anne
1993 *Seeing Through Clothes*. Berkeley, University of California Press.
- HOPPÁL Mihály
1990 *Tulipán és szív. Szerelmi jelképek a magyar népművészetben*. Debrecen.
- HUIZINGA, Johan
1976 *A középkor alkonya. Az élet, a gondolkodás és a művészet formái Franciaországban és Németalföldön a XIV. és XV. században*. Budapest, Magyar Helikon.
- JOGIG, Laura
2008 *Black in Fashion. Mourning to Night*. Melbourne, National Gallery of Victoria.
- KLASTER, Ludwig
1933 Die sächsische Tracht Hermannstadts im 18. Jahrhundert. *Siebenbürgische Vierteljahrsschrift* 56. 321–333.
- KOLOSVÁRI Sándor – ÓVÁRI Kelemen (szerk.)
1885 *A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye I. Az erdélyi törvényhatóságok jogszabályai*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- KONCZ József
1878 *Bethlen Gábor fejedelem végrendelete*. Különnyomat az Erdélyi Híradóból. Marosvásárhely: Református Főtanoda.
- LICATESE Antonina
1989 *Stoff- und Seidenbezeichnungen im mittelalterlichen Italien. Ph.D. dissertation*. Saarbrücken: Universität des Saarlandes.
- MUNRO, John H.
1983 The Medieval Scarlet and the Economics of Sartorial Splendour. In: Harte, Negley B. – Ponting, Kenneth G. (szerk.): *Cloth and Clothing in Medieval Europe. Essays in Memory*

- of Professor E. M. Carus-Wilson. London: Heinemann Educational Books and the Pasold Research Centre, 1983: 13–70.
- 2007 The Anti-Red Shift – To the Dark Side: Colour Changes in Flemish Luxury Woolens, 1300– 1550. *Medieval Clothing and Textiles* 3. 1. 55–98.
- OBORNI Teréz – TOMPOS Lilla – BENCSIK Gábor
2009: *A régi Erdély népeinek képeskönyve*. Magyar Mercurius: Budapest.
- PÉTERBENCZE Anikó
1990. „Kecele, kacó, zsámboki matyó”: a női viselet változása Zsámbokon (1900-1990). Budapest: MTA Néprajzi Kutató Csoport
- PASTOUREAU, Michel
1990 Une histoire des couleurs est-elle possible? *Ethnologie française* 20, 4, 368–377.
2000 *Blue. The History of a Color*. Princeton and Oxford, Princeton University Press.
- PIPONNIER, Françoise – PERRINE, Mane
1997 *Dress in the Middle Ages*. New Haven and London, Yale University Press.
- POUCHELLE, Marie-Christine
1990 Paradoxes de la couleur. *Ethnologie française* 20, 4, 365–367.
- RADVÁNSZKY Béla
1888 *Bethlen Gábor fejedelem udvartartása*. Budapest: Athenaeum.
- ROMSICS Imre
1994 Kereskedelem és népművészet. A gyári termékek szerepe a homokmégyi női népviseletben. *Néprajzi Értesítő*. 76. 127–155.
2003 A népművészet és a népi iparművészet Kalocsa példáján. In: *Néprajzi jelenkutatás és a múzeumi gyűjtemények változása*. Budapest: Néprajzi Múzeum. 29–39.
- STEELE, Valerie
2001 *The Red Dress*. Rizzoli, New York.
- SZENDE Katalin
1997 A luxus fogalma és a luxusigények kielégítése a középkorban. In Horváth Sándor és Szulovszky János (szerk.) *Luxusiparok. Válogatás a IX. Kézművesipartörténeti Szimpózium előadásából*. 13–24. Budapest–Veszprém.
- SZENDREY Zsigmond
1936 A piros szín. *Ethnographia*. XLVII. 220–222.
- TAYLOR, Lou
1983 *Mourning Dress. A Costume and Social History*. George Allen and Unwin, London.
- SCHNEIDER, Jane
1985 Pávák és pingvinek. Az európai öltözködés és színek politikai gazdaságtana. *Világtörténet* 7. 2. 30–85.
- SCHÜBERT Gabriella
2011 A színek jelentősége az ember tájékozódásában és mindennapi élete szervezésében. *Ethnographia* 122. 1. 1–28.
- SZABÓ Péter
1989 *A végtisztesség. A főúri gyászszertartás mint látvány*. Budapest: Magvető Kiadó.
- SZILÁGYI Sándor
1882 *Erdélyi Országgyűlési Emlékek VIII*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Hivatala.
- SZABÓ T. Attila (szerk.)
1993 *Erdélyi magyar szótörténeti tár VI*. Budapest: Akadémiai Kiadó, Bukarest: Kriterion.
- TOMPOS Lilla
2004 A vörös ruhaszín szimbolikus jelentése a 17. században. In: ÉRI István (szerk.): *Restaurálási tanulmányok. Timár-Balázs Ágnes Emlékkönyv*. 167–174. Budapest: Pulszky Társaság – Magyar Múzeumi Egyesület.
- TORTORA, Phyllis G. - MERKEL, Robert S. (szerk.)
2005 *Fairchild's Dictionary of Textiles. 7th Edition*. New York: Fairchild Publications.
- TÓTH István György
1997 Bethlen Gábor mókás temetési menete. *Történelmi Szemle* 39. 1. 119–131.
- UUSKÜLA, Mari
2008 Basic colour terms in Finno-Ugric and Slavonic languages. Myths and facts. Tartu: Tartu University Press.

VIDA Tivadar (szerk.)

1988 „Szerelmes Orsikám...” *A Nádasdyak és Szegedi Körös Gáspár levelezése.* Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.

WITTGENSTEIN, Ludwig

1977 *Bemerkungen über die Farben. Remarks on Colour.* Oxford: Basil Blackwell.

WUNDERLICH, Eva

1925 *Die Bedeutung der roten Farbe im Kultus der Griechen und Römer. Erläutert mit Berücksichtigung entsprechender Bräuche bei anderen Völkern.* Gießen: Walter de Gruyter.